

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

5

1964

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5

ВЕРЕСЕНЬ —
ЖОВТЕНЬ

1964

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Боян Болгаранов (<i>Болгарія</i>) — Великі діла, осяяні сонцем болгаро-радянської дружби	3
М. О. Мохов (<i>Кишинів</i>) — Радянській Молдавії — 40 років	15
А. Д. Бачинський (<i>Одеса</i>) — І Інтернаціонал і Україна	24
В. А. Чирко — Дипломатична місія УРСР в РРФСР (1921 р.)	34
М. Р. Доніій — Діяльність Оргбюро по скликанню І з'їзду КП(б)У	43

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. В. Косолапов — Наукова абстракція в історичному дослідженні	58
В. О. Горбик — Антиробітничка політика англійських консерваторів (1959—1963 рр.)	63

ДО 20-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УРСР

В. Д. Яценко (<i>Харків</i>) — КП(б)У — організатор і керівник комсомольсько-молодіжного підпілля України (1941—1944 рр.)	67
В. О. Замлинський (<i>Луцьк</i>) — Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині	74
Ф. П. Шевченко — Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні	78
В. А. Квітінський — Партизанська співдружність	84
П. І. Денисенко — Відбудова економіки і культури в західних областях Української РСР (1944—1945 рр.)	90

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. М. Меженін (<i>Комунарськ</i>) — Про партійне будівництво в Донбасі в 1953—1956 рр.	95
Ф. В. Головач — З історії радгоспів УРСР (1919—1921 рр.)	96

ЗАМІТКИ

Л. В. Коваль — Перший досвід діяльності груп сприяння партдержконтролю	98
М. А. Мартишевський — Допомога 1-го Українського фронту трудящим (1943 р.)	101
І. Є. Громенко (<i>Бердичів</i>) — До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921—1925 рр.)	102
В. І. Малишев (<i>Одеса</i>) — Про допомогу РРФСР у створенні збройних сил Радянської України в 1918 р.	105
П. М. Шморгу́н — Харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»	107

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Т. Д. Волкова (<i>Каховка</i>) — Каховка	112
М. П. Таратин (с. <i>Вихвостів Чернігівської обл.</i>), Ф. П. Спиридонов (<i>Чернігів</i>) — Вихвостів	113

НАШ КАЛЕНДАР

Л. В. Олійник—Український радянський історик М. Н. Петровський . . .	115
Ю. М. Амیانтов (<i>Москва</i>)—І. І. Радченко . . .	118
О. І. Лугова—Мужній борець за щастя народу (до 100-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського) . . .	120
Я. І. Дзира—Самовіддане служіння трудовому люду (до 100-річчя з дня народження П. А. Грабовського) . . .	124
Ф. Ш.—Видатний діяч української радянської культури (до 70-річчя з дня народження О. П. Довженка) . . .	126
М. О. Гажапов (<i>Москва</i>), Г. Ф. Чмига (<i>Москва</i>)—Комуна ім. Г. І. Котовського . . .	130
К. Ф. Март'янов—До 40-річчя Татарбунарського повстання . . .	132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С. М. Сухоносів (<i>Дрогобич</i>), А. М. Черненко (<i>Дрогобич</i>),—Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг. . . .	136
С. Н. Саженьюк—О. В. Моисеев. Великая битва на Днепре . . .	137
С. М. Антонюк—И. Д. Кундюба. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.) . . .	138
Г. М. Добров—М. Ю. Брайчевский. Машинный библиографический поиск в области археологии Украины . . .	139
І. О. Гуржій, К. І. Стецюк—А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII в. . . .	140
В. В. Грабовецький (<i>Львів</i>)—Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. . . .	142
Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>)—Акти вірменського суду міста Кам'янець-Подільського (XVI ст.) . . .	143
Г. В. Марченко (<i>Ужгород</i>), С. М. Пархомчук—М. Г. Сазина. Борьба румынского народа за установление и укрепление народно-демократического строя (1944—1947) . . .	144
Н. М. Матвійчук—І. М. Скрипкін. Вивчення трудового героїзму народних мас на уроках історії СРСР (1926—1941 pp.) . . .	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. П. Кравченко—Член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк . . .	147
Л. А. Усик—До 100-річчя з дня народження Ф. Я. Кона . . .	147
Л. І. Ткачова—Конференція з методологічних питань історії радянського суспільства . . .	148
Г. П.—Конференція вчителів історії та суспільствознавства . . .	149
М. Б.—Нарада з питань генезису феодалізму . . .	150
Ю. І. Палкін (<i>Дрогобич</i>), Н. Л. Файнберг (<i>Дрогобич</i>)—З історії промислових підприємств Прикарпаття . . .	151
Н. Ф. Вradій (<i>Львів</i>)—Теоретичний семінар, присвячений Т. Г. Шевченку . . .	152
Г. І. Шевченко (<i>Дніпропетровськ</i>), О. М. Огризкіна (<i>Дніпропетровськ</i>)—Меморіальна кімната Д. І. Яворницького . . .	152
М. М. Межевич (<i>Чернівці</i>)—Участь студентів України в конференціях з проблеми Латинської Америки . . .	153
В. В. Пустогоаров—Дискусія на сторінках журналу «Вег унд ціль» . . .	154
Г. М. Кипаренко (<i>Львів</i>)—Іноземні інтернаціоналісти у боротьбі за владу Рад . . .	155
А. П. Савчук, М. І. Сікорський—Археологічні дослідження на Переяславщині . . .	156

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

М. М. Лемешук—Участь українців у комуністичному підпіллі концтабору Бухенвальд . . .	157
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебоклицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Відповідальний секретар Л. Д. Мришук

Адреса редакції: Київ-29, Кірова, 4. Телефон: Б 9-71-31.

Статті

БОЯН БОЛГАРАНОВ
член Політбюро, секретар ЦК БКП

ВЕЛИКІ ДІЛА, ОСЯЯНІ СОНЦЕМ БОЛГАРО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ

9 вересня 1964 р. болгарський народ урочисто відзначав ювілейну річницю славної перемоги соціалістичної революції в країні. 20 років тому наш народ під керівництвом Комуністичної партії повстав із зброєю в руках і, підтриманий Радянською Армією, повалив монархо-фашистську владу і став на шлях соціалістичного розвитку.

Народне повстання 9 вересня ознаменувало корінний перелом в історії Болгарії. Воно було одним з найяскравіших прикладів торжества ідей Великого Жовтня, перетворюючої ролі марксизму-ленінізму. Завдяки щирій допомозі великого братнього Радянського Союзу і найтіснішому співробітництву з іншими соціалістичними країнами болгарський народ в історично короткий період подолав вікову економічну відсталість капіталістичної Болгарії і забезпечив повну перемогу соціалістичного ладу в країні.

* * *

Програма будівництва основ соціалізму — індустріалізації і кооперування сільського господарства — була накреслена на історичному V з'їзді Болгарської Комуністичної партії, що відбувся в 1948 р. «Необхідно, — говорив на з'їзді Г. Димитров, — шляхом індустріалізації й електрифікації країни і механізації землеробства досягти за 15—20 років того, що інші країни в інших умовах досягли за ціле сторіччя». В основі економічної політики БКП завжди була і залишається досі лінія на індустріалізацію країни. В своїй діяльності партія неухильно ґрунтується на ленінському положенні, що велика машинна індустрія є матеріальною базою соціалізму, здатною реорганізувати і сільське господарство.

Підсумки минулих двадцяти років соціалістичного будівництва свідчать, що заповіт Георгія Димитрова виконаний. «Тепер Народна Республіка Болгарія, — говорить у Відозві ЦК БКП, — вільна і незламна соціалістична країна з промисловістю, що бурхливо розвивається, і великим механізованим сільським господарством, із зростаючою економічною і культурною могутністю». В 1963 р. валовий обсяг промислової продукції у порівнянні з 1939 р. збільшився майже в 17 разів, а це означає, що тепер соціалістична Болгарія за 18 днів випускає стільки продукції, скільки вона виробила за весь 1939 р.

Постійно вивчаючи багатий досвід КПРС, успішно здійснюючи політику соціалістичної індустріалізації країни, БКП проводить, як і раніш, лінію переважного розвитку важкої промисловості. Тепер Болгарія

має свою чорну і кольорову металургію, вітчизняне машинобудування, могутню енергетичну базу і хімічну промисловість, що розвивається. В той час як у 1939 р. виробництво засобів виробництва становило 22,6%, а предметів споживання — 77,4%, то в 1963 р. це співвідношення було вже 52,6 : 47,4 (при абсолютному збільшенні обох груп).

Соціалістична індустріалізація нашої країни характеризується високими темпами розвитку. В період з 1948 до 1962 рр. середньорічний приріст промислової продукції становив 15,5%. Тільки приріст промислової продукції в 1964 р. у порівнянні з 1963 р. буде приблизно в 1,2 раза більший усієї виробленої продукції в 1939 р.

Високі темпи індустріалізації країни привели до корінних змін і в структурі соціалістичної економіки, в якій провідне місце зайняла промисловість. Співвідношення між промисловою і сільськогосподарською продукцією стало в 1962 р. 3 : 1, тоді як у 1939 р. воно було 1 : 3. Поряд з цим за роки народної влади значно збільшився і абсолютний обсяг сільськогосподарської продукції.

Особливе піднесення в економічному розвитку країни настало після історичного квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП. Велика заслуга Центрального Комітету і особисто тов. Тодора Живкова в тому, що вони взяли новий курс на квітневому Пленумі, який у світлі епохальних рішень XX з'їзду КПРС засудив культ особи і поклав початок новому етапу в розвитку партії і країни. На базі творчого марксизму-ленінізму квітневий Пленум відновив і розвинув розроблені Г. Димитровим основні положення і напрямки індустріалізації Болгарії. Було ліквідовано серйозні помилки в розвитку економіки і сектантсько-доктринерські погляди та методи керівництва часів культу, які особливо затримували розвиток важливих галузей промисловості.

Роки, що минули після квітневого Пленуму, були періодом бурхливого піднесення народного господарства, творчої праці, справжнього розмаху народних сил, ініціативи і творчості. Особливо великих успіхів було досягнуто в галузі індустріалізації країни. Середньорічний темп розвитку промисловості за 1957—1963 рр. при збільшеній базі зріс до 14,0% у порівнянні з 11,9% в період 1953—1956 рр. Бурхливий розвиток промисловості видно з таких даних: виробництво електроенергії збільшилось утричі, кам'яного вугілля — вдвоє, чорної і кольорової металургії — в 4,3 раза, машинобудівної, металообробної, хімічної і каучукової промисловості — в 3,7 раза. В період 1957—1963 рр. питома вага нововведених в дію основних фондів у державній і кооперативній промисловості становила 46,1% всіх основних фондів цієї галузі.

В Народній Республіці Болгарії вирости гігантські корпуси найбільших у країні промислових будов: Кремиківський металургійний комбінат, енергетичний комплекс «Маріца — Схід», азотно-туковий завод під Стара — Загорою, нафтохімічний комбінат під Бургасом та багато інших. Тільки в 1963 р. стало до ладу 70 нових заводів та інших промислових підприємств і розширено виробничі площі 65 існуючих заводів. Це є новим яскравим доказом правильності лінії квітневого Пленуму партії.

Болгарська комуністична партія і наш народ усвідомлюють, що Народна Республіка Болгарія перетворилася у високорозвинуту соціалістичну країну завдяки всебічній допомозі Радянського Союзу. Як перша у світі соціалістична країна СРСР є зразком виконання інтернаціонального обов'язку і братерської взаємодопомоги. Відносини між Радянським Союзом і Болгарією — невеликою соціалістичною державою — можуть бути прикладом справді рівноправних взаємовідносин. Від Радянського Союзу ми одержуємо кредити, машини і устаткування,

наукову і технічну допомогу. В період з 1950 до 1962 рр. ми одержали технічну документацію і науково-технічну допомогу більш як з 3400 питань. Збудовані з радянською допомогою промислові підприємства дають народному господарству Болгарії 90% продукції чорної металургії, 70% кольорових металів, 60% хімічних виробів. Завдяки Радянському Союзу наше машинобудування освоїло виробництво понад 600 видів машин і устаткування. З цього приводу слухним є висловлювання Тодора Живкова: «Буквально на кожному кроці, кожною клітиною нашого суспільства ми відчуваємо силу і вплив радянської допомоги».

Які найважливіші завдання в галузі промисловості, що їх партія і трудящі нашої країни тепер успішно розв'язують?

Цілковита і остаточна перемога соціалізму і великі успіхи, досягнуті в розвитку продуктивних сил країни, створили необхідні передумови для затвердження на VIII з'їзді партії величнього Генерального перспективного плану до 1980 р., в якому поставлено основне економічне завдання — завершити побудову соціалістичного суспільства і поступово перейти до будівництва комунізму.

Партія і уряд спрямовують зусилля насамперед на те, щоб розв'язати завдання створення енергетичної бази. Посилено будуються тепло- і гідроелектростанції, що викликано необхідністю ліквідувати невідповідність, яка існує поки що між виробництвом електроенергії і потребами країни. Загальна потужність електростанцій усіх видів, яка в 1960 р. становила 925 тис. *квт.*, зростає на 1980 р. до 12 млн. *квт.*, а виробництво електроенергії — приблизно 55 млрд. *квт.-год.*, що буде майже в 12 разів більше, ніж у 1960 р., в 207 разів більше у порівнянні з 1939 р.

Згідно з перспективним планом, машинобудування до 1980 р. збільшить свою продукцію в 16—17 разів у порівнянні з 1960 р. і стане провідною галуззю нашої соціалістичної промисловості. Болгарія спеціалізується по виробництву приблизно 600 видів машин і устаткування, які йтимуть також на задоволення потреб ряду країн соціалістичної системи.

Головним завданням машинобудування, яке тепер розв'язує партія, є підвищення його технічного рівня. Для нас машинобудування повинно стати могутнім фактором технічного розвитку і в інших галузях народного господарства.

Досі наше машинобудування цілком залежало від імпорту чорних металів. Тепер, в умовах народної влади, Болгарія створює свою вітчизняну чорну металургію. «Без чорних металів,— говорить тов. Тодор Живков,— ми не можемо розвивати ні машинобудування — основу основ технічного прогресу, індустріалізації країни, ні сільське господарство, ні будівництво, ні транспорт». Кремиківський комбінат буде нашою основною металургійною базою. Коли закінчиться друга черга будівництва і експлуатуватимуться всі його потужності, країна одержуватиме від нього близько 3 млн. *т* чавуну, 3,6 млн. *т* сталі і близько 3 млн. *т* прокату. Це дозволить в найближчі роки задовольнити потреби країни в металі переважно вітчизняного виробництва, що створить сприятливі умови для розвитку машинобудування. Тому Кремиківський металургійний комбінат є важливим фактором побудови матеріально-технічної бази вітчизняної металургії.

Партія і уряд велику увагу приділяють піднесенню хімічної промисловості, яка в минулому була розвинута дуже слабо і однобічно. До 1980 р. обсяг хімічної промисловості зростає приблизно в 25 разів у порівнянні з 1960 р. У цьому відношенні партія керується тим, що хімія здійснює справжню революцію в матеріальному виробництві і побуті людей. Як неодноразово підкреслював М. С. Хрушов, її можливості в

розширенні сировинної бази промисловості і хімізації сільського господарства невичерпні.

Основною базою нашої хімічної промисловості тепер є нафтохімічний комбінат під м. Бургасом. Останній перероблюватиме щороку 2 млн. т нафти і випускатиме пальне для двигунів внутрішнього згорання, технічні масла і сировину для виробництва синтетичних продуктів — пластмас, поліетилену, штучного каучуку, фенолу та ін.

Іншою важливою галуззю хімічної промисловості є виробництво хімічних добрив. Тепер будується друга черга азотно-тукового заводу під Стара-Загорою. Після закінчення будівництва виробництво заводу досягне 520 тис. т, з яких 73 тис. т карбаміду. Планом передбачається закінчити в 1967 р. будівництво нового, третього в нашій країні, азотно-тукового заводу. Отже, наше сільське господарство матиме достатню кількість мінеральних добрив, необхідних для одержання високих і стійких урожаїв.

Поряд з переважаючим розвитком важкої промисловості наша партія сприяє і зростанню легкої і харчової промисловості з тим, щоб створити багаті фонди товарів народного споживання для повного задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих.

Важливим завданням у галузі легкої та харчової промисловості є їх технічна реконструкція на базі сучасної техніки і найновішої технології. Це дасть нам можливість в майбутньому виробляти в достатній кількості високоякісні промислові товари і харчові продукти. В своїй економічній політиці БКП виходить з того положення, що удосконалення організації і керівництва народним господарством і, зокрема, промисловістю — важлива умова їх піднесення до сучасного технічного рівня. З цих питань травневий (1963 р.) Пленум ЦК БКП обговорив і ухвалив розгорнуту програму роботи.

Зусилля партії спрямовані на зміцнення і удосконалення галузевого принципу керівництва, який дає можливість проводити єдину технічну політику, що передбачає прискорення технічного прогресу, максимальне зниження затрат праці і сировини, поліпшення якості відповідно до світових показників і здешевлення промислової продукції. Перебудована була структура партійних і державних органів з тим, щоб вони максимально сприяли швидкому економічному розвитку країни. За прикладом СРСР та інших братніх країн ми приступили до створення об'єднаних підприємств в окремих галузях промисловості.

Однією з великих проблем, яку з ініціативи Тодора Живкова Центральний Комітет БКП і тепер застосовує як експеримент, є нова система планування. Теперішня система планування, успадкована від періоду культу особи, містить багато серйозних недоліків і в кінцевому підсумку перешкоджає нашому прискореному розвитку по шляху соціалізму. Завдання нової системи полягає в тому, щоб усунути зайвий централізм у плануванні, звести до мінімуму численні показники плану, викликати інтерес у трудових колективів до виконання господарських планів. Ця система ставить метою складання реальних планів при максимальному використанні всіх природних, технічних, фінансових і трудових ресурсів країни та окремих підприємств. Новий спосіб планування дає можливість адміністративно-господарському керівництву промисловістю виявляти ініціативу на місцях, розвивати творчість інженерно-технічних кадрів і робітничих колективів, використати величезні резерви, які є в нашій соціалістичній економіці.

Друге важливе завдання, яке партія розв'язує тепер, — це зміцнення принципу рентабельності підприємств госпрозрахунку і окупності. У зв'язку з цим тепер розробляється проблема удосконалення мате-

ріальних стимулів на виробництві. Новий спосіб найпоєднованішого застосування принципу матеріальної заінтересованості, який запроваджений на кількох десятках підприємств як експеримент, має на меті поставити оплату праці керівників, спеціалістів і робітників у залежність від кінцевих результатів їх участі у виробничому процесі. Досі на багатьох промислових підприємствах виробництво не було зв'язане з реалізацією промислової продукції, не враховувався принцип прибутковості, рентабельності.

При новій системі оплати, шляхом економічних факторів і важелів, керівництво і робітничі колективи однаково будуть зацікавлені у виконанні і перевиконанні планів, у високій якості промислової продукції, її реалізації на ринку, у виявленні резервів, бережливому витрачанні сировини, у досягненні максимального економічного ефекту виробничої діяльності.

Розвиток науки і техніки на сучасному етапі вимагають від промислового виробництва концентрації, спеціалізації та кооперування з тим, щоб створювалися умови для впровадження найпрогресивнішої технології, автоматизації і крупносерійності, для виробництва високоякісної⁴ і дешевої продукції. В цих умовах універсалізація у промисловому розвитку явно невиправдана в господарському відношенні. Вона гальмує розвиток техніки, перешкоджає впровадженню автоматизації і крупносерійності виробництва.

Країни соціалістичного табору, в тому числі і Болгарія, проводять політику спеціалізації і кооперування, масового і крупносерійного виробництва, що вимагає постійного удосконалення форм і методів нашого співробітництва. Спеціалізація і кооперування виробництва на основі соціалістичного міжнародного поділу праці є об'єктивною необхідністю. Шляхом їх найповніше використовуються і ще сильніше розкриваються переваги соціалістичного суспільного ладу. В них знаходить вияв принцип соціалістичної взаємодопомоги і пролетарського інтернаціоналізму. Теорія китайських керівників про «опору на власні сили», яка по суті заперечує принцип соціалістичної взаємодопомоги і означає цілковиту автаркію, місцеву замкненість і обмеженість, розкриває їх націоналістичну і авантюристичну лінію. Зрозуміло, ми стоїмо за найповніше використання внутрішніх ресурсів у будівництві соціалізму. Проте цього не досить. Спільними зусиллями братніх соціалістичних країн прискорюються темпи розвитку, ще успішніше розв'язуються національні завдання. Наша партія відкидає антимарксистську теорію керівництва КПК, яка веде до розпорошення сил, до зниження темпів будівництва, зниження рівня життя народів. Китайські керівники виражають невір'я у можливість побудови єдиного світового соціалістичного господарства.

Світова соціалістична система є новою історичною спільністю країн і народів, що визволилися з-під ярма капіталізму. Дружба, єдність і братерське співробітництво соціалістичних країн виконуються у повсякденній боротьбі проти решток дрібнобуржуазного націоналізму і шовінізму, проти інтриг імперіалізму за торжество лєнінських ідей дружби і співробітництва, проти догматизму і ревізіонізму. Наша партія, засуджуючи розкольніцьку лінію керівництва КПК, ще наполегливіше бореться за втілення в життя марксистсько-лєнінських принципів соціалістичної допомоги і пролетарського інтернаціоналізму. На цій основі повинні будуватися відносини між соціалістичними країнами.

У своїй політиці БКП виходить з положення про те, що матеріально-технічна база соціалізму в нашій країні створюється як складова частина матеріально-технічної бази єдиної соціалістичної системи і най-

активніше бореться за удосконалення взаємного співробітництва соціалістичних країн.

Підписана недавно при візиті нашої партійно-урядової делегації на чолі з Тодором Живковим у Москву болгаро-радянська заява підносить наші взаємні партійні зв'язки і міждержавні відносини на новий, вищий етап розвитку. Історичне значення цієї заяви полягає головним чином у дальшому розвитку болгаро-радянської дружби і в ще більш тісному зближенні болгарського і радянського господарств. У результаті переговорів у Москві Радянський Союз відпускає нам нову, 15-у за рахунком, довгострокову позику в розмірі 300 млн. крб. Цей кредит дасть нам можливість у п'ятій п'ятирічці (1966—1970 рр.) розв'язати ряд важливих господарських і технічних завдань у галузі нашої промисловості. На ці кошти будуть збудовані і обладнані великі промислові об'єкти. Найважливіші з них ТЕЦ «Маріца—Восток» II і III, ТЕЦ «Варна», азотно-туковий завод, три заводи по приладобудуванню і електроніці, заводи синтетичного каучуку, штучного волокна та ін. Будівництво цих важливих промислових підприємств піднесе на ще вищий ступінь матеріально-технічну базу соціалізму в Болгарії і наблизить країну до рівня господарського і культурного розвитку найпередовіших соціалістичних держав. А це дасть нам можливість майже одночасно з ними, в межах однієї історичної епохи, поступово перейти до комунізму.

* * *

Соціалістична перебудова сільського господарства є другим великим революційним завоюванням народної влади. Виходячи з ленінського кооперативного плану, БКП на V з'їзді на чолі з Георгієм Дмитровим відкрила в трудових кооперативних землеробських господарствах (ТКЗГ) ту специфічну форму суспільного господарювання, з допомогою якої, без націоналізації землі, можна успішно побудувати соціалізм на селі. В минулому в Болгарії було 1,1 млн. приватних сільських господарств з угіддями, розділеними більш як на 12 млн. ділянок у середньому по 0,35 га. Хоч Болгарія і була дрібновласницькою країною, конкретні історичні умови сприяли швидкому прийняттю селянами ідеї кооперування землі, створення ТКЗГ, вступу на шлях соціалізму. Тепер наше сільське господарство налічує 85 держгоспів і 981 ТКЗГ, які становлять справді великі і механізовані соціалістичні сільськогосподарські підприємства. Через ТКЗГ наші селяни знайшли шлях до заможного життя. Цей наш досвід у перебудові сільського господарства був високо оцінений М. С. Хрущовим як вклад нашої партії у будівництво соціалізму.

Завдяки братній допомозі Радянського Союзу кооперування сільського господарства супроводжувалося швидким впровадженням механізації та агротехніки, підвищенням його продуктивності. На кінець 1963 р. в нашому сільському господарстві вже було 54 602 трактори (в 15-сильному обчисленні), 13 тис. вантажних автомашин, 11 935 комбайнів, з яких 7763 зернокомбайнів, 24 755 тракторних культиваторів і багато інших машин та устаткування. За період з 1958 до 1961 рр. у порівнянні з періодом 1934—1939 рр. у нас було вироблено: помідорів у 13,8 раза більше, тютюну (східного) — в 2,1 раза, цукрових буряків — в 9,9 раза, бавовни — в 2,1 раза. Збільшення обсягу сільськогосподарської продукції по окремих культурах було досягнуто не тільки шляхом зміни структури посівних площ, а й у результаті збільшення середніх урожаїв з одиниці площі. Різко зросла і продуктивність тваринництва.

Ці наші успіхи були б значно вищі, якби у період панування культу особи не допускалися грубі помилки і догматичний підхід при розв'язанні ряду питань сільського господарства. У багатьох місцях був опалюваний принцип добровільності кооперування, порушений принцип матеріальної заінтересованості ТКЗГ і кооператорів. Це негативно позначилось на результатах боротьби за збільшення виробництва. Неправильно будувалася і політика цін. В цей період під приводом активної участі села у соціалістичному будівництві знижались закупочні ціни на сільськогосподарські продукти, часто вони встановлювалися навіть нижче їх собівартості, і одночасно підвищувалися ціни на будівельні матеріали, добрива, устаткування тощо. Це була одна з причин повільного зростання сільськогосподарської продукції в той період, що перешкоджало розширеному відтворенню і об'єктивно гальмувало темпи розвитку і самої промисловості. Після квітневого Пленуму Центральний Комітет швидко виправив помилки і перекручення в сільському господарстві, відновив принцип матеріальної заінтересованості і здійснив ряд важливих заходів, які дали новий сильний поштовх розвитку сільськогосподарського виробництва. Слід зазначити ліквідацію системи обов'язкових державних поставок і заміни її договірними закупками; збільшення закупочних цін на деякі сільськогосподарські продукти; зниження продажних цін на добрива, пальне, будівельні та інші матеріали; видачу безповоротної фінансової допомоги економічно відсталим ТКЗГ; значне збільшення розміру пенсій селянам-кооператорам; створення державно-кооперативного фонду для забезпечення гарантованого мінімуму винагороди сільським трудівникам-кооператорам. Завдяки проведенню цих заходів сільське господарство в цілому після квітневого Пленуму перетворюється в рентабельну галузь народного господарства.

Укрупнення ТКЗГ було також важливим економічним кроком, який сприятливо вплинув на розширення матеріально-виробничої бази, на спеціалізацію і концентрацію виробництва, впровадження досягнень науки і передового досвіду в сільське господарство, збільшення урожаїв і продуктивності тваринництва. У період з 1957 до 1962 р. середнь-річне виробництво сільського господарства зросло майже на третину у порівнянні з періодом 1950—1955 рр.

Для успішного розв'язання найважливішого завдання — хлібно-кормової проблеми — партія намітила ряд корінних заходів, які мають своєю метою забезпечити далі піднесення сільського господарства. Великі зусилля спрямовуються на механізацію виробничих процесів у сільському господарстві. Тільки в 1964 р. для потреб ТКЗГ і державних землеробських господарств (ДЗГ) будуть доставлені більш як 7300 нових тракторів, понад тисячу вантажних автомашин, 2200 прицепів, а також багато інших сільськогосподарських машин та інвентаря. В найближчі роки може бути здійснена цілковита комплексна механізація у вирощуванні злаків, а кукурудзи та інших культур — значно розшириться. Механізація швидко впроваджується і в тваринництві.

На нинішньому етапі розв'язання зернової проблеми головним є далі збільшення зрошуваних площ і мінеральних добрив. Наша країна характеризується посушливим кліматом і нерівномірними опадами в різних районах. Тому кілька років тому з ініціативи Тодора Живкова партія розробила план меліоративного будівництва. Передбачається збільшити площу зрошуваних земель з 900 тис. гектарів, які у нас є тепер, до 1,5 млн. га до 1970 р. і більш як 2,5 млн. га до 1980 р., що становитиме більше 50% усіх оброблюваних площ країни. У цілому в 1964 р. наше сільське господарство матиме мінеральні добрива в серед-

ньому по 210 кг на гектар оброблюваної площі, а до 1970 р.— більше 500 кг на гектар, що значно підвищить урожайність у рослинництві.

Розв'язання кормової проблеми дасть ще більший поштовх розвитку тваринництва, збільшенню поголів'я худоби та її продуктивності. Тепер успішно розв'язується і ряд завдань щодо постачання промисловими білковими кормами, вітамінами, антибіотиками і мінеральними елементами з тим, щоб забезпечити необхідні норми харчування сільськогосподарським тваринам і тим збільшити продукцію тваринництва, яка має винятково важливе значення для поліпшення життя населення.

До 1980 р. обсяг сільськогосподарської продукції зросте в 2,5 раза, отже наше соціалістичне сільське господарство розвиватиметься швидкими темпами і в роки Генерального перспективного плану.

* * *

Будуючи соціалізм, партія повсякденно виявляє піклування про щастя і добробут трудящих. Тому політика БКП дорога кожному комуністу, кожній трудовій людині в нашій країні, які бачать свій вклад у соціалістичне будівництво і свою працю в матеріальних і духовних благах, що є надбанням усього народу.

Вирішальною умовою підвищення добробуту трудящих є безперервне збільшення національного доходу. Зростання національного доходу — один з найважливіших показників рівня життя. У порівнянні з довоєнним 1939 р. національний дохід у 1963 р. збільшився в 3,3 раза. Особливо швидко почав зростати національний дохід після квітневого Пленуму. Так, у період 1957—1962 рр. він збільшувався в середньому на 9,5% на рік, в той час як його зростання у період з 1953 по 1956 рр. становило 6,5%.

Істотне значення для підвищення рівня життя народу має і спосіб розподілу національного доходу, співвідношення між фондом нагромадження і споживання. По фонду споживання в 1956 р. у середньому на душу населення припадало 312,5 лева, а в 1963 р.— близько 482 левів.

Закономірністю соціалізму є безперервне зростання реальних доходів трудящих. У період з 1952 до 1962 рр. вони зросли на 95,8%, або протягом 10 років майже подвоїлися. Підвищення зарплати зменшило питому вагу низькооплачуваних робітників. В 1957 р. робітники і службовці з місячною винагородою до 60 левів становили 45,6%, а тепер — 16,8%. За останні 10 років загальна сума пенсій зросла більш як у 4 рази, а витрати держави на добавки до зарплати трудящих, які мають дітей, досягли більш як п'ятикратних розмірів. У цілому витрати держави на соціальні і культурні заходи зросли з 277,8 млн. левів у 1952 р. до 816,6 млн. левів у 1963 р.; в цьому році вони становитимуть 834 млн. левів.

Правильна політика партії після квітневого Пленуму знайшла яскраве відображення і у піклуванні про поліпшення матеріального і культурного добробуту сільського населення. Реальні доходи селян у період після квітневого Пленуму збільшилися приблизно на 85%.

Стан житлового фонду і благоустрою населених пунктів також є важливим показником рівня життя народу. Тільки протягом 1957—1962 рр. у нашій країні було збудовано 275 118 квартир. Лише в роки народної влади були створені умови для швидкого зростання житлового фонду, і тепер третина населення живе у нових житлах. В той час як висока платня за житло є тягарем для трудящих капіталістичних країн, у Болгарії квартплата становить 4—5% заробітку. За роки народної

влади були електрифіковані 3744 села, забезпечені водою 1616 і радіофіковані 1900 сіл.

У Народній Республіці Болгарії як соціалістичній країні медична допомога безплатна для всіх. Швидко зростає сітка медичних установ, збільшується число лікарів, поліпшується якість медичного обслуговування, зменшується смертність серед населення. В той час як у 1939 р. один лікар у нас обслуговував у середньому близько двох тисяч чоловік, то тепер на одного лікаря припадає близько 650 чоловік, і в цьому відношенні ми набагато випередили найрозвинутішу капіталістичну країну світу — США.

Зрослий за роки соціалістичного будівництва добробут народу найяскравіше видно по змінах в обсязі і структурі споживання — по роздрібному товарообороту. У порівнянні з 1952 р. цей товарооборот в 1956 р. збільшився в 1,8 раза, а в 1963 р. — в 3,6 раза. Значно зріс продаж культурно-побутових товарів, які в минулому вважалися розкішю і були недоступні трудящим. Наприклад, продаж електричних пральних машин з 16 843 у 1959 р. збільшився до 74 675 у 1962 р., домашніх холодильників — з 1718 до 9840, телевізорів — з 3565 у 1960 р. до 26606, кухонних електроплит — з 5081 до 12914 штук і т. д. Тепер наш народ живе, одягається і харчується набагато краще, ніж у минулому. Це знаходить найяскравіше підтвердження у середній тривалості життя. Якщо середня тривалість життя людей у період 1956—1957 рр. була 66 років, то в період 1960—1962 рр. вона досягла 70 років. Дуже низька смертність населення в нашій країні (8,7 на тисячу).

Небаченого розмаху і бурхливого піднесення досягли в роки народної влади освіта, наука і мистецтво. В країні здійснилася соціалістична культурна революція, яка зробила досягнення освіти і культури надбанням широких народних мас. Відомо, що соціалізм вимагає високо свідомих, освічених і культурних трудівників, тому тепер в маленькій Болгарії кожна п'ята людина навчається в учбовому закладі. Тепер у країні є 25 вищих учбових закладів (до 1944 р. було лише 5). В них навчаються 80 тис. студентів (до 1944 р. їх налічувалося близько 10 тис.). На кожні 10 тис. чоловік у Болгарії припадає 96 студентів. За кількістю театрів, драматичних і оперних, музеїв та інших культурних установ наша країна сміливо може порівнятися з найпередовішими країнами світу.

Рівень життя трудящих продовжує зростати швидкими темпами і в роки здійснення Генерального перспективного плану. В 1980 р. національний доход має бути в 4,5—5 разів більший у порівнянні з 1960 р. На цій основі передбачається велике зростання і фондів споживання. В 1965 р. фонд споживання буде на 44% вищий, ніж у 1960 р., в 1970 р. — в 2,5 раза, а в 1980 р. — більш як у 4,5 раза. Реальні доходи населення до 1970 р. збільшаться на 87%, а до 1980 р. — на 234%.

* * *

Якщо соціалістичний суспільний лад у Народній Республіці Болгарії нині міцніє і розвивається, якщо наша країна успішно рухається до комунізму, то це тому, що нас осяває дружба, братерство і соціалістична взаємодопомога з Радянським Союзом, з авангардом міжнародного комуністичного руху — КПРС. Не випадково великий син і безсмертний вождь нашого народу Георгій Димитров багаторазово підкреслював, що болгаро-радянська дружба необхідна нам, як сонце і повітря для кожної живої істоти, і заповідав нам берегти її як зіницю ока.

Животворна і сонячна болгаро-радянська дружба має глибокі і міцні історичні корені. Вона скріплена кров'ю російських богатирів-визволителів і болгарських ополченців у російсько-турецькій війні 1887—1888 рр., кров'ю доблесних радянських воїнів і наших сміливих борців, що загинули в боротьбі проти фашизму, за перемогу Дев'ятого вересня, за справу соціалізму. Тепер дружба, братерство і співробітництво між народами Радянського Союзу, в тому числі українським і болгарським народами, надихається спільними цілями — побудовою соціалізму і комунізму і боротьбою за встановлення міцного миру в усьому світі.

Вікові болгаро-російські зв'язки ведуть свій початок ще з IX ст., з часу братів Кирила і Мефодія, родоначальників слов'янської писемності. Взаємні зв'язки між нашими народами зміцнили в часи Київської Русі. Перший болгаро-російський бойовий союз був укладений під час походу князя Святослава в Дунайську Болгарію в 971 р., коли болгарі і руські воювали проти візантійців-завойовників.

З того часу, коли Болгарія потрапила під турецьке ярмо, культурні зв'язки між болгарським і українським народами підтримувалися головним чином через монастирі і прогресивних для того часу церковних діячів і книжників. Наші зв'язки з Україною в XIV ст. підтримувалися учнями болгарського патріарха Евтилія — Купріяном, митрополитом московським, і Григорієм Цамблаком, київським митрополитом. Цамблак описує боротьбу нашого народу проти нашествия турок і викриває їх варварство. Велику роль у наших культурних зв'язках відіграла Києво-Печерська лавра, в якій на початку XVII ст. була заснована друкарня, що видавала книги для Болгарії. В ній у 1671 р. було віддруковано «Житіє» болгарського монаха Івана Рильського, яке відіграло важливу роль у пробудженні національного духу болгарського народу.

Болгаро-українські зв'язки ще більше розширилися в епоху нашого національного відродження. В 1657 р. Богдан Хмельницький дав привілей болгарським купцям, завдяки чому багато їх оселилося у великих містах України. В м. Ніжині на Чернігівщині була створена торгова колонія, яка спрямувала свою діяльність головним чином на болгарські землі. Російсько-турецькі війни другої половини XVII ст. збільшили число переселенців з болгарських земель в Росію і, особливо, на Україну, підвищили національну самосвідомість і вселяли надії серед болгар на близьке визволення з-під оттоманського ярма.

Глибокий слід в свідомості нашого народу залишило утворення в 1854 р. в Одесі «Одесько-болгарського настоятельства», яке поряд з культурно-просвітительською діяльністю мало завданням збирати допомогу для болгарських добровольців, що воювали проти Туреччини у рядах російської армії.

Багато болгарських просвітителів і революційних діячів Петро Берон, Н. Палаузов, В. Априлов, Найден Геров, Панайот Волов та ін. дістали освіту і працювали в Росії і на Україні.

В Одесі жив Г. С. Раковський — ідеолог і організатор болгарського революційного руху. Пізніше він заснував в Белграді Першу болгарську легію, завданням якої було визволення Болгарії від турецького ярма. В Одесі і українському селі Задунайці сформувався революційний світогляд найвизначнішого болгарського поета і революціонера Христо Ботева. В 1876 р. на чолі збройного загону Ботев, відправившись з Румунії на пароплаві «Радецький», висадився на болгарському березі Дунаю, щоб підняти загальне повстання своїх братів. У жорстокому бою Ботев героїчно загинув за свободу Вітчизни. В Харкові працював на посаді професора великий болгарський учений Марин Дринов, один

із засновників Харківського історико-філологічного товариства, що відіграло значну роль в історії російського слов'янознавства і розширенні культурних зв'язків між Болгарією і Росією.

Завдяки своєму глибоко-демократичному і революційному характеру українська література і мистецтво справили благотворний вплив на формування і розвиток цілої плеяди болгарських письменників і поетів як до, так і після визволення країни від турецького ярма. Великою популярністю користуються у нас українські письменники Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок, Леся Українка, Іван Франко, С. Гулак-Артемовський та ін. Ідейний вплив української літератури відчули на собі наші письменники і поети Любен Каравелов, П. Р. Славеєков, Т. Влайков, С. Чилингиров, Іван Вазов, Христо Ботев та багато інших. Схвально були зустрінуті на Україні і твори багатьох болгарських авторів. Ще в 1905 р. українською мовою вийшов роман Івана Вазова «Під ярмом», що розповідає про героїчну національно-визвольну боротьбу болгарського народу.

В кінці XIX і на початку XX ст. болгаро-російська дружба набула нового, пролетарського змісту. Розвиток революційної боротьби у Росії справив величезний вплив на болгарський робітничий рух. Дмитр Благоев, засновник Болгарської комуністичної партії, дістав перше революційне загартування в Росії. В історії КПРС зазначається, що взимку 1883/84 року в Петербурзі виникла марксистська організація, яка прийняла назву «Партія російських соціал-демократів» і ввійшла в історію як благаєвська група, її організатором був студент петербурзького університету болгарин Д. Благоев.

Уся революційна діяльність Д. Благоева була втіленням живого зв'язку між болгарським і російським революційним рухом, між партією більшовиків і болгарськими марксистами-ленінцями. Виявом пролетарського інтернаціоналізму була і допомога, що її наша партія подала партії більшовиків в справі переправки ленінської «Искры» через Болгарію в Росію. Болгарин Іван Загубанський п'ять разів нелегально проїхав з Варни в Одесу, переправляючи «Искру».

В тяжкі роки століпінської реакції болгарські соціал-демократи оточують найтеплішим піклуванням російських революційних емігрантів, підносять голос протесту проти жорстокого терору російського самодержавства, збирають для них матеріальну допомогу, приймають більшовиків у свої ряди. Так, український революціонер В. Тесленко ще в 1906 р. став членом Варненської організації БРСДП (т. с.) і активно включився в життя і боротьбу варненських робітників. Інший український революціонер Є. Нікош приїхав в Болгарію в 1907 р., його ім'я зв'язане з видавничою діяльністю нашої партії. Членом БРСДП (т. с.) був також український революціонер Вербов, який жив у Болгарії в 1911—1913 і 1915—1917 рр. і підтримував особистий зв'язок з Г. Димитровим. Чимало випадків, коли в той самий час болгарські революційні діячі емігрували із своєї країни в Росію і брали участь в житті революційних організацій на Україні. Один з них — брат Георгія Димитрова, Нікола, який у 1908—1910 рр. жив в Одесі і співробітничав в Одеській партійній організації. Георгій Кирков дістав своє перше ідейне загартування в м. Миколаєві.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції благотворний вплив ленінських ідей і революційного досвіду КПРС на робітничий рух у Болгарії ще більше посилювався. «Наша партія,— заявляв Г. Димитров на V з'їзді БКП,— зустріла, як відомо, одностайно, із захопленням і великим натхненням Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Вона прийняла її лозунги. Вона мобілізувала трудящих

нашої країни на захист молодої радянської, соціалістичної республіки». Головні позитивні особливості БРСДП (т. с.), тісно-соціалістичного періоду партії полягали в її глибокій вірності марксизмові, в її непримирності до буржуазії і реформізму, в послідовній боротьбі з опортунізмом, націоналізмом і шовінізмом, за пролетарський інтернаціоналізм. Відомо, що саме тому наша партія стала однією із засновниць і ввійшла в III Комуністичний інтернаціонал цілком, без внутрішньої боротьби і розколу. Тісні соціалісти були тією революційною марксистською течією в II Інтернаціоналі, яка, за словами Г. Димитрова, «з усіх інших лівих соціал-демократичних течій найбільше наближалася до більшовицьких».

Болгарська комуністична партія, яка була проголошена на з'їзді в 1919 р., і наш народ ніколи не забудуть, що братній Радянський Союз, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок після фашистського перевороту 9 червня в нашій країні і після розгрому Вересневого народного повстання в 1923 р. дав притулок тисячам болгарських комуністів, яких жорстоко переслідували болгарські власті. У Радянському Союзі знайшли притулок і захист Георгій Димитров і Василь Коларов. Тут вони продовжили свою невтомну діяльність в ім'я торжества соціалістичної революції в Болгарії.

Після перемоги соціалістичної революції в Болгарії наша дружба з Радянським Союзом набула нового змісту, стала офіційно лінією нашої державної політики.

Болгаро-радянська дружба є рушійною силою нашого суспільного, економічного і культурного розвитку. Ми одержуємо всебічну допомогу від братнього Радянського Союзу і постійно черпаємо досвід з багатой скарбниці КПРС у будівництві соціалізму, творчо застосовуємо цей досвід відповідно до умов країни.

Соціалістичне будівництво в Народній Республіці Болгарії осягається всесвітньо-історичними рішеннями XX і XXII з'їздів КПРС. Історичні рішення VIII з'їзду БКП пройняті новими положеннями марксистсько-ленінської теорії, внесеними в скарбницю КПРС — авангардом міжнародного комуністичного руху і особисто М. С. Хрущовим, видатним марксистом-ленінцем нашого часу.

Відкидаючи антимарксистську лінію китайських догматиків, що паплюжать велику партію Леніна і намагаються підірвати єдність міжнародного комуністичного руху, Болгарська комуністична партія, яка має бойові інтернаціональні традиції, веде твердо і неухильно наш народ по накресленому ще Георгієм Димитровим шляху, визначеному за вірним компасом марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, по шляху ще тіснішого політичного, господарського і культурного співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами. «Болгарська комуністична партія, — заявив на VIII з'їзді Тодор Живков, — вважала і вважає своїм найпершим обов'язком зміцнювати свою дружбу і співробітництво з братніми марксистсько-ленінськими партіями, бути вірним загоном світового комуністичного руху».

Тепер, на честь 20-річчя перемоги соціалістичної революції, в усіх кутках нашої Батьківщини — на величних будовах, заводах і фабриках, на кооперативних ланах, в установах і наукових інститутах — всюди кипить самовіддана праця, розгортається змагання за виконання і перевиконання планів, за втілення в життя історичних рішень VIII з'їзду Болгарської комуністичної партії — за завершення будівництва розвинутого соціалістичного суспільства і за поступовий перехід до комунізму.

М. О. МОХОВ

РАДЯНСЬКІЙ МОЛДАВІЇ — 40 РОКІВ

У жовтні 1964 р. минає 40 років з дня утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки і Комуністичної партії Молдавії. Свое велике свято молдавський народ зустрічає в умовах розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, величезних успіхів у галузі економічного й культурного будівництва. Колись відстала країна царської Росії, а потім королівської Румунії, Молдавія перетворилася нині на країну, де поряд з високоорганізованим сільським господарством швидко розвивається промисловість.

Головною передумовою всіх успіхів Молдавії була перемога соціалістичної революції, здійснення національної політики. Такі великі досягнення стали можливими тільки тому, що Молдавія будує своє світле майбутнє у згуртованій дружній сім'ї радянських народів як складова частина Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Складним і важким був історичний шлях, що його пройшов народ. За влучним виразом молдавського літописця XVII ст. Григорія Уреке, Молдавія лежала «на шляху всіх бід». Її територією протягом віків проходили різні народи, тут виникали і зникали численні держави. Понад три століття Молдавія несла тягар ярма відсталого феодальної Туреччини. То був час, коли під загрозою опинилося саме існування молдавського народу.

Віками підтримувала Молдавія дружні стосунки з своїми сусідами — слов'янськими народами і, зокрема, з українцями. Запорізькі козаки, а пізніше — російські армії були найбільш постійними і надійними союзниками молдаван у їхній національно-визвольній боротьбі проти турецьких і татарських пригноблювачів. На Росію молдавський народ уже з XVII ст. дивився як на силу, здатну принести йому звільнення від ненависного іноземного ярма.

Після ряду побідоносних російсько-турецьких воєн, у кожній з яких поруч з російськими солдатами билися тисячі молдавських добровольців, у 1812 р. за Бухарестським мирним договором частина Молдавії, що лежить у Пруто-Дністровському міжріччі (в 1813 р. вона дістала назву Бессарабія), була позбавлена кривавого турецького ярма і включена до складу Росії. Ця подія мала велике прогресивне значення для Бессарабії: припинилися спустошливі походи турецьких і татарських військ, почалося економічне піднесення країни, населення Бессарабії за сторіччя зросло майже в 10 раз.

Після входження до Росії молдавський народ не знав більше турецько-татарського гніту, однак залишилися місцеві пригноблювачі. Крім того, молдавський народ зазнавав жорстокого національного гніту з боку царизму.

У Молдавії, як і по всій Росії, розгорталася гостра класова боротьба, яка, природно, вливалася до загального потоку визвольної бороть-

би всіх народів Росії. Синами молдавського народу були революціонери-народники М. П. Зубку (Кодряну) і Ф. Н. Дениш, соціал-демократ В. Г. Броаско. Гордістю народу є участь у соціалістичній революції таких діячів, як М. В. Фрунзе, Г. І. Котовський, Сергій Лазо та багатьох інших.

Революційний рух у Молдавії розвивався як частина загальноросійського революційного руху, і особливо тісними були зв'язки молдавських революціонерів з українськими центрами і перш за все з Одесою. Активною участю в російському революційному русі, в соціалістичній революції і громадянській війні кращі сини народу показали свою високу свідомість, а також те, що майбутнє Молдавії вони бачили в нероздільному єднанні з революційною Росією.

Перемігши в центрі Росії, соціалістична революція переможним ходом прийшла на окраїни. У Молдавії після тривалої боротьби з місцевою контрреволюцією, молдавським буржуазно-націоналістичним органом «Сфатул Церій» на початку січня 1918 р. влада Рад перемогла. Однак трудящі не довго користувалися благами пролетарської революції. Королівський румунський уряд, підбурюваний західноєвропейськими імперіалістами, скористався труднощами тільки-но створеної Радянської влади і у січні—березні 1918 р., зламавши мужній опір ще не зміцнілих і розрізнених загонів радянських військ і незважаючи на протести Радянського Уряду, незаконно окупував Бессарабію. Так виникло вогнище міжнародних протиріч — «бессарабське питання», що протягом 22 років отруювало атмосферу міжнародних відносин і перш за все відносин між СРСР та Румунією.

На території ж Молдавії, на схід від Дністра, після закінчення громадянської війни розгорнулося будівництво соціалістичного суспільства. Оскільки до 1924 р. молдавські райони входили до Одеської губернії Української РСР, для роботи серед молдавського населення при Одеському губвиконкомі була створена молдавська секція.

В ході соціалістичного будівництва молода Радянська держава на практиці здійснювала ленінську національну політику, розгортаючи національне будівництво, створюючи одну за одною радянські республіки. Основною перешкодою на цьому шляху було те, що більша частина Молдавії разом з її столицею Кишиневом була захоплена румунськими боярами.

В дні громадянської війни багато бійців Радянської Армії, уродженців Бессарабії, боролися за владу Рад і мріяли повернутися після закінчення війни до рідних домівок, з нетерпінням чекаючи розв'язання «бессарабського питання». Ця надія неодноразово підігрівалася переговорами між Радянським і румунським урядами. І тільки після зриву у квітні 1924 р. радянсько-румунської конференції у Відні стало ясно, що визволення Бессарабії тимчасово відкладається. Так само стало ясно, що питання про створення Молдавської республіки потрібно розв'язувати в тих умовах, які були.

Оскільки територія Молдавії по лівобережжю Дністра у той період входила до складу Української РСР, створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки здійснювалося перш за все українськими партійними і радянськими органами, з боку яких були виявлені виняткові увага і чуйність до молдавського населення, яке, в свою чергу, було дуже зацікавлене у створенні власної державності. З 1 травня 1924 р. відбувалися численні збори жителів, на яких ухвалювалися рішення про необхідність утворення Молдавської Радянської державності. Відповідно до цих побажань 4 сесія Одеського губвиконкому звернулася до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

(ВУЦВК) з клопотанням про створення Молдавської Радянської Республіки.

12 жовтня 1924 р. III сесія ВУЦВК ухвалила рішення, в якому говорилося: «Беручи до уваги твердо виявлену волю робітників і селян Радянської Молдавії і виходячи з непорушних основ Конституції Союзу РСР, 3-я сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання ухвалює: утворити в складі Української Радянської Соціалістичної Республіки Автономну Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку...» Цей день став пам'ятним в історії молдавського народу — днем початку його соціалістичної державності. У розробці проекту Конституції АМРСР діяльну участь узяли голова ВУЦВК Г. І. Петровський, народний комісар юстиції М. О. Скрипник, голова РНК УРСР В. Я. Чубар.

У грудні 1924 р. відбулася 1-а партійна конференція республіки, на якій було обрано Молдавський обком КП(б) України на чолі з секретарем І. І. Бадєєвим. 19 квітня 1925 р. в м. Балті (столиці республіки до 1929 р.) відкрився I-й з'їзд Рад АМРСР, на якому було прийнято Конституцію республіки, обрано президію ЦВК та РНК. Першим головою ЦВК АМРСР був А. І. Строев, а головою РНК Г. І. Старий. Молдавська республіка була утворена в складі 11 районів з населенням понад 550 тис. чоловік.

Нову республіку гаряче вітали трудівники багатьох міст і сіл нашої країни, трудівники поневоленої Бессарабії. У спеціальній листівці Бессарабського обласного комітету Румунської Комуністичної партії, випущеній до I з'їзду Рад МАРСР, від імені трудового населення писалося: «Ми вітаємо наших братів у МАРСР в їх урочистий день... Хай живе визволена Бессарабія, воз'єднана з МАРСР!»

Так у сім'ї радянських республік з'явився ще один член. До моменту виникнення республіки рівень економічного й культурного розвитку населення був надто низьким. Справжньої промисловості не існувало, а кустарна була незначною і перебувала в занепаді; сільське господарство велося примітивними методами. Більшість населення було неграмотним, особливо — серед молдаван. До моменту утворення республіки в її школах навчалося тільки 38% дітей шкільного віку.

Тільки за соціалістичного ладу стало можливим у найкоротший історичний строк ліквідувати отриману в спадщину від панування дворян і капіталістів економічну й культурну відсталість цілого народу. У братній сім'ї радянських народів, з їх величезною допомогою трудящі Молдавської АРСР розв'язали це завдання — за короткий історичний строк домоглися в політичному й культурному житті чудових успіхів.

Важливу роль у розвитку республіки відіграла Українська РСР, ЦК партії та уряд якої повсякчасно сприяли зростанню молоді республіки. Соціалістична індустріалізація країни зробила рішучий вплив на створення промисловості МАРСР. Спершу з'являлися переважно підприємства харчової промисловості, і початок їх експлуатації ставав великою подією, як, наприклад, консервних заводів ім. Першого Травня та ім. П. Ткаченка в Тирасполі, заводу «Октябрь» у с. Глине. Створювалися великі підприємства виноробної промисловості.

За роки існування МАРСР (до 1940 р.) її промисловість досягла певних успіхів. У 1940 р. консервні заводи випустили 48,5 млн. банок консервів, що становило понад половину консервної продукції дореволюційної Росії. У Молдавії сформувався робітничий клас. І це — завдяки неогіченній допомозі радянських народів-братів, і перш за все — російського та українського, які надсилали сюди сотні кваліфікованих робітників і спеціалістів, щоб вони передавали свої знання молдав-

ським трудящим. У той же час молдавські робітники їхали набувати знань і досвіду на підприємства РРФСР та УРСР. У 1939 р. в промисловості і на транспорті республіки працювали близько 14 тис. робітників, тобто у 20 раз більше, ніж до соціалістичної революції.

Докорінні зміни сталися в сільському господарстві. Втілювався в життя ленінський кооперативний план, виникло соціалістичне сільське господарство. Це селяни зробили завдяки величезній допомозі робітничого класу. Так, у 1929 р. в села Молдавії було направлено 195 робітників, серед яких 99 було з Києва, 59 — з Луганська. До 1940 р. у республіці діяло 715 колгоспів, що об'єднували 97,9% селянських дворів. Соціалістичний сектор неподільно панував у молдавському селі. На колгоспних і радгоспних ланах працювало понад 1740 тракторів і майже 500 комбайнів. Усе більшої питомої ваги набували площі під цукровими буряками, городами, садами, виноградниками.

Перемога соціалізму невідомо змінила умови праці й громадського життя молдавського народу. Зростання технічного оснащення промисловості й сільського господарства дали можливість підняти продуктивність праці, полегшити труд робітників і селян.

Нові умови трудового життя значно піднесли культурний рівень трудящих, сприяли поліпшенню їх матеріального добробуту. Культурна революція в Молдавській АРСР відбувалася як невід'ємна частина соціалістичної перебудови всієї країни, у нерозривному зв'язку і при тісній взаємодопомозі і взаємодії з культурою всіх братніх народів.

Для Молдавії допомога народів-братів була особливо необхідною, оскільки тут майже все доводилося починати спочатку. Так, напередодні створення республіки на її території працювало тільки 240 шкіл (з них лише 13 середніх), молдавською мовою викладання велося в 11. В результаті величезної роботи у 1940 р. в республіці діяло 504 школи. Заняття відвідували всі діти шкільного віку, і знання вони здобували рідною мовою. Були організовані 3 вузи й 9 середніх спеціальних учбових закладів. Багато молоді з Молдавії їхало вчитися до робфаків і вузів Одеси, Миколаєва, Києва, Москви, Ленінграда. Робфаки Молдавії були прикріплені до вузів УРСР. До Молдавії з Одеси, Києва та інших міст прибули викладачі шкіл, технікумів, вузів, оскільки місцевих висококваліфікованих кадрів було надто мало. Якщо до революції на території республіки спеціалісти з вищою і середньою освітою рахувалися десятками, то до 1940 р. уже було 4 356 учителів, понад 1000 лікарів і середнього медперсоналу, 230 агрономів, 255 інженерів і техніків і т. д.

Вчені Москви допомогли Молдавії закласти основи перших науково-дослідних установ. У 1927 р. у республіці був створений Науковий комітет. Одеський музикально-театральний інститут на спеціально створеному відділі підготував групу артистів для творчих колективів республіки. Разом з випускниками інших навчальних закладів РРФСР та УРСР вони заклали основу молдавського національного театру, хорової капели «Дойна», симфонічного оркестру. Молдавська національна радянська література розвивалася під безпосереднім впливом російської та української класичної та радянської літератур.

Великі успіхи в економіці й культурі Молдавської АРСР були фундаментом для формування молдавської соціалістичної нації.

Отже, з допомогою братніх народів і насамперед російського і українського молдавський народ на Лівобережжі Дністра пройшов за роки Радянської влади великий історичний шлях.

Іншим шляхом проходило життя у молдаванів на протилежному березі Дністра в окупованій Бессарабії. Королівський румунський уряд

проводив там колоніальну політику, промисловість систематично деградувала. На селі окупанти відновили владу поміщиків, і хоч у селян після аграрної «реформи» 1918—1924 рр. залишилася частина тієї землі, що їм дала Радянська влада, але вони мусили сплатити за неї значний викуп. Втративши великий загальноросійський ринок, сільське населення скорочувало найбільш високосортні галузі господарства, як, наприклад, плантації високосортних виноградників.

У містах і селах Бессарабії населення терпіло від хронічного безробіття. Десятки тисяч людей у відчаї залишали рідні домівки і їхали шукати щастя на плантаціях Південної Америки та інших країн.

Наслідки розвитку Молдавії в умовах соціалізму й капіталізму можна прослідкувати, порівнюючи міста Тирасполь і Бендери, що були розташовані на протилежних берегах Дністра, в кількох кілометрах одне від одного. В Тирасполі — столиці Молдавської РСР — з 1926 по 1939 р. населення зросло з 19 до 43 тис. чоловік, у місті розвинулася крупна промисловість, з'явилися вузи. Населення ж Бендер з 1915 по 1940 р. зменшилося з 40 до 26 тис. чоловік, промисловість не тільки не зросла, а навіть скоротилася. Швидке зростання кількості населення в Тирасполі і зменшення його в Бендерах стало яскравим свідченням економічного й культурного стану обох частин Молдавії за ці роки.

Тяжкий економічний стан, пам'ять про завоювання революції, вісті про успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, в районах Молдавської РСР, — все це революціонізувало населення Бессарабії, запалювало його на боротьбу з окупантами. Натхненниками й організаторами його були комуністи Бессарабії, які активно діяли в нелегальних умовах. До 1922 р. бессарабська організація була складовою частиною РКП(б), а потім ввійшла до складу Румунської Комуністичної партії. У її рядах вирости такі загартовані борці, як П. Ткаченко (Я. Антипов), А. Клужников, К. Сирбу, Ю. Коротков, І. Бужор, С. Бурлаченко та багато інших. Боротьба трудящих мас проти окупантів, за возз'єднання з Радянською батьківщиною не припинялася тут протягом усіх років окупації. Найяскравішими проявами цієї боротьби були Хотинське (лютий 1919 р.), Бендерське (травень 1919 р.) і Татарбунарське (вересень 1924 р.) повстання, страйковий рух під час економічної кризи (1929—1932 рр.), масова боротьба проти фашизму й загрози нової війни (1933—1936 рр.). Небезпідставно румунські реакціонери називали Бессарабію «червоною», «більшовицькою».

Трудящі Бессарабії бачили в Радянському Союзі країну своїх надій і сподівань. Молдавський поет Єміліан Буков у своєму вірші «Країна сонця», що розповсюджувався нелегально, так цю думку висловив:

Сьогодні заглянуло сонце
До мене за тюремні ґрати.
— А звідки ж ти? — спитав я сонце.
Сказало:— Я зі сходу, брате!

Визвольний рух у Бессарабії зливався з революційною боротьбою в Румунії. Комуністична партія Румунії не раз засуджувала у своїх рішеннях окупацію Бессарабії королівським урядом і вимагала справедливого розв'язання «бессарабського питання».

Радянський уряд ніколи не мирився з захватом Бессарабії і не раз заявляв про це в дипломатичних нотах, на різних міжнародних конференціях. Але, вірний миролюбній зовнішній політиці, він шукав мирних шляхів до розв'язання конфлікту.

Коли почалася друга світова війна, Радянський уряд домогся мирного розв'язання «бессарабського питання». 28 червня 1940 р., на вимогу Радянського уряду, боярська Румунія вивела з Бессарабії свої війська, і сюди вступила гаряче зустрінута трудящими Радянська Армія. Так переможно завершилася 22-річна боротьба Радянського уряду і трудящих Бессарабії. Тут була проголошена Радянська влада.

2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР на прохання трудящих Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки та визволеної Бессарабії ухвалила рішення про утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Ця подія стала ще однією важливою ланкою у формуванні молдавської соціалістичної нації, в розвитку Радянської молдавської державності.

Визначною датою в історії Молдавської РСР було 14 серпня 1940 р.— день перетворення Молдавської обласної партійної організації в Комуністичну партію (більшовиків) Молдавії.

Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку було утворено з 6 повітів Бессарабії (південні й північні її повіти, заселені переважно українцями, влилися до складу Української РСР) і шести районів колишньої Молдавської АРСР (решту 8 її районів, де жило в основному українське населення, було також передано Українській РСР).

На визволеній частині території стали відбуватися великі соціально-економічні й політичні зміни. Були ліквідовані всі реакційні партії, створені органи Радянської влади. До активного громадського життя почало включатися все більше трудящих. Спеціальним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня на території Бессарабії поновлено дію радянських декретів 1917 р. про націоналізацію землі, банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного й водного транспорту та засобів зв'язку.

Почалося господарське й культурне будівництво. За дуже короткий час зникла така тяжка спадщина, як безробіття. Робота на промислових підприємствах пішла повним ходом, розгорнуто було їх реконструкцію й розширення. Серед робітників зародилося нове ставлення до праці, ширилося соціалістичне змагання, зростала продуктивність праці.

На селі одночасно з ліквідацією поміщицької та монастирської власності на землю і обмеженням впливу куркульства, було покінчено з основою вікової відсталості й злиднів селянства. Внаслідок величезної допомоги, поданої селянству, протягом року виникли 50 радгоспів, 52 МТС, перші 120 колгоспів.

У визволених районах відбувалася культурна революція. У 1940/1941 навчальному році школи відвідувало близько 460 тис. дітей, проти 206 тис., які в роки окупації вчилися в школах усїєї Бессарабії. Було відкрито 5 вузів, багато середніх спеціальних навчальних закладів. Широко провадилася робота по ліквідації неписьменних і малописьменних серед дорослого населення.

Особлива увага зверталася на охорону здоров'я. Було введено радянську систему охорони здоров'я з широкою мережею медичних закладів, які безплатно обслуговували населення.

Соціалістичне будівництво, активну творчу працю радянських людей перервав віроломний напад гітлерівської Німеччини. Почалася Велика Вітчизняна війна, яка стала перевіркою і екзаменом життєвості соціалістичного ладу.

Територія Молдавської РСР стала зоною воєнних дій з перших годин війни. Народ мобілізував усі свої сили на перетворення в життя розробленої ЦК ВКП(б) програми розгрому фашизму. Тисячі трудящих брали участь у будівництві шляхів, мостів, оборонних споруд,

вступали до винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення. Коли почала загрожувати окупація, з Молдавії у глибокий тил було евакуйовано понад 300 тис. радянських громадян, кілька тисяч вагонів з устаткуванням, 180 тис. голів худоби та ін.

Майже три роки топтали Молдавію фашистські загарбники. Вони відновили владу поміщиків і капіталістів, встановили жорстокий терористичний режим. За три роки гітлерівці стратили в Молдавії понад 65 тис. радянських громадян, понад 49 тис. вивезли в рабство до Німеччини.

Молдавани разом з усіма народами СРСР, під керівництвом Комуністичної партії самовіддано боролися проти фашистських загарбників. За хоробрість і мужність, виявлені на фронтах війни, понад 85 тис. воїнів республіки нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу, 17-м присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Багато тисяч солдатів і офіцерів інших національностей віддали своє життя, визволяючи Молдавію від ворога. Майже 120 воїнів Радянської Армії у боях за республіку здобули звання Героя Радянського Союзу. Кров, пролита на полях борні, ще міцніше скріпила дружбу радянських народів.

Гітлерівці панесли Молдавії величезних збитків. Вони знищили понад 1000 промислових підприємств, 45% загального житлового фонду, 600 шкіл та багато інших закладів. Великі міста, багато сіл лежали в руїнах. Всі збитки становили 16 млрд. крб. Попереду чекала велика робота по ліквідації руйнувань, залишених війною.

І на цей раз Молдавія отримала неоціненну допомогу від братніх радянських народів. За вказівкою партії і уряду в Молдавію йшли ешелони з устаткуванням, будівельними матеріалами, прибували тисячі різних спеціалістів. Уже в 1948 р. валова продукція промисловості перевищила довоєнний рівень на 18,9%. Одночасно з відбудовою народного господарства було підготовлено необхідну матеріально-технічну базу та морально-політичні передумови для здійснення соціалістичної реконструкції сільського господарства районів, які тільки в 1940 р. ввійшли до складу Радянської Молдавії. Колгоспний рух тут почався весною 1946 р. і до осені 1948 р. набув масового характеру. На початок 1951 р. колгоспи Правобережжя Дністра об'єднували вже понад 97% селянських дворів.

Колективізація сільського господарства, забезпечення його необхідною кількістю досконалої техніки відкрили широкі перспективи для розвитку виробничих сил на селі.

Після завершення відбудови промисловості розпочався її неперервний розвиток. У 1952 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про розвиток харчової промисловості в Молдавській РСР, відповідно до якої було розпочато будівництво ряду великих консервних заводів (у Кам'яні, Григоріополі), виноконьячних, виноробних, маслосімейних, цукрових (у Гіндештах, Дрокії, Дондюшанах) та інших заводів для переробки сільськогосподарської сировини.

Справді величезних успіхів досягла Молдавська РСР за останнє десятиріччя, що почалося після 1953 р. На її розвиток благотворно вплинуло створення Ради народного господарства Молдавського економічного району та перебудова відповідно до цього управління промисловістю.

Як і раніше, основною галуззю промисловості Молдавії є харчова. Консервні заводи в 1963 р. випустили понад 500 млн. банок консервів, тобто в п'ять раз більше, ніж виробляли всі консервні заводи царської Росії. Поряд з традиційними галузями за роки семиріччя в республіці виникли і швидко розвиваються нові галузі промисловості: машинобу-

дування, приладобудування, зокрема електротехнічне, розвиваються хімічна й легка промисловості, будівельних матеріалів. На повний хід розгорнув роботу Кишинівський тракторозбірний завод.

Здійснюючи на практиці рішення червневого (1959 р.) та липневого (1960 р.) Пленумів ЦК КПРС про прискорені темпи технічного прогресу, впроваджується нова техніка й передова технологія. В 1963 р. на підприємствах Молдавського раднаргоспу діяло понад 1200 потокових механізованих і понад 50 автоматизованих ліній. Автоматизація широко впроваджується в консервну промисловість, де 75% усієї продукції дають потокові лінії.

Радянська Молдавія перетворилася в передову індустріально-аграрну республіку, народне господарство якої, і насамперед промисловість, нерозривно зв'язане з промисловістю інших районів СРСР. Вугілля, метал, нафтопродукти наша республіка отримує від України, верстати й обладнання — з Московської, Ленінградської, Харківської, Київської, Львівської та багатьох інших областей країни, кольорові метали — з Казахстану, ліс — з північних областей і т. д. В той же час виробни своєї промисловості Молдавія надсилає в усі райони СРСР та за межі батьківщини. Тісний взаємозв'язок став основою й передумовою економічних успіхів республіки.

Разом з усім радянським народом трудящі Молдавії вносять свій вклад у реалізацію рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС про розвиток хімічної індустрії. У Молдавії передбачено будівництво ряду підприємств хімічної промисловості.

По шляху дальшого розвитку йде сільське господарство. Рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС про круте піднесення сільськогосподарського виробництва стали поворотним пунктом у розвитку сільського господарства Молдавської РСР. Основну увагу було приділено зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, забезпеченню їх кваліфікованими кадрами спеціалістів.

Вжиті заходи підвищили виробничі сили сільського господарства. В результаті вдосконалення структури сільськогосподарських культур, із сівозмін вилучаються низьковрожайні для Молдавії культури, розширюються площі під кукурудзою, цукровими буряками, овочами, тютюном та іншими технічними культурами. Впроваджуються в життя поради М. С. Хрущова про перетворення нашої республіки в квітучий сад Радянського Союзу. За п'ять років семирічки колгоспи й радгоспи Молдавії заклали 84,6 тис. га виноградників та 73 тис. га нових садів. У республіці вирости славні майстри високих урожаїв. Далеко за її межами відомі імена майстрів комплексної механізації: Володимира Голбана, Віктора Козака, Володимира Кригана. Маяки високих урожаїв — Ганна Чеботар, Лідія Пинзар, Федір Помирляну щороку збирають по 100 й більше ц кукурудзи з га.

Трудівники села, систематично підвищуючи продуктивність сільського господарства, за п'ять років семирічки здали державі більше, ніж намічалось контрольними цифрами, — зерна — на 28,5 млн. пудів, соняшника — на 81,5 тис. т, тютюну — на 29,1 тис. т. За успіхи, досягнуті в розвитку сільського господарства, Молдавську РСР у 1958 р. було нагороджено орденом Леніна.

Характерним для сільського господарства Молдавії останніх років є розвиток міжколгоспних зв'язків, що дає можливість колгоспам розв'язувати такі економічні завдання, які не під силу окремим навіть сильним господарствам.

У відповідь на рішення грудневого (1963 р.) та лютого (1964 р.) пленумів ЦК КПРС про хімізацію народного господарства в Молдавії

накреслено і вже розпочато виконання програми значного збільшення всіх видів сільськогосподарської продукції на основі хімізації.

Економічне піднесення народного господарства супроводжується безперервним підвищенням матеріального добробуту й культури народу. Як і в усій країні, у Молдавії успішно розв'язується таке важливе завдання, як забезпечення населення сучасним благоустроєним житлом. За 10 років для робітників і службовців збудовано близько 4 млн. кв. м житлової площі, а в селах за ці ж роки виросло понад 170 тис. нових будинків. Понад третина населення відсвяткувала за останнє десятиріччя новосілля.

Все більшу роль у житті трудящих починають відігравати громадські фонди споживання. Як і всі радянські люди, трудящі Молдавської РСР отримують безплатну медичну допомогу, безплатно вчаться у вузах і технікумах. 54 тис. студентів республіки одержують від держави стипендію, 220 тис. чоловік отримують від держави або колгоспів пенсію, близько 250 тис. дітей виховуються в дитячих садках, яслах і на дитячих майданчиках. Усі ці величезні успіхи соціалізму стали звичайними, звичними в побуті народу.

На основі величезних успіхів школи в Молдавії виникла численна, висококваліфікована інтелігенція. В республіці вже багато років працюють шість вищих навчальних закладів. Великою подією в нашому культурному житті є відкриття в 1964 р. сьомого вищого навчального закладу — Кишинівського політехнічного інституту з шести факультетами. В Академії наук МРСР та інших наукових закладах працює понад 3000 науковців.

Піднесення й розквіт переживають література й мистецтво молдавського народу, які посіли гідне місце у багатонаціональній радянській культурі. Твори найвидатніших молдавських письменників, таких як А. Лупан, Є. Буков, І. Друце та ін., знають далеко за межами республіки. Вони перекладені на російську, українську та інші мови народів СРСР і на іноземні мови.

Заслуженою славою користується хорова капела «Дойна», а також ансамбль народного танцю «Жок».

Економіка й культура Молдавії розвиваються як частина радянської економіки й культури. Особливістю нашої республіки є не тільки її тісний багатогранний зв'язок з усіма народами країни, але і те, що сама вона — багатонаціональна (молдавани складають близько 65% населення республіки). Процес зближення націй, характерний для всіх народів Радянського Союзу, послідовно, самим життям здійснюється в Молдавії.

Дружні стосунки з російським, українським та іншими народами Росії, що зародилися в далеку добу, набули могутнього і всебічного розвитку в радянську епоху. Принципи соціалістичного інтернаціоналізму, сформульовані Комуністичною партією, стали керівними для молдавського народу і впроваджуються ним у життя.

Оцінюючи славний, багатий на великі звершення шлях, що його пройшла Молдавська радянська держава за 40 років, слід перш за все відзначити, що ці успіхи були досягнуті в результаті цілеспрямованого керівництва Комуністичної партії. Молдавський народ, як зазначено в постанові ЦК КП Молдавії, «сприймає політику комуністичної партії, як свою власну політику, як свою кровну, рідну справу» («Радянська Молдавія», 9 лютого 1964 р.). Передумовою успіхів було те, що Молдавська РСР виникла і розвивається в єдиній сім'ї народів СРСР.

А. Д. БАЧИНСЬКИЙ

I ІНТЕРНАЦІОНАЛ І УКРАЇНА

Виникнення і діяльність I Інтернаціоналу, керованого великими вождями пролетаріату К. Марксом і Ф. Енгельсом, відіграли надзвичайну роль в історії революційної боротьби трудящих усіх країн. В своїх програмних документах I Інтернаціонал чітко сформулював мету і завдання міжнародного революційного робітничого руху, його ідейні і організаційні засади. Міжнародне товариство робітників було прийняте ідеєю боротьби за пролетарську солідарність світового робітничого руху, що знайшла концентроване втілення у найважливішому марксистському гаслі — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» К. Маркс і Ф. Енгельс рішуче виступали проти національної обмеженості розкольників робітничого руху, проти різного роду течій утопічного дрібнобуржуазного соціалізму, анархізму, прудонізму, лассальянства.

Діяльність I Інтернаціоналу, як зазначав В. І. Ленін, «зробила великі послуги робітничому рухові всіх країн і лишила тривкі сліди»¹. Зокрема, вона активізувала революційні сили в Росії. К. Маркс і Ф. Енгельс завжди з великою увагою стежили за розвитком визвольного руху в нашій країні, передбачали його велике майбутнє. Оформлена в 1870 р. в Женеві Російська секція I Інтернаціоналу поставила своїм завданням зв'язати революційну боротьбу в Росії з соціалістичним рухом Західної Європи. У виступі 22 вересня 1871 р. на Лондонській конференції Інтернаціоналу К. Маркс, як представник Російської секції в Генеральній Раді, відзначав, що він покладає великі надії на рух пролетаріату в Росії і що організація Інтернаціоналу там цілком здійсненна². В. І. Ленін підкреслював, що члени секції намагалися «перенести в Росію найпередовішу і найбільшу особливість «європейського устрою» — Інтернаціонал»³.

Останні дослідження радянських істориків дозволяють говорити про значно більший вплив Російської секції на революційний рух в нашій країні, ніж це вважалося раніше⁴. Цьому питанню радянська історіографія присвятила чимало спеціальних праць. Однак дослідження безпосереднього впливу ідей I Інтернаціоналу на революційний рух 70-х рр. XIX ст. на Україні лише починається. Втім, на підставі фактів

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 65.

² Лондонская конференция I Интернационала. 1871, М., 1936, стор. 101 і примітка.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 248.

⁴ Б. П. Козьмин. Русская секция Первого Интернационала, М., 1957; Р. Ш. Тагиров. Русская секция Международного Товарищества Рабочих в России, «Ученые записки Казанского пединститута», вып. 7, 1949; Б. С. Итенберг. Распространение изданий Русской секции I Интернационала в революционном подполье России, журн. «Вопросы истории», 1962, № 10; О. Д. Соколов. Новые материалы о распространении идей I Интернационала в России, журн. «Вопросы истории», 1959, № 1; та ін.

з історичної літератури, опублікованих джерел і архівних матеріалів, а також спогадів сучасників можна зробити певні висновки.

Досвід класової боротьби західноєвропейського пролетаріату вивчався передовими робітниками Росії і України, які в цей період утворювали свої організації. Сприймаючи ідеї марксизму, російський пролетаріат в той же час мусив у ході революційної боротьби подолати вплив дрібнобуржуазної народницької ідеології. Революційні народники стояли на позиціях утопічного соціалізму, проте їх пропагандистська діяльність у масах відіграла й позитивну роль. Вони, хоч і декларативно, визнавали принципову єдність історичного розвитку Росії і Заходу та необхідність інтернаціонального єднання робітників. На це неодноразово вказували П. Л. Лавров, М. О. Бакунін⁵ та ін.

Певне значення мала народницька пропаганда і в поширенні відомостей про I Інтернаціонал серед російських пролетарів. На наш погляд, К. Маркс у своєму виступі на Лондонській конференції Інтернаціоналу в 1871 р. мав саме це на увазі, коли відзначав революційну діяльність російського студентства серед робітників⁶.

Зрозуміло, що марксистський, класово-пролетарський вплив на робітничий рух могли мати лише програмні документи I Інтернаціоналу, складені К. Марксом і Ф. Енгельсом, «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Громадянська війна у Франції», які вже були досить широко відомі в Росії. Певні матеріали про революційний рух у Західній Європі і Міжнародне товариство робітників друкувала легальна російська преса⁷. Як зазначав один з дослідників, не було майже жодної легальної газети в Росії, яка б не висвітлювала роботу I Інтернаціоналу і К. Маркса⁸. Проте висвітлення це, як правило, носило спотворений, а іноді й фальсифікаторський характер. Окремі більш-менш об'єктивні відомості, що їх публікували газети народницького напрямку («Дело», «Неделя»), призводили до безперервних утисків і нападок з боку цензури.

На Україні в кінці 60-х — першій половині 70-х рр. XIX ст. досить радикальною газетою був «Новоросійський телеграф», що виходив у Одесі й мав особливу популярність серед учнівської молоді і в провінції⁹. Протягом 1869—1871 рр. газета надрукувала багато об'єктивної інформації про робітничий рух у Західній Європі, біографію К. Маркса¹⁰. Особливо стурбувала цензуру спроба редакції вмістити в одному з номерів статтю, присвячену I Інтернаціоналу. З цього приводу голова одеського комітету іноземної цензури писав начальнику головного управління в справах друку про заборону публікацій, в яких висвітлюється діяльність Міжнародного товариства робітників і його відділень в різних країнах, зокрема в Росії¹¹.

Редакція газети мала тісні зв'язки з учасниками студентського руху в Новоросійському університеті, серед яких саме в цей час поширювалися видання I Інтернаціоналу і зокрема журнал Російської секції «Народное дело»¹². Царська адміністрація вжила репресій проти «Новоросійського телеграфа». Його редактора К. Картамишева було

⁵ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, М., 1964, стор. 27, 41—42.

⁶ Лондонская конференция I Интернационала. 1871, стор. 101.

⁷ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 1, стор. 340.

⁸ П. Анатольев. I Интернационал в освещении русской легальной печати, журн. «Историк-марксист», 1934, № 5, стор. 64—78.

⁹ Одеський обласний державний архів (далі—ООДА), ф. 9, оп. 1, спр. 18, арк. 58.

¹⁰ Газ. «Новоросійський телеграф», 29 вересня 1871 р.

¹¹ ООДА, ф. 9, оп. 1, спр. 18, арк. 57.

¹² Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. I, стор. 438.

кілька разів оштрафовано, а згодом йому заборонили видавати газету¹³. Слід відзначити, що легальна преса в Росії, навіть її ліберальні видання, не могла бути скільки-небудь сталим і надійним джерелом інформації про робітничий рух у Західній Європі і І Інтернаціоналі. Це завдання, насамперед, здійснювала російська революційна еміграція. В. І. Ленін відзначав, що «завдяки вимушеній царизмом емігрантщині, революційна Росія мала в другій половині ХІХ століття таке багатство інтернаціональних зв'язків, таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»¹⁴.

Серед російської революційної еміграції і студентської молоді, яка навчалася за кордоном, було чимало вихідців з України. Після повернення на батьківщину вони активно включалися в революційну пропаганду і поширювали відомості про класову боротьбу західноєвропейського пролетаріату, Міжнародне товариство робітників, Паризьку Комуну.

Особливо виділявся відомий український революціонер, близький друг П. Л. Лаврова, С. О. Подолинський, який, виїхавши в кінці 1871 р. за кордон, жив у Парижі, Цюриху, Женеві, Брюсселі, Генті, Лейпцігу, Берліні, цікавився революційним рухом на Заході, діяльністю І Інтернаціоналу, вивчав праці К. Маркса. Зокрема, він як противник бакуністів був обізнаний з рішеннями Гаагського конгресу І Інтернаціоналу і про це інформував П. Л. Лаврова¹⁵.

С. О. Подолинський, за визнанням П. Л. Лаврова, брав активну участь у підготовці, а потім і виданні відомого журналу «Вперед»¹⁶, на сторінках якого широко публікувалися матеріали про західноєвропейський робітничий рух і діяльність І Інтернаціоналу. Він докладав багато зусиль, налагоджуючи зв'язки журналу з учасниками революційного руху на Україні¹⁷.

Студентська молодь з Росії і України, якої за кордоном, особливо в Швейцарії, за висловом С. О. Подолинського, була «прірва»¹⁸, знайомилася з багатьма членами Російської і Слов'янської секції Інтернаціоналу, відвідувала збори робітничих гуртків, вивчала досвід Паризької Комуні. Під впливом І Інтернаціоналу група російської студентської молоді утворила гурток, члени якого вели активну революційну пропаганду і в багатьох районах України¹⁹.

Дійову революційну роботу проводила в Одесі О. А. Бутовська, родом з Кам'янець-Подільського. В 1875 р. вона виїхала до Цюриха, ознайомила з діяльністю І Інтернаціоналу, а після повернення з-за кордону розгорнула пропаганду серед моряків Російського товариства пароплавання і торгівлі (РТПіТ), поширюючи «Маніфест Комуністичної партії», газету «Работник», де зокрема розповідалося про І Інтернаціонал і його завдання, публікувались статті М. В. Шелгунова про книгу Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». За свідченням робітника Є. М. Семкова, одержану від О. Бутовської газету «Работник» читали матроси пароплава «Салгір»²⁰.

О. А. Бутовська тримала зв'язок з гуртком революціонерів-народників братів Сергія, Віктора та Миколи Жебуньових, які 1872 р. по-

¹³ Русская периодическая печать. 1702—1894, М., 1959, стор. 523.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

¹⁵ Революционное народничество семидесятых годов ХІХ века, т. 1, стор. 435.

¹⁶ П. Л. Лавров. Народники-пропагандисты, Л., 1925, стор. 51.

¹⁷ Журн. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» 1963, № 6, стор. 59.

¹⁸ Там же, стор. 49.

¹⁹ ЦДА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 267, арк. 6—7.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 113, арк. 4—42; спр. 115, арк. 112—125.

бували в Цюріху. Брати мали тісний контакт з відомими діячами революційного руху на Україні І. Фесенком та Д. Лизогубом, які вели пропаганду в Київській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Саме через Жебуньових вони отримували нелегальну літературу, серед якої була і «Історія Інтернаціоналу». В 1874 р. Г. С. Трудницький у зізнаннях жандармам свідчив, що І. Фесенко і Д. Лизогуб щорічно бували за кордоном для вивчення об'єднань робітників, щоб «при збудженні народу до революції мати готовий зразок цих асоціацій»²¹.

У 1874 р. за кордон виїхали з Одеси І. Фукс та М. Гелліс, які побували в Німеччині, Парижі, Брюсселі, довгий час жили в Цюріху; у Женеві вони поступили робітниками-наборщиками в друкарню О. Трусова, де видавалися журнали «Народное дело», а згодом «Община». В 1878 р. повернулися до Одеси і взяли активну участь в організації підпільних революційних гуртків²², знайомлячи робітників з досвідом західноєвропейських пролетарів, поширюючи революційну літературу (зокрема, «Основні положення Міжнародного товариства робітників» французькою мовою). Крім того, І. Фукс мав зв'язки з підпіллям у Києві, де він певний час працював на залізниці²³.

Революціонери, повертаючись з-за кордону, відігравали важливу роль у транспортуванні до Росії нелегальних видань, чимало яких попадали на Україну. Завдяки розташуванню на кордоні Росії і наявності південних портів, вона мала найкращий зв'язок з країнами Західної Європи. Саме на це С. О. Подолинський звертав увагу П. Л. Лаврова²⁴.

Одним з таких портів була Одеса, звідки революційна література поступала в глиб країни. Так, через цей порт в 1871 р. одержував заборонені видання один з керівників революційного підпілля в Катеринбурзі Пермської губернії Є. М. Коротков²⁵. Восени 1874 р. в м. Овідіополі Одеського повіту був затриманий матрос І. Ф. Ляшенко, який привіз літературу з Лондона²⁶. Одеські моряки допомагали встановлювати зв'язки з революційною еміграцією²⁷. В середині 70-х рр. не тільки матроси і робітники Одеси, а й солдати прикордонної охорони порту знайомилися з нелегальною літературою²⁸, яка надходила через інші південноукраїнські порти, а також Севастополь. Так, 1879 р. севастопольська поліція знайшла видання Лондонських секцій Інтернаціоналу «Громадська служба в майбутньому»²⁹, а 1882 р. — книгу «Історичний розвиток Інтернаціоналу в його пресі, конгресах, звітах»³⁰. Транспортувати літературу в Севастополь допомагали учасники революційного руху в Західній Європі.

Найважливіші сухопутні шляхи перевезення її на Україну пролягали з Румунії через Бессарабію³¹, а також з Женеви й Цюріха — че-

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 144, арк. 277 і зв.

²² Деятели революционного движения в России, т. 2, вып. 1, М., 1929, стор. 251—252; т. 2, вып. 4, М., 1932, стор. 1859—1860.

²³ ООДА, ф. 5, оп. 1, спр. 50, арк. 90—94; ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 296, арк. 36.

²⁴ Журн. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6, стор. 59.

²⁵ О. Д. Соколов. Новые материалы о распространении идей I Интернационала в России, стор. 202 і прим. № 4.

²⁶ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, стор. 470.

²⁷ Б. Итенберг. «Южнороссийский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России, М., 1954, стор. 51—52.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 180, арк. 11—13.

²⁹ ООДА, ф. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 40.

³⁰ Там же, спр. 616, арк. 28.

³¹ И. Г. Будаков. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период, Кишинев, 1959, стор. 101—130, 206—211.

рез Прагу, Львів, австрійський кордон у Волинську та Подільську губернії³². Активну участь у налагодженні другого шляху брав П. М. Макаревич, який 1872 р. ввійшов у Цюріху до гуртка братів Жебуньових. В одеському гуртку Ф. Волховського спеціально справами транспортування літератури видав С. Л. Чудновський³³. Ця діяльність досягла значного розмаху. Так, в одному з транспортів, затриманому властями, виявилось близько 2 тис. книг, зокрема три примірники праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції», 9 примірників — «Інтернаціонал і революція. З приводу Гаагського конгресу», один примірник — «Історичний розвиток Інтернаціоналу». В другому подібному транспорті було 166 примірників книги «Історичний розвиток Інтернаціоналу»³⁴.

Російська секція I Інтернаціоналу підтримувала певні зв'язки з представниками сербського і болгарського визвольного руху. Близько стояв до неї видатний сербський революціонер Светозар Маркович³⁵, з яким був добре знайомий і С. О. Подолінський³⁶. В 1870 р. до Швейцарії приїздив Любен Каравелов, який згодом намагався поширити російські революційні відозви в Одесі³⁷. В 1872 р. царські власті були дуже стурбовані відомостями про видання в Белграді брошури «Свободная жизнь» сербською мовою. За даними жандармерії, члени Інтернаціоналу повинні були «ввезти її в Росію і Сербію для розповсюдження серед нижчого класу населення»³⁸.

Важливу роль в організації транспортування літератури в Росію відіграв Христо Ботев, особливо в період свого перебування в Ізмаїлі. Протягом першої половини 70-х рр. він підтримував тісні зв'язки з революційним підпіллям на Півдні України³⁹. Внаслідок контакту між українською і болгарською революційною еміграцією в Австрії написана українською мовою (за допомогою М. І. Павлика) нелегальна книга «Парова машина» вийшла у Відні, в болгарській друкарні Я. Ковачева⁴⁰. Вона мала велике поширення серед членів революційних гуртків на Україні.

В другій половині 70-х років XIX ст. революційну літературу було досить легко придбати в Яссах, Галаці, Адріанополі, виписати з Константинополя. В травні 1879 р. в Бургасі (Болгарія) поліція заарештувала російського почтмейстера Д. М. Доброхотова, вилучивши в нього багато нелегальних видань, які він дістав саме в цих містах. Одночасно він замовив у Константинополі і Женеві ряд заборонених у Росії книг західноєвропейських авторів, зокрема «Історичний розвиток Інтернаціоналу»⁴¹.

Деякі відомості про революційний рух у Західній Європі і I Інтернаціонал привозили іноземці-робітники, які прибували в Росію на підприємства з іноземним капіталом⁴². Яскравим епізодом історії револю-

³² ЦДІА УРСР, ф. 1335, оп. 1, спр. 13, арк. 67, 74.

³³ Государственные преступления в России в XIX веке, т. III, стор. 138.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1335, оп. 1, спр. 13, арк. 6, 67.

³⁵ Б. П. Козьмін. Назв. праця, стор. 234—244.

³⁶ Журн. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6, стор. 54.

³⁷ Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869 г., журн. «Історически преглед» (София), 1961, № 5, стор. 79.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 43, арк. 92.

³⁹ Н. Трайков. Ботйов в Александрия и Исмаил. Сборник по случай сто години от рождението му, София, 1949, стор. 92—95.

⁴⁰ Нови матеріали про революційну діяльність М. І. Павлика, журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 5, стор. 124.

⁴¹ ООДА, ф. 5, оп. 1, спр. 54, арк. 48—64.

⁴² М. Скверин. Первая социалистическая рабочая организация в России, «Южно-

рез Прагу, Львів, австрійський кордон у Волинську та Подільську губернії³². Активну участь у налагодженні другого шляху брав П. М. Макаревич, який 1872 р. ввійшов у Цюріху до гуртка братів Жебуньових. В одеському гуртку Ф. Волховського спеціально справами транспортування літератури видав С. Л. Чудновський³³. Ця діяльність досягла значного розмаху. Так, в одному з транспортів, затриманому властями, виявилось близько 2 тис. книг, зокрема три примірники праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції», 9 примірників — «Інтернаціонал і революція. З приводу Гаагського конгресу», один примірник — «Історичний розвиток Інтернаціоналу». В другому подібному транспорті було 166 примірників книги «Історичний розвиток Інтернаціоналу»³⁴.

Російська секція I Інтернаціоналу підтримувала певні зв'язки з представниками сербського і болгарського визвольного руху. Близько стояв до неї видатний сербський революціонер Светозар Маркович³⁵, з яким був добре знайомий і С. О. Подолінський³⁶. В 1870 р. до Швейцарії приїздив Любен Каравелов, який згодом намагався поширити російські революційні відозви в Одесі³⁷. В 1872 р. царські власті були дуже стурбовані відомостями про видання в Белграді брошури «Свободная жизнь» сербською мовою. За даними жандармерії, члени Інтернаціоналу повинні були «ввезти її в Росію і Сербію для розповсюдження серед нижчого класу населення»³⁸.

Важливу роль в організації транспортування літератури в Росію відіграв Христо Ботев, особливо в період свого перебування в Ізмаїлі. Протягом першої половини 70-х рр. він підтримував тісні зв'язки з революційним підпіллям на Півдні України³⁹. Внаслідок контакту між українською і болгарською революційною еміграцією в Австрії написана українською мовою (за допомогою М. І. Павлика) нелегальна книга «Парова машина» вийшла у Відні, в болгарській друкарні Я. Ковачева⁴⁰. Вона мала велике поширення серед членів революційних гуртків на Україні.

В другій половині 70-х років XIX ст. революційну літературу було досить легко придбати в Яссах, Галаці, Адріанополі, виписати з Константинополя. В травні 1879 р. в Бургасі (Болгарія) поліція заарештувала російського почтмейстера Д. М. Доброхотова, вилучивши в нього багато нелегальних видань, які він дістав саме в цих містах. Одночасно він замовив у Константинополі і Женеві ряд заборонених у Росії книг західноєвропейських авторів, зокрема «Історичний розвиток Інтернаціоналу»⁴¹.

Деякі відомості про революційний рух у Західній Європі і I Інтернаціонал привозили іноземці-робітники, які прибували в Росію на підприємства з іноземним капіталом⁴². Яскравим епізодом історії револю-

³² ЦДІА УРСР, ф. 1335, оп. 1, спр. 13, арк. 67, 74.

³³ Государственные преступления в России в XIX веке, т. III, стор. 138.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1335, оп. 1, спр. 13, арк. 6, 67.

³⁵ Б. П. Козьмин. Назв. праця, стор. 234—244.

³⁶ Журн. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6, стор. 54.

³⁷ Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869 г., журн. «Исторически преглед» (София), 1961, № 5, стор. 79.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 43, арк. 92.

³⁹ Н. Трайков. Ботйов в Александрия и Исмаил. Сборник по случай сто години от рождението му, София, 1949, стор. 92—95.

⁴⁰ Нови матеріали про революційну діяльність М. І. Павлика, журн. «Радянське літературознавство», 1958, № 5, стор. 124.

⁴¹ ООДА, ф. 5, оп. 1, спр. 54, арк. 48—64.

⁴² М. Скверин. Первая социалистическая рабочая организация в России, «Южно-

ційного руху в Одесі було перебування в місті 1874 р. групи паризьких комунарів на чолі з Ж. Монтелем⁴³.

Царський уряд, наляканий дедалі помітним зростанням інтернаціональних зв'язків російського революційного руху, намагався всіляко перешкодити зарубіжним контактам⁴⁴. Зокрема, влітку 1873 р. він дав розпорядження про термінове повернення до Росії всієї молоді, яка навчалася за кордоном⁴⁵. За вказівками царя, було посилено жандармський контроль. III відділ неодноразово направляв за кордон своїх агентів, які мали стежити за російською революційною еміграцією і членами Інтернаціоналу та інформувати уряд про їх наміри⁴⁶. При цьому навіть помилкові повідомлення агентури були нерідко сигналом до «рішучих» дій (безпідставних арештів і т. п.)⁴⁷. Вживались заходи, щоб запобігти проникненню в Росію «емісарів» Міжнародної асоціації робітників (такими вважались, наприклад, учасник Паризької Комуні О. Мельницький, керівник Російської секції М. Утін та ін.)⁴⁸. Серйозну тривогу властей викликали чутки про можливість появи в Одесі великої групи осіб, в тому числі й діячів Інтернаціоналу, висланих з Франції версальським урядом⁴⁹.

У своїх спробах протидіяти впливові Інтернаціоналу уряд вдавався навіть до підступів. У зв'язку з процесом нечаєвців, царські юристи намагалися довести, що С. Г. Нечаєв діяв за інструкціями I Інтернаціоналу. К. Маркс і Ф. Енгельс різко виступили проти цієї провокації. В заяві Генеральної Ради, написаній К. Марксом, зазначалося, що С. Г. Нечаєв ніколи не мав з Інтернаціоналом нічого спільного і що Інтернаціонал завжди засуджував авантюризм і політичну безпринципність нечаєвщини⁵⁰.

Проте припинити поширення ідей Інтернаціоналу в Росії царському уряду не вдалося. Винятково важливе значення для революційної пропаганди в Росії і на Україні мала діяльність нелегальних організацій Петербурга і Москви. Вже наприкінці 60-х — початку 70-х рр. XIX ст. організація «чайковців» установила зв'язки з Російською секцією I Інтернаціоналу, знайомилася з її виданнями, зокрема журналом «Народное дело», документами Генеральної Ради Інтернаціоналу, творами К. Маркса та Ф. Енгельса⁵¹. Гуртки «чайковців» розгорнули активну діяльність і на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах, поширюючи книги «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Громадянська війна у Франції» та ін.⁵²

российский союз рабочих», Николаев, 1924, стор. 32, 52.

⁴³ «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 2, стор. 56—61; «Український історичний журнал», 1961, № 2, стор. 51—52.

⁴⁴ П. Анатольев. I Інтернаціонал і царське правительство, журн. «Борьба классов», 1934, № 10, стор. 29—37.

⁴⁵ Царская дипломатия и Парижская Коммуна. Сборник документов, М.—Л., 1933; Ш. Басилая. К вопросу об отношении царского правительства к Парижской Коммуне, Сухуми, 1954.

⁴⁶ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, стор. 436—438.

⁴⁷ Р. Кантор. Розыски К. Маркса в России, журн. «Красная летопись», 1922, № 2—3, стор. 347—351; Г. Лурье. Интернационал в Одессе, журн. «Каторга и ссылка», 1924, № 4, стор. 124.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 43, арк. 15, 44—46, 52; спр. 45, арк. 57—59, 68, 120, 127.

⁴⁹ Там же, спр. 45, арк. 120.

⁵⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 18, стор. 388—415.

⁵¹ Б. П. Козьмин. Назв. праця, стор. 226—227; Б. С. Итенберг. Распространение изданий Русской секции I Интернационала в революционном подполье России, стор. 42, 46—47.

⁵² Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, стор. 215—216, 221, 227—228, 245, 350—351, 420, 440—442, 444, 450, 453 та ін.

Література про I Інтернаціонал за своїм ідейним змістом була неоднорідною. Суперечливі риси світогляду революційних народників тією чи іншою мірою, в тому чи іншому аспекті, відбилися також у їх поглядах на діяльність Інтернаціоналу⁵³ і в присвячених йому виданнях. Порівняно з іншими течіями більш вірну, хоч і непослідовну позицію займала Російська секція і П. Л. Лавров. Бакуністи оцінювали західноєвропейський робітничий рух і I Інтернаціонал крізь призму своєї ідеології, теорії селянського соціалізму. Закликаючи робітників до об'єднання, вони водночас висували головним гаслом відмову від будь-якої політичної діяльності. Ця суперечливість позначилася на практичній пропагандистській діяльності революціонерів-семидесятників серед робітників. Навіть праці К. Маркса і Ф. Енгельса вони намагались використовувати відповідно до своєї програми. Проте об'єктивно це не могло применшити впливу марксистської думки і програмних документів Міжнародного товариства робітників, які відігравали вирішальну роль у формуванні революційного світогляду мас і вихованні їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Велике значення, зокрема, мав плеханівський переклад «Маніфесту Комуністичної партії», що вийшов у 1882 р. у виданні «Соціально-революційної бібліотеки» (кн. 3) в Женеві. До нього Г. В. Плеханов додав розділи з «Громадянської війни у Франції» і «Статут Міжнародного товариства робітників», який розвивав на практиці ідеї «Маніфесту». Це видання поширювалось і на Україні⁵⁴.

Перші видання Інтернаціоналу на Україні з'явилися в кінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. В грудні 1869 р. у студента Новоросійського університету А. Попича було знайдено журнал «Народное дело» за жовтень 1868 р. Попич спеціально займався транспортуванням нелегальної літератури з-за кордону, і поява цього видання Інтернаціоналу не була випадковою. Серед революційно настроєної молоді журнал викликав великий інтерес. У 1869 р. жандарми перехопили лист С. Мар'яшева з Одеси до студента Московського університету П. Кравця, де відзначалося, що студенти уважно читали «Народное дело». Автор листа обіцяв навіть переписати журнал і познайомити з ним свого кореспондента⁵⁵.

В кінці 1871 — на початку 1872 рр. за участю університетської молоді серед робітників заводу Белліно-Фендеріха⁵⁶ було утворено гурток, в якому студенти А. Попич, О. Ярошенко, В. Костюрин, І. Ковальський та ін. викладали загальноосвітні дисципліни і знайомили слухачів з західноєвропейським робітничим рухом. Згодом до гуртка ввійшов Є. Й. Заславський, і його члени стали одними з ініціаторів утворення «Південноросійського союзу робітників»⁵⁷.

У 1871 р. в Одесі пройшли перші страйки, які свідчили про зростання організованості робітничого класу. Царські власті вважали їх наслідком впливу «людей неблагонадійних, які вміють діяти на натовп і намагаються перенести на наш ґрунт цю незвичну ще російському народові форму маніфестацій»⁵⁸.

⁵³ Ш. М. Левин. Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века, М., 1958; А. М. Станиславская. Народническая историография, в кн. «Очерки истории исторической науки в СССР», т. II, М., 1960.

⁵⁴ ЦДА УРСР, ф. 336, оп. I, спр. 18, арк. 21—22, 29—30, 48; ООДА, ф. 5, спр. 1239, арк. 15—19.

⁵⁵ Б. С. Итенберг. Распространение изданий Русской секции I Интернационала в революционном подполье России, стор. 45.

⁵⁶ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. I, спр. 58, арк. 1—3.

⁵⁷ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 119—122.

⁵⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 3 експ., 1871, спр. 168, арк. 24—25.

Члени перших робітничих організацій в Росії мали перед собою такий зразок, як Міжнародне товариство робітників. Це сприяло формуванню їх класової свідомості і революційній діяльності. Відомо, що члени «Південноросійського союзу робітників», складаючи статут своєї організації, керувались принципами I Інтернаціоналу. Вони були добре ознайомлені з його статутом, написаним К. Марксом, а також з багатьма творами революційних діячів Заходу⁵⁹. В 1875 р. навіть жан-дарми змушені були відзначити, що «ідеї, які проповідує Інтернаціонал, досить успішно поширюються серед одеських робітників»⁶⁰.

Протягом 1877—1878 рр. в Одесі знов поживавилася діяльність робітничих гуртків, які пішли в глибоке підпілля після розгрому 1875 р. Намагаючись організаційно об'єднати їх, колишні члени «Південноросійського союзу робітників», за спогадами М. Сквері, знову використали статут I Інтернаціоналу⁶¹. Наведений факт підтверджується тим, що серед книг П. Владиченка, одного з найактивніших діячів другого Союзу одеських робітників, було два примірники цього статуту на французькій мові⁶². Революційні народники, зв'язані з цими робітничими гуртками, продовжували читати лекції і проводити бесіди з історії міжнародного революційного руху⁶³.

Досить широко проникали відомості про західноєвропейський робітничий рух і діяльність I Інтернаціоналу в Київ, один з найважливіших центрів революційної боротьби в країні. За спогадами Вл. Дебогорія-Мокрієвича, що прибув сюди в кінці 1873 р., київські революціонери використовували для пропаганди таку літературу, як твори Ф. Лассаля, «Історія французького селянина» Еркмана-Шатріана, а також «Капітал», який займав помітне місце серед інших книг⁶⁴. В гуртках київських студентів ця праця К. Маркса вивчалась в оригіналі ще в 1870 р.⁶⁵ В 1871 р. відомий популяризатор марксистської економічної думки професор Київського університету М. І. Зібер видав книгу «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо», яку високо оцінив К. Маркс⁶⁶.

В середині 70-х рр. XIX ст. в Києві революційну пропаганду проводили учасники «Всеросійської соціально-революційної організації» Г. Александров, М. Млодецький, М. Воронков, О. Хоржевська та ін. Під час арешту в них було вилучено багато нелегальної літератури, зокрема книга «Паризька Комуна», видана 1874 р.⁶⁷ Поширеною в цей час у Києві була й праця К. Маркса «Громадянська війна у Франції»⁶⁸.

В 1878—1879 рр. у робітничому середовищі міста активно діяв колишній член «Південноросійського союзу робітників» С. Б. Наддачин, який намагався «організувати гурток з соціальними завданнями, влаштувати касу, бібліотеку тощо». Весною 1879 р. серед його членів обговорювався статут одеських робітничих гуртків. Робітник А. Богословський, знайомий з західноєвропейським утопічним соціалізмом, запропонував прийняти положення теорії Оуена. Проте С. Наддачин та

⁵⁹ Б. Итенберг. «Южноросийский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России, стор. 37—43.

⁶⁰ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 75, арк. 17.

⁶¹ М. Сквері. Назв. праця, стор. 23—24.

⁶² ООДА, ф. 618, оп. 1, спр. 4, арк. 198.

⁶³ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 501.

⁶⁴ Вл. Дебогорий-Мокрієвич. Воспоминания, СПб., 1906, стор. 111.

⁶⁵ Історія Києва, т. 1, К., 1960, стор. 449—450.

⁶⁶ К. Маркс. Капітал, т. 1, К., 1954, стор. 14.

⁶⁷ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, стор. 476 і прим.

⁶⁸ Історія Києва, т. 1, стор. 450.

Ф. Предтеченський (М. Бубновський) відкинули цю пропозицію, оскільки, на їх думку, вона виражала непридатні ліберальні ідеї. Врешті було ухвалено статут, який мав багато спільного з одеським, написаним під впливом статуту І Інтернаціоналу⁶⁹.

О. Бичков, який в 1879—1881 рр. вів пропаганду серед робітників Києва, поширював «Капітал» К. Маркса, твори Ф. Лассаля, Л. Блана, П. Прудона та іншу західноєвропейську соціалістичну літературу. Знали робітники і про вітальний лист своїх одеських товаришів до французьких пролетарів з нагоди сьомої річниці Паризької Комуні⁷⁰.

Добре були обізнані з діяльністю І Інтернаціоналу учасники київського «Південноросійського робітничого союзу» 1880—1881 рр. В його програмі авторами, під кутом зору чорнопредільців, докладно проаналізовано було питання розвитку міжнародного революційного руху від французької революції кінця XVIII ст. до кінця 70-х рр. XIX ст. На підтвердження своїх думок вони наводили факти з історії робітничого руху в Англії, Франції, Ірландії⁷¹. Керівники «Союзу» М. Щедрін і Є. Ковальська видали прокламації «Що таке Інтернаціонал», «Як борються ірландці за свою свободу». М. Щедрін розповідав робітникам, як живуть пролетарі за кордоном, про революції на Заході і боротьбу ірландців за свою свободу. Є. Ковальська відзначала, що «Союз» за своїм складом і духом був «надзвичайно інтернаціональним». До нього входили українці, росіяни, поляки, євреї, француз, австрійський німець, румун⁷². Окремі робітники, члени «Союзу», вивчали «Капітал» К. Маркса⁷³.

На початку 70-х рр. XIX ст. з марксистськими ідеями ознайомилась і революційно настроєна молодь Харкова. Деякі відомості про К. Маркса і його економічну теорію харківські студенти одержували на лекціях професорів університету Г. Цехановецького і К. Гаттенберга⁷⁴. В 1870—1871 рр. досить поширеною серед молоді міста була література, присвячена революційному рухові в Західній Європі, і зокрема книга Є. Бехера «Робітничі питання», в якій наводився статут І Інтернаціоналу⁷⁵. Широко обговорювалися тут і події Паризької Комуні⁷⁶. За наявними даними, харківським студентам в 1871 р. було відоме видання Російської секції І Інтернаціоналу — журнал «Народне дело»⁷⁷. Ймовірно, що його завіз у місто Я. І. Ковальський, зв'язаний з «чайковцями». В Харкові він одержував літературу з Петербурга і займався її розповсюдженням. Я. Ковальський і студент В. Малютін в 1871 р. вели жваве листування і з учасниками московських революційних гуртків, які мали видання І Інтернаціоналу⁷⁸.

В червні 1874 р. у студента Харківського ветеринарного інституту М. Серебрякова був вилучений каталог нелегальної літератури, який

⁶⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, Таємна частина, 1880, спр. 41-а, арк. 14—15.

⁷⁰ А. Бичков. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879, 1880, 1881 годах, журн. «Летопись революции», 1924, № 2, стор. 57.

⁷¹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, стор. 432—437.

⁷² Е. Ковальская. Южнорусский рабочий союз 1880—1881, М., 1926, стор. 22—30.

⁷³ О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX века), К., 1963, стор. 409.

⁷⁴ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, Харьков, 1955, стор. 95.

⁷⁵ Е. Ковальская. По поводу письма Малютина, журн. «Каторга и ссылка», 1931, № 4, стор. 141.

⁷⁶ О. В. Аптектман. Общество «Земля и Воля» 70-х гг., 1924, стор. 50—51.

⁷⁷ Б. С. Итенберг. Распространение изданий Русской секции I Интернационала в революционном подполье России, стор. 47.

⁷⁸ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. I, стор. 215, 442, 445.

включав видання «Народное дело» і «Паризька Комуна»⁷⁹. З М. Се-ребряковим мав зв'язки вчитель Острогозького повітового училища Ф. М. Цибенко⁸⁰. В 1874 р. серед слухачів Харківського технологічного училища вела пропаганду Г. В. Андреева, яка знайомила молодь з творами європейської соціалістичної літератури, зокрема Ф. Лассаля, книгою Ланжеле і Корьє «Історія революції 18-го березня» та ін.⁸¹ На початку 1874 р. в Харків прибув відомий революціонер-народник С. П. Ковалик, який організував серед студентів університету і духовної семінарії гурток, а також велику бібліотеку з нелегальної літератури, де були «Громадянська війна у Франції», «Історія розвитку Інтернаціоналу» та ін.⁸²

Питання діяльності Міжнародного товариства робітників були в центрі уваги підпільних організацій також інших міст України. Весною 1874 р. в Чернігові під впливом студента Київського університету Г. Божко-Божковського і київських «чайківців» П. Б. Аксельрода, Є. Левенталя та С. І. Камінер виник нелегальний гурток гімназистів і семінаристів. Кияни розповідали гуртківцям про твори К. Маркса, М. Г. Чернишевського, Ф. Лассаля, П. Прудона.

Передова стаття виданого гуртківцями рукописного журналу «Завдання революційної партії в Росії» свідчить про досить глибоке знання авторами історії боротьби робітничого класу Західної Європи, зокрема І Інтернаціоналу⁸³.

Глибоко цікавилися історією західноєвропейського робітничого руху, діяльністю І Інтернаціоналу і Паризькою Комуну члени «Подільської дружини» — нелегального гуртка учнівської молоді, що існував у Кам'янці-Подільському в 1880—1882 рр. У членів «дружини» було вилучено рукописний каталог революційної літератури, серед якої значилися книги К. Маркса «Капітал» і «Громадянська війна у Франції», П. Лаврова «Паризька Комуна», Ланжеле і Корьє «Історія революції 18-го березня», «Чорна книга Паризької Комуну», а також багато західноєвропейської літератури з питань соціології, політичної економії, історії робітничого класу Європи⁸⁴.

Відомості про діяльність І Інтернаціоналу, його видання і література про нього, твори К. Маркса і Ф. Енгельса, які дедалі більше стали проникати на Україну в 70-х роках XIX ст., сприяли поширенню ідей інтернаціоналізму і зміцненню міжнародної пролетарської солідарності, допомагали знаходити форми і методи революційної боротьби з самодержавством.

⁷⁹ Государственные преступления в России в XIX веке, т. III, стор. 96.

⁸⁰ Б. С. Итенберг. Распространение изданий Русской секции I Интернационала в революционном подполье России, стор. 49.

⁸¹ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, стор. 327, 329, 333—334.

⁸² Там же, стор. 337—338.

⁸³ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. 1, стор. 136—144, 345.

⁸⁴ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 16, арк. 448—449.

В. А. Ч И Р К О

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ УРСР В РРФСР

(1921 р.)

Дипломатична місія Радянської України в РРФСР була створена в січні 1921 р. і під керівництвом видатного діяча Комуністичної партії і уряду республіки Ю. М. Коцюбинського провела велику роботу по зміцненню міжнародного становища та розширенню зовнішньополітичних зв'язків Української РСР.

Діяльність місії до цього часу не була висвітлена в історичній літературі. Це пояснюється, насамперед, тим, що створення дипломатичної місії УРСР в РРФСР не відповідало поглядам Сталіна, який вів лінію на перетворення Радянської України, як і інших радянських республік, в автономну республіку Радянської Росії. Крім того, Ю. М. Коцюбинський, як і багато інших видатних діячів, у період культу особи Сталіна був безпідставно репресований, опалюваний як ворог народу, і цілком зрозуміло, що історики не могли писати про його діяльність, а отже, і про місію взагалі. В даній статті робиться спроба висвітлити ще не досліджене питання про виникнення і діяльність Української дипломатичної місії в Москві в 1921 р.

На сторінках нашого журналу вже відмічалось, що під час наступу австро-німецьких окупантів Сталін у розмові з головою ЦВК Рад України В. П. Затонським 4 квітня 1918 р. допустив грубий випад проти Української Радянської держави, заявивши: «Досить гралися в уряд і Республіку, здається досить, пора кинути гру»¹. Після розгрому окупантів і націоналістичної контрреволюції, відновлення Радянської влади на Україні та її федеративних зв'язків з РРФСР Сталін продовжував недооцінювати суверенітет Радянської України, вважав за доцільне обмежити його, включивши Україну до складу РРФСР на правах автономії.

12 червня 1920 р. Сталін разом з іншими надіслав В. І. Леніну зауваження до «Первісного начерку тез з національного і колоніального питань», в яких висловив незгоди з ленінським положенням про різницю федеративних зв'язків між радянськими республіками, заснованих на автономії, і між незалежними республіками. Сталін заявив, що насправді цієї різниці нема або вона дуже незначна². В. І. Ленін спростував такі зауваження. Але Сталін не погодився з В. І. Леніном, пробував провести в життя свою помилкову лінію. Однією з таких спроб, напевно, було утворення в липні 1920 р. представництва Україн-

---

¹ С. М. Королівський. Надзвичайне посольство Радянської України до РСФРР у квітні 1918 р., «Український історичний журнал», 1963, № 5, стор. 21.

² Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 41, стор. 513.

ської РСР в очолюваному Сталіним Народному комісаріаті в справах національностей РРФСР.

19 травня 1920 р. вийшов декрет Всеросійського ЦВК про реорганізацію Наркомнацу. В декреті говорилось: «Кожна національність у межах РСФРР виділяє в Народний комісаріат у справах національностей із місцевих Рад та їх з'їздів безпосередньо або через свої автономні уряди, де такі існують, спеціальне представництво в складі голови і двох членів»³. Колегія Наркомнацу під головуванням Сталіна 20 травня 1920 р. виробила інструкцію, що передбачала утворення в числі інших відділів Наркомнацу і українського⁴.

Згідно з рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня 1920 р. головою Українського представництва було призначено Ю. М. Коцюбинського, а членами — Х. М. Ауссема і В. К. Ляха⁵. На жаль, у протоколах не відображено міркувань Політбюро ЦК КП(б)У про представництво, а Ю. М. Коцюбинський у звіті про роботу Українського представництва відмічав, що під час його призначення «для Раднаркому України не були ясні ні найближчі завдання, ні взагалі обсяг діяльності Українського представництва»⁶. Не мав точних інструкцій, що визначили б місце представництва в його організаційній структурі, і Наркомнац. Ось чому колегія Українського представництва зразу ж приступила до розробки відповідного положення. Виходячи із настанов В. І. Леніна про державні відносини радянських республік, резолюції IV конференції КП(б)У і постанови IV Всеукраїнського з'їзду Рад про державні відносини між УРСР і РРФСР, колегія в своєму «Положенні» втілює ідею про те, що український відділ мав обмежити коло своєї діяльності тільки всебічним обслуговуванням потреб українців, що жили на території РРФСР. Функції ж українського відділу представляти Україну як державу перед урядовими органами РРФСР рішуче заперечувались⁷.

Колегія вважала доцільним мати представництво УРСР, як суверенної держави, в РРФСР, але воно повинне було входити не до складу Наркомнацу, а існувати як цілком самостійний орган уряду України при Уряді РРФСР. Тимчасово, до утворення в Москві такого повноважного представництва, Українське представництво в Наркомнаці брало на себе обов'язки виконувати чисто технічні завдання Раднаркому України в наркоматах РРФСР⁸.

Проект положення було обговорено в колегії Українського представництва і передано на затвердження Наркомнацу. Сталін відстоював свою попередню думку щодо цього питання і виклав її у статті «Політика Радянської влади щодо національного питання в Росії», надрукованій у «Правде» 10 жовтня 1920 р. На думку Сталіна, в той час не було ніякої різниці між суверенною УРСР і автономним Туркестаном. Обидві ці республіки він відносив до національнодержавних утворень, що мають «більш розширену форму політичної автономії», ніж Башкирська, Татарська та деякі інші автономні республіки РРФСР. Погляди Сталіна поділяв його заступник Каменський⁹.

³ «Образование СССР. Сборник документов, 1917—1924», М.—Л., 1949, стор. 197.

⁴ Газ. «Жизнь национальностей», орган Наркомнацу, 23 травня 1920 р.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 4, арк. 39, 43.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 327, арк. 28.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Каменський у статті «Три роки діяльності Наркомнацу», надрукованій 7 листопада 1920 р. в газеті «Жизнь национальностей», писав, що Україна, як і Туркестанська республіка, є автономною республікою РРФСР і Українське представництво, як і представництво Туркестанської автономної республіки, повинно «обслуговувати потреби своїх областей».

Помилкова і політично шкідлива лінія Сталіна була вигідною великодержавним шовіністам, сприяла посиленню антирадянської пропаганди іноземних імперіалістів і боротьбі українських буржуазних націоналістів за відокремлення України від Радянської Росії. Вона викликала рішучий протест з боку ЦК КП(б)У і уряду Радянської України. 30 вересня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило підняти перед ЦК РКП(б) питання про посилення самостійності уряду державних органів УРСР і про врегулювання взаємовідносин центральних установ УРСР і РРФСР, зокрема представництва при центрах України і Росії¹⁰.

Пленум ЦК КП(б)У 23 листопада 1920 р. схвалив заходи Політбюро ЦК КП(б)У і вирішив звернутися в ЦК РКП(б) з пропозицією створити комісію для конкретизації державних стосунків між Україною і Росією і запропонував українській делегації на VIII Всеросійський з'їзд Рад підняти це питання перед з'їздом¹¹.

На початку грудня 1920 р. на адресу Раднаркому УРСР надійшла доповідна записка Українського представництва в Наркомнаці. В ній Ю. М. Коцюбинський від імені колегії робив висновок, що «ідея представництва Української республіки як автономної частини РРФСР... виявилась невірною», що Наркомнац, як вищий урядовий орган РРФСР, покликаний обслуговувати головним чином потреби тих громадян, які в межах РРФСР становлять національні меншості. «Оскільки в межах РРФСР живуть громадяни українського походження,— говорилось в доповідній записці,— постільки Наркомнац має право організувати при собі представництво цих українців, але ніяк не представництва України, як держави». В записці підкреслювалось, що «організація представництва України в залежності від політичної і економічної ваги її, повинна ґрунтуватись на зовсім інших принципах, ніж організація представництва автономних республік при Наркомнаці»¹².

Колегія вважала необхідним реорганізувати представництво в Центральний український відділ при Наркомнаці, що буде розв'язувати питання відносно українців, які живуть на території РРФСР. В цій записці рекомендувалось утворити повноважне представництво Радянської України при уряді РРФСР, призначивши для цього відповідних осіб. Свої незгоди з помилковою лінією Сталіна Ю. М. Коцюбинський виклав також 1 грудня 1920 р. у звіті про роботу Українського представництва в Наркомнаці¹³. Обговоривши питання про представництво УРСР в Наркомнаці, Політбюро ЦК КП(б)У 13 грудня 1920 р. постановило: представництво Радянської України в Наркомнаці ліквідувати і замість нього утворити комісію при Народному Комісаріаті іноземних справ РРФСР¹⁴. При організації українського відділу Наркомнацу для роботи серед українців, що проживали на території РРФСР, зазначалось у постанові, подавати всіляку допомогу¹⁵.

Для врегулювання міжнародних і правових відносин між РРФСР і УРСР Пленум ЦК РКП(б) 7 грудня 1920 р. створив спеціальну комісію з представників УРСР і РРФСР¹⁶. В результаті роботи комісії був підготовлений союзний робітничо-селянський договір між Радян-

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 4, арк. 77.

¹¹ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 803, арк. 124.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 327, арк. 30.

¹³ Там же, арк. 28—29.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 11, арк. 10.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 42, арк. 3.

ською Україною і Радянською Росією. Від імені уряду Радянської Росії його підписав В. І. Ленін. Договір був схвалений 29 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад, а в лютому 1921 р. ратифікований V Всеукраїнським з'їздом Рад¹⁷. Цим договором Радянська Росія і Радянська Україна офіційно визнали незалежність і суверенітет кожної з договірних сторін. Таким чином, спробу Сталіна принизити суверенітет Радянської України і перетворити її в автономну республіку РРФСР було відкинуто¹⁸.

Після укладення союзного робітничо-селянського договору між УРСР і РРФСР, за угодою урядів обох республік 12 січня 1921 р. було офіційно акредитовано дипломатичну місію УРСР при Раднаркомі РРФСР. Головою місії було призначено Ю. М. Коцюбинського, радниками — В. К. Ляха і Х. М. Ауссема, секретарем — Д. Богомолова¹⁹. У зв'язку з розширенням діяльності місії її склад збільшився до 25 чоловік²⁰. Це були досвідчені працівники, які добре знали життя України, українську мову.

ЦК РКП(б), уряд Радянської Росії, особисто В. І. Ленін сприяли роботі місії, робили все, щоб Радянська Україна активізувала свою зовнішню політику. В телеграмі народного комісара іноземних справ РРФСР Г. В. Чичеріна, направленої 1 червня 1921 р. від імені уряду Радянської Росії уряду Радянської України, відмічалось: «Нам здається, що краще, коли УРСР частіше виступатиме самостійно, сама проявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і лише в найважливіших випадках ми подавали б дипломатичну допомогу»²¹.

Уряд Радянської Росії відвів Українській дипломатичній місії в Москві будинок по вулиці М. Нікітській, 18, забезпечив її засобами пересування. Для більш повної інформації уряду Радянської України з питань міжнародної політики РРФСР і інформації уряду Радянської Росії про економічне і політичне становище УРСР Українській дипломатичній місії в Москві надавалась можливість користуватись Інформбюро, відділом преси Наркомату іноземних справ РРФСР і РОСТА²².

Працюючи в безпосередньому зв'язку з Народним комісаріатом іноземних справ РРФСР, у тісному контакті з такими видатними дипломатами ленінської школи, як Г. В. Чичерін, М. М. Литвінов, Л. М. Карахан, отримуючи від них постійну допомогу і поради, Українська дипломатична місія в Москві розгорнула активну роботу.

Утворення дипломатичної місії УРСР в РРФСР викривало і відкидало злісну пропаганду іноземних імперіалістів і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції про «єдину і неділиму Росію», про те, що нібито Української Радянської держави не існує, що вона неначе «поглинута московським урядом більшовиків». «Саме існування української дипломатичної місії в Москві, — говорилось у звіті про роботу місії, — вже з'явилося, у цьому випадку, і надійним засобом пропаганди ідей незалежності УРСР»²³.

¹⁷ «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів», К., 1963, стор. 193.

¹⁸ Але Сталін і після цього не змінив своїх поглядів. У 1922 р. він висунув ідею так званої «автономізації» незалежних радянських республік. Помилкові погляди Сталіна були піддані розгорнутій критиці В. І. Леніном у статті «До питання про національність або про «автономізацію» і в листі членам Політбюро «Про утворення СРСР» (Див. В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 547—553; Ленінський збірник, XXXVI, стор. 496).

¹⁹ ЦДА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 157, арк. 8.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 12, арк. 209.

²¹ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 219, оп. 5, пор. № 3, папка 24, арк. 6.

²² Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 21, оп. 5, пор. № 4, папка 24, арк. 1.

²³ ЦДА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 195, арк. 85.

Утворення дипломатичної місії полегшувало можливість Радянської України укладати договори і встановлювати дипломатичні відносини з капіталістичними державами. «Українській дипломатичній місії в Москві, як першому закордонному представництву УРСР,— відмічав Ю. М. Коцюбинський,— випало на долю складне і важке завдання бути посередником у справі оформлення і закріплення міжнародного становища УРСР шляхом укладання цілого ряду дипломатичних угод»²⁴.

Дипломатія Радянської Росії, здійснюючи на практиці ленінські настанови про зміцнення миру і міжнародного співробітництва, на цей час досягла значних успіхів. Були підписані договори Російської Федерації з Естонією, Литвою, Латвією, Фінляндією, Персією, Афганістаном, Туреччиною, торговельні угоди з Великобританією, Німеччиною, велись переговори з італійським урядом²⁵. У Москві при уряді РРФСР були акредитовані дипломатичні місії Естонії, Латвії, Польщі, Фінляндії, повноважне представництво Литви, посольства Афганістану, уряду Великих національних зборів Туреччини, Надзвичайне посольство Персії, на правах дипломатичних представництв була Австрійська місія в справах військовополонених, Британська торговельна місія, Німецьке бюро в справах полонених, Чехословацька реєвакuaційна місія²⁶.

Використовуючи ці місії і представництва іноземних держав при уряді РРФСР, Українська дипломатична місія в Москві мала змогу знайомитися з ними, вести попередні переговори, підписувати від імені і за дорученням уряду Радянської України договори, встановлювати дипломатичні відносини з капіталістичними державами.

Ю. М. Коцюбинський виділяв три періоди в діяльності місії. У перший — з часу її утворення до березня 1921 р.— місія провела попереднє знайомство з представництвами іноземних держав у Москві, викричала безглузді упереджені уявлення відносно України, давала вичерпну інформацію про Радянську Україну, як суверенну державу, розкривала суть і значення її федеративного зв'язку з РРФСР.

У грудні 1920 р. уряд Радянської України уповноважив Ю. М. Коцюбинського вести переговори з урядом Грузинської республіки про підписання мирного договору²⁷. В результаті переговорів договір з Грузією, тоді ще меншовицькою, був підписаний, але скоро втратив своє значення через падіння меншовицького уряду.

14 лютого 1921 р. Українська дипломатична місія підписала договір з Литвою, за яким обидві країни беззастережно визнали «одна одну самостійними, незалежними і суверенними державами» і проголосили негайне встановлення дипломатичних та консульських відносин між собою²⁸. По доповіді Ю. М. Коцюбинського договір з Литвою був одностайно ратифікований 3 березня 1921 р. пленарним засіданням Всеукраїнського ЦВК²⁹.

Перший період діяльності місії поклав міцну основу для другого періоду, який тривав до жовтня 1921 р. В цей час був підписаний договір і конвенція з Латвійською Демократичною Республікою про біженців. З технічного боку він був більш досконалим, ніж договір з Литвою, надавав Україні можливість користуватись латвійськими пор-

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 195, арк. 85.

²⁵ «История дипломатии», т. III, М.—Л., 1945, стор. 73, 88, 113.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 157, арк. 8.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 13, арк. 202.

²⁸ «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях», ч. III, вып. 1, М., 1928, стор. 86.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 13, арк. 69.

тами в Балтійському морі і поширити зв'язки з північно-західними європейськими державами: Швецією, Норвегією, Данією³⁰.

До жовтня 1921 р., поки не було надіслане українське посольство у Варшаву, Українська дипломатична місія виступала посередником у зносинах уряду Радянської України з урядом Польської республіки³¹.

Дипломатична місія успішно провела переговори з торговельною місією Чехословаччини, що завершилися обміном репатріаційних і торговельних місій між УРСР і Чехословаччиною.

Велике значення у зміцненні міжнародного становища Радянської України мало врегулювання її стосунків з Туреччиною. Підписана 17 вересня 1921 р. Українською дипломатичною місією з надзвичайним посланником Ангори конвенція про репатріацію турецьких військовополонених і інтернірованих громадян була першим кроком до зміцнення міжнародного становища УРСР на Близькому Сході і до збереження її політичних і економічних інтересів на Чорному морі.

На липень—серпень 1921 р. припадають переговори української дипломатичної місії з Німецьким бюро в Москві в справах військовополонених. Внаслідок переговорів у Берлін було направлено повноважного представника УРСР у справах репатріації³².

Найбільш інтенсивними зносинами Української дипломатичної місії в Москві з представниками іноземних держав були в третій період її діяльності (жовтень—листопад 1921 р.).

31 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У постановило просити ЦК РКП(б) звільнити Ю. М. Коцюбинського від роботи у ЦК Всеробітземлісі з тим, щоб він всю увагу міг зосередити на роботі в дипломатичній місії³³.

Українська дипломатична місія підписала 25 листопада 1921 р. договір з Естонією, а також угоди про порядок оптації громадянства і правила про вивіз майна осіб, що оптували українське (естонське) громадянство. Договір з Естонією був найбільш вдалим з усіх досі укладених. За цим договором Україна отримала можливість користуватися для своїх торговельних цілей естонськими портами Балтійського моря. Укладанням цього договору було завершено встановлення довірних відносин Радянської України з усіма буржуазними державними утвореннями, що виникли на західних окраїнах колишньої Російської імперії, за винятком Фінляндії, переговори з якою тільки розпочались. В цей же період велись переговори з Персією. Ще в липні 1921 р. за дорученням уряду Радянської України Ю. М. Коцюбинський вступив у переговори з повноважними представниками уряду Персії в Москві про підписання попередньої угоди про взаємне сприяння громадянам обох країн³⁴. В жовтні 1921 р. уряд Радянської України уповноважив Ю. М. Коцюбинського підписати разом з Г. В. Чичеріним умови концесії з Індо-Європейським товариством, яка давала можливість Радянській Україні включитись у загальну мережу телеграфного зв'язку, що належала цьому товариству³⁵.

Велике політичне й економічне значення для Радянської України мали торговельні переговори Української дипломатичної місії з повноважними представниками Англії та Німеччини³⁶.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 195, арк. 85.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 45-а, од. зб. 12, арк. 218.

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 224, арк. 1.

³⁵ Там же, спр. 95, арк. 16, 20, 21.

³⁶ Там же, спр. 195, арк. 87.

Таким чином, Радянська Україна на основі ленінських принципів самовизначення народів через свою дипломатичну місію в Москві протягом 1921 р. встановила договірні відносини майже з усіма сусідніми державами. Особливістю цих договорів і угод було взаємне визнання, відмова від будь-яких розрахунків і зобов'язань, що випливали з факту колишньої належності України до Російської імперії, встановлення військових і політичних гарантій, про права громадянства і біженців, про основи торговельних взаємовідносин і транзиту, про встановлення поштових і телеграфних, дипломатичних і консульських відносин.

Крім того, дипломатична місія в Москві підтримувала постійний зв'язок із закордонними представництвами УРСР, виступаючи посередником між ними і урядом Радянської України. Це мало особливе значення до встановлення безпосереднього зв'язку по прямому проводу між Харковом і рядом країн. Закордонним представництвам надсилались друковані та інші матеріали про економічне та політичне становище Радянської України тощо.

У зв'язку з відсутністю в Москві представництва Українського Червоного Хреста, Українська дипломатична місія виступала посередником під час переговорів Українського Червоного Хреста з Міжнародним Червоним Хрестом³⁷.

Найважливішою стороною діяльності Української дипломатичної місії в Москві була боротьба проти української буржуазно-націоналістичної емігрантщини, проти так званої петлюрівської «Української Народної Республіки» та цілого ряду інших авантюристичних утворень, що були в багатьох капіталістичних країнах та іменували себе урядами, місіями, представництвами.

Висловлюючи думку ЦК РКП(б) і уряду Радянської Росії, Г. В. Чичерін у телеграмі урядові Радянської України 1 червня 1921 р. писав: «Вважаємо, що в питанні про Петлюру доцільно, щоб Україна виступала сама, власними силами, без Москви»³⁸. Ці поради український уряд успішно втілював у життя через свою місію в Москві і повноважні представництва в капіталістичних країнах. Повноважний представник УРСР в Чехословаччині М. Левицький 3 вересня 1921 р. писав: «Після приїзду в Прагу з самого початку я виступив як представник Радянської України з усіх питань, зрозуміло, в згоді з представником РРФСР, але підкреслюючи, що місія УРСР є самостійна, щоб таким чином ліквідувати петлюрівські представництва»³⁹.

Для викриття і розкладу української націоналістичної емігрантщини дипломатична місія в Москві переправляла закордонним представництвам УРСР літературу, газети українською мовою, забезпечувала необхідними кадрами. В зв'язку з тим, що основне кубло націоналістичної контрреволюції було зосереджено в Галичині, Ю. М. Коцюбинський звернувся 7 квітня 1921 р. в ЦК КП(б)У з проханням прислати для роботи в місії осіб, добре знайомих з Галичиною⁴⁰. Це прохання було задоволено. ЦК КП(б)У направив для роботи в місії І. Сіяка⁴¹. При місії було створено бюро еміграції, що організовувало повернення на батьківщину тих українців, що поривали з націоналізмом і чесно бажали брати участь у будівництві соціалізму.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 195, арк. 87.

³⁸ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 219, оп. 5, пор. № 3, папка 24, арк. 6.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 207, арк. 64.

⁴⁰ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 219, оп. 5, пор. № 9, папка 24, арк. 1.

⁴¹ Там же, пор. № 10, папка 24, арк. 12.

Прагнення капіталістичних країн до економічних зносин з Радянською Україною, з одного боку, природна смерть і повне падіння популярності петлюрівщини навіть серед міщанського, шовіністично настроєного населення України, з другого боку, примушували уряди ряду капіталістичних країн йти на ліквідацію самозваних українських урядів та їх численних представництв.

Говорячи про розклад націоналістичної контрреволюції і відхід від неї трудящих мас, газета «Наша правда» — орган Комуністичної партії Східної Галичини — відмічала: «Радянська Україна остаточно виходить на широкий шлях міжнародних зносин... Всі ті незчисленні «представництва» всіляких групувань та формацій, що з досить нахабною галантерією балакають від імені України, повинні зараз зникнути. Не тільки зникнути фактично, бо вони майже завжди існували більше на папері, але їх має бути позбавлено права видавати будь-які паспорти, посвідчення, зноситись з міністерствами закордонних справ і т. ін.»⁴².

Українська дипломатична місія в Москві провела значну роботу по зміцненню дружніх відносин і братерського співробітництва Радянської України з РРФСР та іншими суверенними радянськими республіками. Відомо, що Радянські республіки — Україна, Білорусія, Грузія, Азербайджан і Вірменія — в 1920—1921 рр. уклали союзні договори з РРФСР і мали свої повноважні представництва в Москві. Але ці договори не конститували утворення централізованої федеративної держави, не визначали відносин між усіма республіками. Використовуючи представництва Радянських республік у Москві, уряд Радянської України через свою дипломатичну місію зносився з урядами цих республік, вів переговори про встановлення з ними договірних стосунків, зміцнення політичних, економічних і культурних зв'язків.

8 грудня 1921 р. уряд Радянської України запропонував Ю. М. Коцюбинському «негайно приступити до переговорів і підписати договори з Радянськими республіками Грузії, Вірменії, Азербайджану і Білорусії з таким розрахунком, щоб підписані договори могли бути затверджені VI Всеукраїнським з'їздом Рад»⁴³. Одночасно Ю. М. Коцюбинському було надіслано і схвалений урядом Радянської України проект договору⁴⁴, за яким кожна з договірних сторін може мати в дружній республіці свого повноважного представника з наданням йому прав представників іноземних держав, а також участі з дорадчим голосом в усіх неоголошених закритими засіданнях вищих центральних органів державної влади. Представник однієї з договірних сторін в третій Радянській республіці, якщо друга сторона не має там свого представника, повинен взяти на себе захист інтересів цієї республіки та її громадян. За проектом договору республіки могли призначити одного, спільного для них, представника в іноземній державі. Уряд кожної з договірних сторін мав право безпосередньо звернутися до представника другої сторони в іноземній державі і покласти на нього виконання доручень, причому ці доручення мали виконуватися на тих же основах, що і доручення власного уряду. В проекті договору визначався також порядок стосунків адміністративних органів договірних республік і умови обміну громадян цих республік. Переговори завершилися встановленням єдиного дипломатичного фронту всіх радянських республік, що відіграв велику роль у перемозі ленінської політики мирного співіснування під час Генуезької і Гаагської конференцій і був важливим кроком на шляху до утворення Союзу РСР.

⁴² Газ. «Наша правда», 4 березня 1922 р.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 195, арк. 77.

⁴⁴ Там же, арк. 84.

Незалежно від Української дипломатичної місії при уряді РРФСР існувало повноважне представництво в справах господарського будівництва, яке очолював М. М. Полоз. Воно представляло економічні інтереси України в урядових органах РРФСР, брало участь у розробці єдиного загальнофедеративного господарського плану, регулювало і узгоджувало поточні взаємовідносини між економічними наркоматами обох республік у процесі здійснення єдиного господарського плану.

На кінець 1921 р. виникла необхідність об'єднати українську дипломатичну місію з повноважним представництвом у справах господарського будівництва в одне повноважне представництво УРСР. Це диктувалось, насамперед, тим, що після встановлення договірних відносин з більшістю сусідніх капіталістичних держав перед Радянською Україною постали нові, ще складніші завдання зовнішньої політики і торгівлі. Необхідно було укласти договори з великими європейськими державами. Але ці держави проявляли до України інтерес не стільки політичного, як економічного характеру, бажали встановити з нею торговельні відносини. Економічні мотиви виступали на перший план вже під час переговорів Української дипломатичної місії з торговельними місіями і представництвами Чехословаччини, Англії, Німеччини. «Тепер ми підійшли до такого моменту,— писав Ю. М. Коцюбинський у звіті про роботу місії,— коли укладанню політичної угоди з великими державами Західної Європи повинна передувати економічна угода»⁴⁵. Заслухавши з цього питання доповідь Ю. М. Коцюбинського, Політбюро ЦК КП(б)У 27 листопада 1921 р. висловилося за необхідність мати в РРФСР тільки одне повноважне представництво УРСР⁴⁶. Після переговорів з ЦК РКП(б) і урядом РРФСР, Політбюро ЦК КП(б)У 16 грудня 1921 р. вирішило об'єднати дипломатичне і господарське представництва в одному центрі— повноважному представництві УРСР, на яке були покладені обов'язки представництва інтересів України в цілому⁴⁷. Повпредом УРСР в РРФСР було призначено М. М. Полоза. Ю. М. Коцюбинський, який виявив неабиякі дипломатичні здібності, був призначений представником УРСР у Відні.

Діяльність Української дипломатичної місії в Москві мала велике політичне і міжнародне значення. Вона відіграла значну роль у закріпленні і дальшому розвитку державного співробітництва України з Росією та іншими радянськими республіками, у зміцненні суверенітету і незалежності Радянської України.

Багато капіталістичних держав уже в 1921 р. визнали Українську Радянську державу та її законний уряд, встановили з Україною дипломатичні відносини і змушені були піти на ліквідацію незаконного уряду Петлюри та його численних представництв.

Великих успіхів у зовнішньому, як і у внутрішньому, житті Радянська Україна домоглася завдяки керівництву ЦК РКП(б), братній підтримці уряду Радянської Росії та інших радянських республік. Підводячи підсумки зовнішньополітичної діяльності УРСР, газета «Известия ВЦИК» 13 серпня 1922 р. писала, що «в кардинальних питаннях, які мають загальне політичне і господарське значення для всіх Радянських республік, ці останні і мислять і виступають цілком солідарно».

Вирішальну роль у досягненні успіхів Української Радянської держави мали ленінські настанови на мирне співіснування соціалістичних і капіталістичних країн, які наполегливо проводили в життя уряд Радянської України та його дипломатична місія в Радянській Росії.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. Р-4, с., оп. 1, спр. 195, арк. 87.

⁴⁶ ПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 1177, арк. 15.

⁴⁷ Там же, арк. 17.

М. Р. ДОНІЙ

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГБЮРО ПО СКЛИКАННЮ І З'ЇЗДУ КП(б)У

Однією з важливих сторінок в історії утворення Комуністичної партії України є діяльність Організаційного бюро по скликанню конференції партійних організацій комуністів-більшовиків України. На протязі понад двох місяців воно відіграло роль всеукраїнського більшовицького центру. Під керівництвом В. І. Леніна і ЦК РКП(б) Оргбюро зуміло у важких умовах німецької окупації відновити розгромлені більшовицькі організації, налагодити партійне підпілля і повстанську роботу, підготувати скликання Першого з'їзду КП(б)У.

Документів про діяльність Організаційного бюро, на жаль, збереглося дуже мало. Найважливіші з них: протокол Таганрозької наради, Повідомлення про скликання конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України, два випуски газети «Коммунист» (№№ 1—2 і 3—4), яка була його друкованим органом, і протоколи Першого з'їзду КП(б)У.

В літературі питання про діяльність Оргбюро висвітлене слабо. Досі на цю тему не опубліковано жодної спеціальної роботи. Більше того, у висвітленні питання позначились наслідки культу особи Сталіна. В документах та в історичній літературі 20-х років давалась позитивна оцінка діяльності Оргбюро. В період культу особи Сталіна, в зв'язку з тим, що до його складу входили М. О. Скрипник, С. В. Косіор, А. С. Бубнов, які стали жертвами необгрунтованих репресій, історики замовчували значення Оргбюро або висвітлювали його діяльність тенденційно. Такий підхід до оцінки Оргбюро, як це не дивно, має місце в працях окремих істориків і після XX з'їзду КПРС.

Після захоплення України німецько-австрійськими військами постало питання про долю революційного руху і більшовицьких організацій в районах, відторгнутих імперіалістами. Треба було організувати й очолити визвольну боротьбу українського народу проти іноземних загарбників та їх прислужників — буржуазних націоналістів, за відновлення Радянської влади на Україні і силою розірваних зв'язків з РРФСР, виробити єдину тактику партійних організацій. Для здійснення цього потрібна була організованість і згуртованість партійних сил. Особливо гостро постало питання про якнайшвидше розв'язання давно назрілого завдання об'єднання більшовицьких організацій на Україні і створення Комуністичної партії України.

Важливим етапом на шляху до створення Комуністичної партії України і вироблення правильної тактики боротьби проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції була Таганрозька нарада більшовиків України, яка відбулася 19—20 квітня 1918 р. і в якій взяли участь члени Центрального Виконавчого Комітету, партійні і ра-

дянські представники з окупованих і неокупованих місцевостей України, а також ліві українські соціал-демократи, всього 71 чоловік.

Нарада висловила за об'єднання всіх більшовицьких організацій України в Комуністичну партію (більшовиків) України, виробила основні тактики, в яких на перший план висувалися завдання відновлення і зміцнення партійних організацій, оволодіння стихійним рухом мас і забезпечення керівної ролі більшовиків у підготовці і проведенні повстання проти німецьких окупантів та їх буржуазно-націоналістичних посібників. Вирішено було скликати 20 червня 1918 р. у Москві конференцію більшовицьких організацій України.

Для її підготовки на нараді було створено всеукраїнський партійний центр — Організаційне бюро. У рішенні наради вказувалось:

I. Нарада визнає за необхідне створити центр, якому доручається організація партійної роботи на Україні.

II. Обрати центр на цій Нараді з 7 чоловік, запросити в центр по одному представнику від Обласного Комітету Донецько-Криворізького басейну і від Головного Комітету соціал-демократії України.

III. Надати центру право кооптації.

IV. Назвати центр: «Організаційне бюро по скликанню конференції партійних організацій комуністів-більшовиків України».

V. Список членів центру не розголошувати¹.

Там же, у Таганрозі, куди переїхали радянські органи в зв'язку з окупацією німцями України, 18 квітня відбулася сесія ЦВК Рад України, на якій відбулася реорганізація центральних органів влади. Замість ЦВК і Народного Секретаріату було створене Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів («дев'ятка»), яку продовжували називати по-старому Народним Секретаріатом. До її складу входили представники від більшовиків, лівих українських есерів та лівих українських соціал-демократів. Сесія прийняла «Маніфест до робітників і селян України», який викривав антинародне лице Центральної ради і закликав до розгортання боротьби в тилу окупантів.

Як видно із звіту Оргбюро на Першому з'їзді КП(б)У, воно працювало у складі дев'яти чоловік. Семеро з них були обрані на самій нараді, потім до його складу були введені по одному представнику від Донецько-Криворізького обласного партійного комітету і від організації лівих українських соціал-демократів. Входження до складу Оргбюро представника найбільшої пролетарської Донецько-Криворізької організації мало важливе значення для зміцнення його авторитету. До складу Оргбюро входили: А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, С. В. Косіор, І. М. Крейсберг, М. О. Скрипник та інші². Серед членів Оргбюро були визначні діячі нашої партії, представники ленінської школи.

У вирішенні корінних питань революції Оргбюро виступало згуртовано. Воно боролось за відновлення Радянської влади, за збереження мирної передишки, як головної умови зміцнення диктатури пролетаріату в країні, проти опортуністичних елементів у своїх рядах, за розгортання всенародної боротьби проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

До Першого з'їзду КП(б)У і обрання ЦК КП(б)У Оргбюро по суті було тимчасовим вищим партійним органом для України. Природно, що цю роль Оргбюро стало відігравати не відразу. Воно почало

¹ КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференцій. Изд-во «Пролетарий», 1927, стор. 9.

² Х. Міронер. Таганрозька нарада. Вид-во «Пролетар», 1930, стор. 56.

свою діяльність у надзвичайно складних умовах, і його зв'язки і взаємовідносини з партійними організаціями налагоджувались поступово.

Поставивши собі за мету поневолити український народ, окупанти та їх посібники — українські буржуазні націоналісти намагались усякими засобами зламати його опір, обезглавити його. Тому вони обрушили свої удари насамперед проти авангарду трудящих — більшовиків. Особливо потерпіли партійні організації Волинської і Подільської губерній, які були першими на шляху просування німецько-гайдамацьких банд. Тяжких ударів зазнали більшовицькі організації Донецько-Криворізької області, які викликали шалену злість і жорстокість окупантів монолітністю і наполегливістю в боротьбі. В Києві «репресії були більшими ніж будь-де»³. Майже зовсім були розгромлені організації в дрібних містах.

Перш ніж приступити безпосередньо до підготовки конференції Оргбюро повинно було налагодити зв'язок з уцілілими організаціями, відновити їх там, де вони були зовсім розгромлені, подати їм необхідну допомогу, правильно зорієнтувати в нових умовах, піднести дух, дати перспективу в роботі, тобто взяти на себе організацію всієї партійної роботи на Україні. Щоб налагодити зв'язки з місцями, зміцнити ослаблені, відновити і створити нові партійні організації, Організаційне бюро використовувало насамперед членів партії, які працювали раніше на Україні, а потім евакуювалися на територію РРФСР. Відбір і перевірка людей для підпільної роботи проводились дуже ретельно. Посилалась високо ідейні, стійкі, досвідчені, добре перевірені працівники. Відібрані для підпільної роботи розбивались на три групи. Визначні, добре відомі працівники або такі, що мали рекомендації від них, одержували самостійні завдання в найважливіші райони. Їм давались явки в місцеві організації, паролі і зв'язки. Працівники середньої ланки посилались переважно в ті місця, де не було ще ніяких зв'язків, але були у них особисті знайомства з товаришами, яких можна використати для налагодження підпільної роботи. З ними домовлялись також щодо паролів для передачі тій організації, яку вони знайдуть або яку вони самі організують. Нарешті, масовики — люди, які мали деякий досвід організаторської роботи. Їм давались невеликі, епізодичні завдання. З ними домовлялись особистим паролем. Працівникам усіх груп подавалась необхідна матеріальна та інша допомога для переходу кордону і організації роботи на окупованій території⁴.

У проведенні всієї цієї роботи було багато труднощів, недоліків і помилок. Працівників, які знали обстановку на Україні, було дуже мало, і Оргбюро не могло повністю задовольнити потребу в людях, послати своїх агентів у всі міста. До того ж, деякі комуністи ігнорували чорнову роботу по організації підпілля. В зв'язку з великими труднощами під час переходу кордону частина товаришів дуже запізнавалась або зовсім не потрапляла на місця. Деякі не змогли включитися в роботу. Так, при перевірці виявилось, що з 90 посланих 75 чоловік успішно виконали свої завдання, 10 зовсім не працювали, а 5 не встигли нічого зробити і повернулися назад⁵. Траплялися випадки, коли посилались недостатньо стійкі, слабкі працівники або просто випадкові люди.

Проте незважаючи на всі ці труднощі, недоліки і помилки, Орг-

³ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года. К пятилетнему юбилею (1918—1923). Статьи и протоколы. Гос. изд-во Украины, 1923, стор. 26.

⁴ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 29—30.

⁵ Первый съезд КП(б)У, стор. 38.

бюро зуміло все-таки відібрати і послати на місця кількасот партійних працівників, які відіграли важливу роль в організації більшовицького підпілля і підготовці скликання Першого з'їзду КП(б)У.

Оргбюро приділяло велику увагу забезпеченню підпільних партійних організацій літературою. Посилались більшовицькі газети «Правда», «Беднота», «Красная Армия» та ін. Оргбюро видавало великими тиражами у вигляді невеликих брошур і листівок найважливіші партійні і радянські документи і посилало їх на місця. Так було відправлено 50 тис. примірників «Маніфесту до робітників і селян України», прийнятого 18 квітня 1918 р. на сесії ЦВК Рад України, 15 тис. примірників «Повідомлення про скликання конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України», 20 тис. примірників «Інструкцій» та ін.⁶ З метою вивчення становища на місцях Оргбюро прагнуло налагодити одержання газет з України. Це робилось головним чином через партійних працівників, масовиків, які виїжджали в окуповані райони з епізодичними завданнями.

Оргбюро подавало партійним організаціям також фінансову допомогу. На кожний район було відпущено по 25 тис. крб., потім було послано ще по 10 тис. крб. В деякі місця посилались додаткові кошти⁷.

Так, поступово був встановлений досить регулярний зв'язок з усіма містами України. На протязі всього періоду діяльності Оргбюро найслабшим місцем залишалось переправляння людей через кордон, для чого існував тільки один шлях через Оршу. Для посилення літератури було кілька пунктів. В налагодженні транспортування літератури велику допомогу подали підпільні партійні організації.

Оргбюро розглядало себе як тимчасовий орган, що існує на правах обласного комітету, працювало під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б), підтримувало з ним тісний зв'язок і погоджувало всі свої дії. Про це свідчить той факт, що за пропозицією Оргбюро пленум ЦК РКП(б) 3 травня 1918 р., на якому були член Оргбюро В. П. Затонський і В. М. Шахрай, розглянув питання про становище на Україні і створення в зв'язку з цим Комуністичної партії України⁸. Як видно з повідомлення газети «Правда» від 9 травня 1918 р., ЦК РКП(б) не заперечував проти створення Комуністичної партії України. «Центральний Комітет РКП(б),— говориться в повідомленні,— обговорив питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не бачить ніяких заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна становить самостійну державу»⁹.

Оргбюро зверталось в ЦК РКП(б) з проською допомоги в об'єднанні всіх сил навколо Оргбюро для партійної роботи на Україні. Це було необхідне тому, що деякі керівні працівники Рад і партійних комітетів, евакуйованих з районів, захоплених німецькими окупантами, намагались зберегти в евакуації видимість тих радянських і партійних організацій, членами яких вони були.

Так, група з 25 чоловік колишніх членів Румчероду та інших Рад Одеської області, Херсонської губернії і Бессарабії, до складу якої входили, крім більшовиків, ліві есери і анархісти-комуністи, вирішила створити в Москві свою організацію під назвою «Тимчасовий Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Одеської області, Херсонської губернії і Бессарабії». Для ве-

⁶ Первый съезд КП(б)У, стор. 40.

⁷ Там же, стор. 38.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1, арк. 109.

⁹ Газ. «Правда», 9 травня 1918 р.

дення повсякденної роботи була виділена група з 7 чоловік, так званий «Тимчасовий ЦВК Одеської області». Така сама група була створена для Таврійської губернії з колишніх членів ЦВК Тавриди. Члени Донецько-Криворізького обласного партійного комітету разом з працівниками Катеринославського партійного комітету і Ради, які жили в Москві, створили групу для ведення партійної роботи в Донбасі і Криворіжжі. Створені були й інші групи. Все це вело до розпорощення сил, вносило різнобій в роботу і, звичайно, негативно позначалось на діяльності підпільних організацій, на керівництві повстанським рухом. З таким становищем не можна було миритись далі.

Частина цих організацій, переконавшись в марності і безперспективності своєї діяльності, самоліквідувались і передали Оргбюро і Народному Секретаріатові (дев'ятці) свої кошти, зв'язки і людей, значне число яких було відразу ж послано для роботи на Україні. Але деякі з них, особливо з Донецько-Криворізької обласної організації і Румчероду, і далі відстоювали своє право на існування. Тому питання про утворення за межами України радянських і партійних центрів для окремих областей України розглядалося на засіданні Оргбюро 3 червня 1918 р.

Після обговорення було прийняте рішення, в якому вказувалось, що «за межами України повинен існувати тільки один радянський і один партійний центр, що обслуговують рух на Україні»¹⁰. Обласні комітети можуть існувати тільки на самій Україні, де вони і створюються. Було визнано неприпустимим розпорощення сил шляхом створення паралельних, конкуруючих організацій і необхідним послати всіх українських працівників у підпільні організації або використати їх в Оргбюро і Народному Секретаріаті. В рішенні було запропоновано колишнім членам Донецько-Криворізького і Одеського обкомів виділити своїх представників в Оргбюро, а всім українським товаришам, які правують у Москві, подавати йому всіляку допомогу. Щоб надати своїм рішенням більшої ваги, Оргбюро вважало за потрібне «звернутися в ЦК партії з тим, щоб він вжив з свого боку заходів для усунення непогодженості в роботі по сприянню з Росії партійній роботі на Україні, яка виникла внаслідок створення в Москві все нових груп, що ставлять собі паралельні завдання»¹¹.

Член Оргбюро В. П. Затонський писав з цього приводу в листі до ЦК РКП(б): «...Ми вважаємо абсолютно неприпустимим створення ряду закордонних центрів як партійних, так і особливо радянських, тим більше, що не існує ні Донецької, ні Катеринославської, ні Одеської держави з особливою політикою...»¹².

У партійному архіві ІМЛ при ЦК КПРС зберігається проект постанови ЦК РКП(б), написаний В. П. Затонським, в якому сказано:

«Беручи до уваги 1) що допомагати розвиткові революційного руху на Україні (і тим більше керувати ним) можна тільки роботою на місцях, в тісному зв'язку з широкими масами пролетаріату і біднішого селянства;

2) що існування цілого ряду обласних радянських закордонних урядів веде тільки до перекручення ідеї Радянської влади, до розвитку емігрантщини і вносить плутанину в свідомість українських мас;

3) що одночасне існування численних закордонних представництв і технічних апаратів, які провадять паралельно одну і ту саму роботу

¹⁰ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 30.

¹¹ Там же.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 2433, арк. 1—2.

обслуговування повстанського руху на Україні, призводить лише до шкідливого розпорошення сил,

ЦК РКП(б), по-перше, пропонує членам партії ні в яких обласних (закордонних) урядах, як ЦВК Донбасу і Румчероду, не брати участі, спрямувавши свої сили на роботу на місцях (в партійних або радянських органах на Україні або у Великоросії) або в закордонних органах сприяння, створених і керованих повстанськими центрами, єдиними для всієї України.

По-друге, пропонує членам партії або організаціям не подавати ніякої допомоги існуючим в Росії організаціям, які називають себе радянськими урядами тієї чи іншої області України, за винятком представництва єдиного всеукраїнського повстанського центру.

Щодо обласних партійних центрів, наприклад, ОК Донецького басейну, Одеської області і т. п., то, визнаючи необхідним створення і зміцнення їх на місцях, ЦК вважав недоцільними окремі закордонні представництва для кожного, що існують незалежно від представництва єдиного всеукраїнського центру»¹³.

Треба відзначити, що в розв'язанні цього питання брав безпосередню участь В. І. Ленін. Про це свідчать автографи, що збереглися на цих документах. Так, на листі В. П. Затонського в ЦК РКП(б) Володимир Ілліч фіолетовим олівцем написав «В ЦК»¹⁴, а на проекті постанови ЦК РКП(б) про організацію єдиного повстанського центру для всієї України — «Проект рішення ЦК»¹⁵.

Очевидно, уже після розгляду цього питання в ЦК РКП(б) воно було винесено на нараду представників Оргбюро, Донецько-Криворізького обкому і більшовицької фракції Румчероду. В ній брали участь від Оргбюро В. П. Затонський і М. О. Скрипник, від Донецько-Криворізького обкому В. І. Межлаук і І. І. Шварц, від більшовицької фракції Румчероду А. В. Христов і О. І. Хмельницький. Нарада одногосно прийшла до такого висновку: «За межами України повинен існувати один партійний центр для всієї України, який має об'єднувати і керувати діяльністю всіх партійних товаришів, що працюють тут для партійної роботи на Україні. На Україні повинні бути організовані партійні обласні комітети, які мають ті самі автономні права, як і обласні комітети в Росії»¹⁶.

Рішення, прийняті на цій нараді 8 червня 1918 р., були схвалені на засіданні Оргбюро. Таким чином, за допомогою ЦК РКП(б) було правильно розв'язане одне з корінних питань партійної роботи на Україні.

Важливе значення в діяльності Оргбюро мав його друкований орган — газета «Коммунист». До Першого з'їзду КП(б)У вийшло всього два номери газети (№ 1—2 від 15 червня і № 3—4 від 1 липня 1918 р.). Пізніше вона виходила уже як орган ЦК КП(б)У.

Газета була бойовим органом тимчасового більшовицького центру на Україні. Вона давала в цілому правильну оцінку обстановки, що створилася в результаті німецької окупації, і ставила перед підпільними партійними організаціями бойові завдання по розгортанню і керівництву визвольною війною українського народу. Перший її номер відкривався Маніфестом ЦВК Рад України. В Маніфесті, а також в опублікованих в цьому ж номері відозві Оргбюро «Робітники і селяни України!» і передовій «17 червня 1918 року» викривалась зрад-

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 6301, арк. 1.

¹⁴ Там же, од. зб. 2483, арк. 1—2.

¹⁵ Там же, од. зб. 6301, арк. 1.

¹⁶ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 30.

ницька суть Центральної Ради, розкривались причини і суть гетьманського перевороту, звучав могутній заклик до розгортання боротьби в тилу окупантів. Вона орієнтувала робітничий клас і трудящі маси селянства на підготовку збройного повстання. «До повстання проти насильників, — говорилось у відозві Оргбюро, — до відновлення робітничо-селянської радянської влади кличе все життя. Організуйтеся, збирайте сили, готуйтеся, коли настане час, з зброєю в руках стати, як один, на захист прав робітничого класу»¹⁷.

В «Коммунисте» подавалась докладна інформація про партійну роботу, друкувались найважливіші партійні документи і матеріали. Так, в першому випуску в розділі «З партійного життя» були опубліковані: звернення Оргбюро «До всіх партійних організацій на Україні» в зв'язку з скликанням першого всеукраїнського з'їзду більшовиків, тези Таганрозької наради комуністів України, витяг з протоколу засідання Оргбюро від 3 червня 1918 р., протокол засідання Оргбюро від 8 червня 1918 р., доповідь агента Оргбюро про становище на Україні та ін.

Газета широко інформувала про становище на Україні, в ній друкувались також розповіді тих, хто приїжджав з України, повідомлення кореспондентів. В цих матеріалах наводились конкретні факти про політичні переслідування робітників та їх організацій, про масові звільнення на фабриках і заводах, про страйковий рух робітників і службовців, про підпали селянами поміщицьких маєтків і т. д.

Важливе місце на сторінках «Коммуниста» займали статті з питань теорії, політики, тактики і партійного будівництва, авторами яких нерідко виступали визначні діячі нашої партії. Серед них слід відмітити статті Бела-Куна «Чекаючи українську революцію» (№ 1—2), А. С. Бубнова «Організаційні завдання повстанського руху» (№ 1—2), В. П. Затонського «З минулого нашої партії» (№ 1—2), С. С. Бакінського «Диктатура пролетаріату і самовизначення України» (№ 3—4), М. М. Покровського «Росія і Україна» (№ 3—4) та ін.

Відмічаючи велику роботу Оргбюро, слід підкреслити, що не всі його члени були одностайні в усіх питаннях політики партії і особливо у визначенні завдань, які постали перед більшовицькими організаціями України. Насамперед треба мати на увазі, що ряд членів Оргбюро, зокрема Г. Пятаков, у недалекому минулому примикав до групи «лівих комуністів» і досить наполегливо обстоював свої погляди, засуджені VII з'їздом.

Маючи великий вплив на газету «Коммунист», він намагався використати її для пропаганди своїх «лівокомуністичних» поглядів. Так, в статті «Авангард світової революції» він писав, що російський робітничо-селянський уряд, «не бачачи за собою організованої військової сили, капітулював перед німецьким імперіалізмом, який залишив у його руках видимість влади в центральній Росії...». В статті проводилась думка, що центр світової революції після укладення Брестського миру нібито перемістився з Радянської Росії на Україну, де розростається збройне повстання¹⁸. У статті «Надгробне слово «Тезам» т. Скрипника» Г. Пятаков прямо заявляв: «Ми не стоїмо за збереження Радянської влади що б то не стало і якою завгодно ціною... з нашої точки зору, саме існування Російської Радянської влади значною мірою залежить від ходу і результату повстання на Україні...»¹⁹. Це положення Г. Пятакова мало чим відрізняється від резолюції, прийнятої 24 лютого

¹⁷ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 4.

¹⁸ Там же, стор. 1—2.

¹⁹ Газ. «Коммунист», № 3—4, 1 липня 1918 р., стор. 19.

1918 р. «лівими комуністами» в Московському обласному бюро РКП(б), яку гнівно осудив В. І. Ленін у статті «Дивне і потворне»²⁰.

Г. Пятаков хотів також використати ідею утворення КП(б)У для протиставлення її РКП(б). Він намагався вийти з підпорядкування ЦК РКП(б). Про це свідчить той факт, що на нараді представників Оргбюро, членів Донецько-Криворізького обкому і членів більшовицької фракції Румчероду на пропозицію М. О. Скрипника було прийнято рішення про введення в Оргбюро представника ЦК РКП(б). Під час обговорення цього питання 8 червня 1918 р. на засіданні Оргбюро Г. Пятаков виступав з різкими запереченнями проти пропозиції М. О. Скрипника²¹. Він твердив, що М. О. Скрипник вніс цю пропозицію з фракційних міркувань, тобто для посилення впливу в Оргбюро лінії, яку він проводив²². Проте, незважаючи на випад Г. Пятакова, рішення наради про введення в Оргбюро представника ЦК РКП(б) було затверджене, а його пропозиція — відхилена. Це свідчить про те, що політичну лінію в Оргбюро визначав не Г. Пятаков, а більшість його членів, які стояли на ленінських позиціях.

Серйозні незгоди були в Оргбюро і з питання оцінки обстановки і визначення завдань більшовицьких організацій України. В Оргбюро були представлені всі течії, що виявилися на Таганрозькій нараді і умовно називалися «правими», «лівими» і «центром». Точно визначити, яку саме течію представляв кожний з членів Оргбюро, важко, бо ми не знаємо навіть повністю його іменного складу. Безумовно лише те, що «ліві» мали більшість в ньому. До їх числа відносились А. С. Бубнов, С. В. Косіор, В. П. Затонський та ін. «Центр» представляв М. О. Скрипник. До «правих», очевидно, належав представник Донецько-Криворізького обкому.

Гостра боротьба між «лівими» і «центром» йшла в оцінці поточного моменту і визначенні тактики більшовицьких організацій. На противагу «Тезам з питання про розгон Ради, встановлення гетьманства і тактику комуністів (більшовиків) України», прийнятим на засіданні Оргбюро 18 травня 1918 р. більшістю голосів, М. О. Скрипник розробив і подав «Тези резолюції з поточного моменту».

Продовжувалась також боротьба між «лівими» і «центром», з одного боку, і «правими», з другого, — в питанні утворення Комуністичної партії України. На згаданій уже нараді представників Оргбюро, Донецько-Криворізького обкому і членів більшовицької фракції Румчероду, що відбулася в кінці травня — на початку червня, була зачитана постанова Центрального Комітету РКП(б) про допустимість виділення комуністів України в окрему Комуністичну партію. «Це останнє зустріло спочатку заперечення з боку тт. І. І. Шварца і А. В. Христева, але після обміну думками заперечення відпали»²³.

Проте незгоди цим не були вичерпані. Про це свідчить зокрема заява двох колишніх членів Донецько-Криворізького обкому В. І. Межлаука і І. І. Шварца в ЦК РКП(б), що збереглася. В ній говориться про нараду представників обласних комітетів територій, зайнятих німецькими окупантами на Півдні Росії, в якій взяли участь члени Донецького, Одеського і Західного обкомів партії і секретар ЦК РКП(б) Я. М. Свердлов. Чи йдеться про згадану уже нараду чи про іншу — сказати важко. В першому випадку нічого не говорилось

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 45—52.

²¹ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 31.

²² Там же.

²³ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 30.

про участь в нараді Я. М. Свердлова, але це могла зробити преса з міркувань конспірації. З їх заяви видно, що на нараді розглядалось питання про утворення Комуністичної партії України. «Під час обговорення питання про необхідність створення в дипломатичних цілях (для складення відповідальності з Російської Комуністичної партії за дії її українських членів) окремої Української Комуністичної партії, — говорилося в заяві, — більшістю присутніх було прийняте рішення про обов'язкове підкорення Центрального Комітету Української КП рішенням ЦК Всеросійського. Підставою для такого рішення було те міркування, що при сучасному становищі міжнародного пролетарського руху неприпустимі ніякі сепаратні політичні виступи окремих центрів без санкції керуючого зараз фактично всесвітньою революцією Всеросійського ЦК»²⁴.

З дальшого тексту заяви видно, що колишні члени Донецько-Криворізького обкому («праві»), бачачи абсурдність своєї позиції, вже відкрито не виступали проти створення Комуністичної партії України, але не могли примиритися з тим, що вся партійна робота на Україні була зосереджена в руках Оргбюро, і наполягали на тому, щоб ЦК РКП(б) давав директиви обкомам партії не через Оргбюро, а безпосередньо²⁵. На заяві є помітка Я. М. Свердлова «Доручити т. Леніну разом з Шварцом з Скр. (очевидно, з Скрипником — М. Д.) підготувати резолюцію»²⁶. Цей факт також говорить про те, що без участі Оргбюро або окремих його членів ЦК РКП(б) не розв'язував питань, зв'язаних з партійною і повстанською роботою на Україні.

З сказаного видно, що Оргбюро працювало під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б) і, незважаючи на ряд політичних і практичних помилок окремих його членів, проводило в цілому ленінську лінію у визначенні і розв'язанні завдань, що постали перед комуністами України в зв'язку з німецькою окупацією. Воно провело велику позитивну роботу по відновленню і керівництву більшовицькими організаціями, по згуртуванню і організації робітничо-селянських мас на боротьбу за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

В результаті заходів, ужитих ЦК РКП(б) і Оргбюро, а також ініціативи цілих партійних організацій і окремих комуністів на місцях, більшовицькі організації поступово відновлювались, зміцнювались, партійна робота налагоджувалась. Після кількох тижнів застою почала відновлюватися київська організація. Вже в кінці квітня на загальноміських зборах, на яких було 60—70 членів партії, було обрано Тимчасовий Київський комітет. На початок червня Київська організація значно виросла, були відновлені всі райони. В Деміївському районі налічувалось 300 членів партії, в Подільському — 150, Шулявському — 60, Лук'янівському — 45, в Печерському — 50 і в Міському — 50, тобто всього понад 650 комуністів²⁷. Підпільну роботу в Києві в цей час вели відомі партійні працівники Л. Картвелішвілі, А. Пирогов, Філіппов (Едельштейн) та ін.

Київський комітет в цілому правильно визначив свою лінію поведінки в новій обстановці: дав марксистську оцінку гетьманському перевороту, відправним вважав факт назрівання селянського повстання і бачив своє завдання в тому, щоб організувати і очолити його під лозунгом «Вся влада Радам!» В основному також правильно Комітет

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 8, арк. 14.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Первый съезд КП(б)У, стор. 27.

розв'язав питання про ставлення до інших партій, ставши на позицію різкого відмежування від усіх правих партій, за самостійну політичну лінію.

Для зміцнення своїх зв'язків з масами і прикриття підпільної діяльності більшовики Києва використовували легальні можливості. З цією метою вони взяли участь у зборах фабрично-заводських комітетів, всеукраїнському з'їзді профспілок і всеукраїнському робітничому з'їзді, скликаному Всеукраїнською робітничою спілкою і правими українськими партіями. Характеризуючи діяльність київських більшовиків, секретар Поліської організації в своїй доповіді в ЦК РКП(б) 20 травня 1918 р. писав: «Київська організація офіційно виступає на всіх мітингах і зборах з своїми контр-доповідями. Зустрічаються масами з великим інтересом і увагою, що нагадують ту увагу, яку приділяли партії в Росії під час корніловського руху. Робота комуністичної організації спрямована була на професійні спілки і в цьому досягнуті великі результати. В цілому ряді професійних спілок більшість на боці більшовиків»²⁸.

Ще до 1 травня була випущена листівка, але через відірваність від Радянської Росії і слабкість літературних сил вона вийшла дуже слабою. Пізніше було випущено ще кілька відозв і листівок: звернення до залізничників, до селян, листи з приводу вибухів на Звіринці і пожежі на Подолі. Двічі робилася спроба налагодити створення свого друкованого органу, але здійснити цього не вдалося через брак сил і відсутність своєї підпільної друкарні.

В середині червня утворилось губернське організаційне бюро, яке зайнялось налагодженням партійної роботи на селі. Були встановлені зв'язки з Черкасами, Чигирином, Ходорковим, де збереглись партійні осередки. В інших місцях, особливо в селах, де організації не збереглись, довелося створювати нові. З цією метою були створені організаційні групи у Ржищеві і ряді інших місць, встановлені зв'язки з повсталими Звенигородським, Таращанським, Васильківським повітами.

Відновлювались організації Чернігова. Більшовики Чернігова вели підготовчу роботу по скликанню губернського з'їзду. Було створено повстанський комітет, до складу якого ввійшло 7 чоловік — всі більшовики. Була відновлена і розгорнула свою роботу більшовицька організація в Полтаві, створені тимчасові комітети в Прилуках і Кременчуці.

Найважче становище в Південно-Західному краї було в партійних організаціях Подільської і Волинської губерній. Проте і тут комуністи відновлювали свої організації і розгорнули партійну роботу. Як розповідає старий комуніст, колишній агент Оргбюро В. Снегов на Поділлі протягом травня—червня були створені більшовицькі організації у Вінниці, Проскурові, Могильові, Балті, Литині, Хмільнику, Немирові, Кам'янець-Подільському, Ямполі та інших районах.

Відновлювались більшовицькі організації і в колишній Донецько-Криворізькій області. В Катеринославі з комуністів, які залишилися в місті, був створений тимчасовий комітет, залишалися осередки в деяких районах. На загальних міських зборах було вирішено випускати газету «Молот», якої вийшло до початку червня 6 номерів. Так поступово була налагоджена міська організація з комітетом на чолі, встановлені зв'язки з м. Кам'янським і Криворізьким басейном. Збереглася організація в Нижньодніпровську. З 500 членів партії, що були до окупації

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 216, арк. 20.

залишилось 200²⁹. В Катеринославській партійній організації в цей час працювали М. Майоров, С. Хлевний, Амосов, Бахан та багато інших.

Порівнюючи швидко відновлювались і включались в активну роботу більшовицькі організації Донбасу. Керівництво ними здійснював підпільний Донецько-Криворізький обком партії. Досить міцними були організації в Луганську, Юзівці, Макіївці. Кілька осередків були створені, як розповідає активний учасник підпілля Р. Терехов, на Берестово-Богодухівському, Григор'ївському та Ігнат'ївському рудниках. Залишені для підпільної роботи в соляному районі І. О. Зелений, Федоренко та Рясний незабаром відновили більшовицьку організацію з комітетом на чолі на Брянцівському руднику. Потім були створені осередки на Терещенському, Харламівському, Центральному, Голландському, Кузьминівському, Бахмутському та інших рудниках. В підпіллі в Луганську в цей час працювали С. Сазонов, С. Попов, Г. Савчук, Васильєв та інші. В Юзівському районі — Ф. Зайцев, Кізлярський (А. Коваль), Зімін, Бондарев, Гераськова, Лагутенко та багато інших.

Була відновлена і почала налагоджувати роботу серед робітників більшовицька організація в Харкові. Тут для керівництва більшовицьким підпіллям була залишена група комуністів в складі п'яти чоловік, так звана «п'ятірка», яка і проводила всю роботу по збиранню і згуртуванню сил. Остаточно партійна організація була оформлена лише в другій половині червня, коли на загальноміських зборах було обрано міський партійний комітет. До його складу ввійшли Н. Кабаненко, Н. Безчетвертний, Г. Сапожников, Едуард та інші. Комітет налагодив зв'язки з заводами, фабриками, створив там ряд партійних осередків і розгорнув роботу серед робітників, використовуючи для цього професійні спілки, які існували напівлегально.

Досить активно відновлювалися партійні організації на півдні України. Незабаром після відступу радянських військ була створена невелика ініціативна група в Одесі, яка скликала перші загальні збори. В них взяло участь 80 членів партії. Потім було обрано міський партійний комітет, відновлені райони, відновлювались і заново створювались осередки на фабриках і заводах. Представники Оргбюро, що приїжджали в Одесу, знайомили організацію з становищем в Радянській Росії і інформували про рішення Таганрозької наради. Більшовики Одеси видавали разом з лівими есерами газету «Голос революції», яка виходила спочатку легально, а після її закриття — нелегально. Після розриву з лівими есерами більшовики самостійно видавали партійну нелегальну газету «Голос пролетарія» (вийшло всього два номери). Одеський комітет видав тиражем в 20 тис. примірників Маніфест ЦВК Рад України, а також ряд листівок, в тому числі польською і німецькою мовами. В міру свого зміцнення комітет став поширювати свій вплив і за межі міста. На кінець червня — початок липня було налагоджено зв'язок майже з усією областю. Активну роботу проводив відновлений комітет у Миколаєві.

Велике значення для консолідації партійних сил на Україні мала всеукраїнська конференція підпільних більшовицьких організацій, що відбулася в Києві 26 травня 1918 р., так звана Всеукраїнська конференція робітничої партії комуністів.

Конференція була скликана з ініціативи Київського комітету.

Спочатку, як видно, малося на увазі скликати більш представницький з'їзд, на якому були б представлені більшовицькі організації

²⁹ Протоколи 1-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, Издание ЦК КП Украины, 1918, стор. 4.

всіх окупованих німецько-гайдамацькими військами районів. Секретар Поліської організації в доповіді ЦК РКП(б) 20 травня писав з цього приводу: «...Послано делегатів в Харків, Одесу, Катеринослав, Мінськ, Могилів, Рогачов, Клинці, Новозибків, Мозир, Луганськ для повідомлення місцевих осередків РКП(б) про скликання партійного з'їзду в усіх окупованих німецько-гайдамацькими загонами місьць у місто Київ на 30 травня; у цей час і відбудеться з'їзд професійних спілок. Делегати-комуністи з'їзду професійних спілок візьмуть участь в роботі партійного з'їзду. Порядок денний з'їзду намічено такий: 1) доповідь з місьць, 2) перегляд програми, 3) поточний момент, 4) питання війни, 5) робітнича політика, 6) селянське питання, 7) організаційні питання: вибори крайового комітету і друкованого крайового органу.

Звертаємося до ЦК РКП з проською прислати товаришів з теоретичною підготовкою на партійний з'їзд і протоколи засідань 7-го партійного Всеросійського з'їзду в кількох примірниках. Взагалі просимо прислати людей, які зміють вести і теоретичну і агітаційну роботу на Україні. Людей партійних — хороших працівників мало, а роботи багато»³⁰.

Проте обставини склались так, що конференція, як відомо, була менш представницькою. Поліська організація взагалі в ній участі не брала. Був змінений час проведення. Це, мабуть, пояснюється тим, що Всеукраїнський з'їзд профспілок, який відбувався легально, був скликаний раніше призначеного строку і треба було відповідно змінити дату партійної конференції, що відбувалася під його прикриттям.

Основну масу учасників конференції становили члени більшовицької фракції Всеукраїнського з'їзду профспілок, що налічувала 60 чоловік. На ній були представлені 12 організацій. Київська, Харківська, Катеринославська, Кам'янська, Чернігівська, Ходорківська, Богуславська, Кременчуцька і Прилуцька були представлені спеціально делегованими представниками; від Одеської, Полтавської і Гомельської були члени партії без спеціальних мандатів. Був ще один чи кілька членів партії від містечка Лоево. Спеціально посланий на конференцію уповноважений Оргбюро через певні причини на неї не прибув, але в її роботі все ж взяла участь його представники, що були в той час на Україні з іншими завданнями.

На порядку денному конференції стояли такі питання: 1) Доповіді з місьць; 2) Створення центру; 3) Організаційна робота на місцях; 4) Центральний орган; 5) Скликання Всеукраїнської конференції.

По першому питанню порядку денного були заслухані доповіді представників від усіх організацій. Вони докладно розповіли про політичне становище в окупованих районах України, яке характеризувався двома основними моментами: з одного боку — все зростаючим розгулом контрреволюції, а з другого — повстанським рухом мас, що розгортався дедалі більше. З доповідей з місьць було видно, що організації скрізь відновлювались, але ще не змогли широко розгорнути свою роботу.

Головну увагу на конференції було звернено на створення всеукраїнського більшовицького партійного центру, відновлення зв'язків між організаціями і підготовку до ширшого розгортання партійної роботи. Делегатів проінформували про рішення Таганрозької наради і думку ЦК РКП(б) в питанні про виділення комуністів України в окрему партію. Конференція «підтвердила постанову Таганрозької наради»³¹. Питання «про виділення в окрему партію на Україні вирішили

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 216, арк. 20.

³¹ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 23.

на конференції не обговорювати, перенести це на наступний з'їзд у Москві»³². Для керівництва діяльністю нелегальних більшовицьких організацій було вирішено обрати Тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої Комуністичної партії. До його складу увійшли Л. І. Картвелішвілі (Лаврентій), М. М. Майоров, С. Хлевний, А. Пирогов та ін.³³

При обговоренні завдань партії конференція вважала головним завданням партійних організацій розгортання широкої масової агітації. В рішеннях конференції пропонувалося створити повсюдно партійні осередки, проводити збори й конференції комуністів, організувати місцеві центри, на мітингах і зборах виступати від імені партії, в усіх легальних організаціях трудящих мати своїх партійних працівників. В питанні про створення центрального органу було вирішено, що центр України в Москві видаватиме щотижневик «Коммунист». Пропонувалося вжити всіх заходів для випуску для окупованих районів легального органу, а якщо це не вдасться, випускати листівки і нелегальні газети.

В питанні про скликання Всеукраїнської конференції було прийнято рішення про норму представництва. Місце і час конференції доручалось визначити центрові.

Значення травневої конференції більшовиків полягає в тому, що на ній було з'ясовано обстановку на Україні, створено всеукраїнський підпільний партійний центр і в цілому правильно визначено завдання партійних організацій.

Про роботу Всеукраїнського комітету, на жаль, відомо дуже мало. Відбулося всього два пленарних засідання, бо частина його працівників була зайнята на місцях, а в самому комітеті працювало 3—4 чоловіка, в розпорядженні яких майже не було співробітників. Значно активізувалась робота Всеукраїнського комітету після встановлення зв'язку з Оргбюро. Між ними налагоджувалось співробітництво і чіткіше визначались їх функції. Але проходило це не без труднощів, бо в питанні про взаємовідносини існували різні точки зору. Позиція Оргбюро в цьому питанні була сформульована в його рішенні від 3 червня 1918 р.: «Тепер після травневої всеукраїнської партійної конференції в Києві і всього за місяць до першополіпневої конференції в Москві Організаційне бюро при наявності обраного Київською конференцією Тимчасового Центрального комітету і в зв'язку з організацією обласних центрів на Україні, є «закордонним» їх представництвом і органом сприяння для посилки людей, літератури, коштів і т. д.»³⁴ Всеукраїнський комітет, вважаючи себе формально і фактично вищим органом для партійних організацій на Україні, наполягав на тому, щоб зв'язки Оргбюро з місцевими організаціями, взаємна інформація і розподіл кадрів велися тільки через нього.

8 червня 1918 р. на засіданні Оргбюро були заслухані доповіді представників Всеукраїнського і Київського комітетів. В доповідях була дана детальна характеристика обстановки на окупованій Україні: про настрої робітників і селян, окупаційний режим, форми боротьби і опору народу. Висвітлювались характеристика партій, їх поведінка і ставлення до них більшовиків, стан більшовицьких організацій і розуміння ними своїх завдань. Оскільки партійні організації мали велику потребу в людях і літературі, Всеукраїнський і Київський комітети порушили питання перед Оргбюро про те, щоб партійні працівники, що евакуювалися у свій час, по можливості були повернені назад для

³² Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 34.

³³ Спогади про Перший з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 58.

³⁴ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 30.

участі у підпільній роботі на Україні, а також про допомогу у виданні літератури, бо в межах України не було для цього необхідних технічних засобів і літературних сил.

По доповідях представників Всеукраїнського і Київського комітетів було вирішено скликати збори партійних працівників з України, що проживають у Москві. Оргбюро підтвердило своє попереднє рішення про створення на Україні чотирьох обкомів партії в Києві, Харкові, Одесі і Катеринославі і вважало необхідним зберегти до з'їзду встановлений порядок зносин з місцевими організаціями і постачання їх грошми, а про видачу значних сум грошей (понад 1000 крб.) інформувати також і Всеукраїнський комітет. Відносини між Оргбюро і Всеукраїнським комітетом вирішено було «залишити попередніми, тобто всебічна підтримка і тісний зв'язок»³⁵.

Організаційне бюро провело велику роботу по підготовці Першого з'їзду більшовицьких організацій України. Як відомо, Таганрозька нарада вирішила скликати конференцію 20 червня. Але через те, що спочатку в Оргбюро не було міцних зв'язків з місцевими організаціями, всю підготовчу роботу не вдалося провести в такий короткий строк. У травні Оргбюро прийняло рішення про скликання конференції комуністів-більшовиків 1 липня в Москві.

З метою підготовки партійних організацій до майбутньої конференції Оргбюро видало окремою брошурою «Повідомлення про скликання конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України», до якої увійшли матеріали Таганрозької наради і документи Оргбюро: звернення Оргбюро до членів партії «Дорогі товариші!», протокол Таганрозької наради, тези Таганрозької наради, запропоновані А. С. Бубновим та іншими, тези Таганрозької наради, запропоновані М. О. Скрипником, тези Оргбюро в питанні про розгон ради, про гетьманство і тактику більшовиків на Україні, тези резолюції про поточний момент, внесені в Оргбюро М. О. Скрипником.

У зверненні до членів партії викладались мотиви проведення Таганрозької наради, яка взяла на себе ініціативу скликання конференції партійних організацій, що діяли на Україні. Щоб ця конференція мала якнайбільший успіх, говорилось у зверненні, були сформульовані тези і резолюції в ряді питань, основні точки зору на завдання, які постали перед комуністами на Україні.

У зверненні підкреслювалося, що Таганрозька нарада мала чисто організаційний характер, що її рішення не мають характеру формальної обов'язковості для партійних організацій на Україні і є лише матеріалом при обговоренні партійними організаціями організаційних і тактичних питань партійної роботи на Україні. «Організаційне бюро, обране на цій нараді, — говорилось у зверненні, — пропонує увазі всіх партійних організацій України ці примірні рішення найважливіших питань, що стоять перед нашою партією, і просить, обговоривши їх, виявити те чи інше своє ставлення до цих рішень»³⁶.

У зверненні повідомлялись дата, місце конференції і норма представництва. Організація, в якій налічувалось від 25 до 50 членів партії, посилала одного делегата, від 50 до 100 — 2 делегатів від 100 до 150—3 делегати і т. д., рахуючи на кожних 50 членів партії по одному делегату. Висловлювалось побажання, щоб усі організації, які налічують менше як 25 членів партії, теж були представлені на конференції, для чого вони повинні об'єднатися і послати делегатів від кількох

³⁵ Газ. «Коммунист», № 1—2, 15 червня 1918 р., стор. 35.

³⁶ Извещеніе о созыве конференции партийных организаций коммунистов (большевиков) Украины. Изд-во Организационного бюро, М., 1918, стор. 3—4.

організацій разом. Організації, які налічували менше як 25 членів партії, мали право і безпосередньо посилати своїх представників на конференцію, однак вони могли користуватись тільки дорадчим голо-сом. Оргбюро закликала партійні організації забезпечити «якнайповніше представництво, щоб конференція, а можливо і з'їзд — що залежатиме від повноти і широти представництва, яка збирається в такий вирішальний момент,— могла твердо і рішуче спрямувати революційний рух України по певному правильному руслу»³⁷.

Оргбюро відправило 15 тис. примірників брошури «Повідомлення про скликання конференції партійних організацій комуністів (більшовиків) України», в підпільні партійні організації України. Крім брошури, матеріали до конференції були опубліковані в першому випуску «Комуніста».

Велику роботу по підготовці конференції провели представники Оргбюро, що побували в багатьох партійних організаціях. З цією ж метою виїжджали на місця і уповноважені Всеукраїнського партійного комітету, зокрема в Бахмацький, Таганрозький і Київський райони³⁸.

На першому з'їзді КП(б)У, що відбувся 5—12 липня 1918 р., було представлено 45 партійних організацій, які налічували 4364 члени партії. З'їзд одним з перших розглянув питання про роботу Тимчасового всеукраїнського партійного комітету і Організаційного бюро. На доповідь Тимчасового всеукраїнського партійного комітету з'їзд прийняв резолюцію, в якій вітав революційну ініціативу пролетаріату України по створенню цього центру і схвалив його діяльність. З'їзд на доповідь М. О. Скрипника про роботу Організаційного бюро також схвалив його діяльність. «Перший з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України,— говориться в рішенні,— заслухавши доповідь секретаря Організаційного бюро по скликанню конференції комуністів (більшовиків) України, цілком схвалює ініціативу Таганрозької наради, що створила це Організаційне бюро, виражає йому своє цілковите схвалення і переходить до чергових справ».

Робота, проведена Оргбюро, була завершена Першим з'їздом КП(б)У, історичне значення якого полягає в тому, що він об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі і утворив Комуністичну партію України як складову і невід'ємну частину РКП(б). Створення КП(б)У мало велике значення для розгортання революційної боротьби українського народу за вигнання іноземних загарбників, розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції і відновлення Радянської влади на Україні.

³⁷ Извещение о созыве конференции партийных организаций коммунистов (большевигов) Украины. Изд-во Организационного бюро, М., 1918, стор. 3—4.

³⁸ Первый съезд КП(б)У, стор. 41.

Товідомлення

В. В. КОСОЛАПОВ

НАУКОВА АБСТРАКЦІЯ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Питання розробки методології та логіки історичного дослідження останнім часом набули особливої актуальності. Така увага до цих питань не випадкова. В задушливій атмосфері культу особи Сталіна ці проблеми в радянській історичній науці майже не розроблялись. Тим часом пізнання історичного досвіду, на основі якого тільки й можливо побудувати науково обгрунтовану політику Комуністичної партії, настійно вимагає вирішення важливих філософських, методологічних сторін самого процесу дослідження історичних явищ, виявлення його специфіки і особливих закономірностей руху думки до істини, коли її предметом виступають минулі, історичні події.

Одним із важливих методологічних питань історичної науки є наукова абстракція — основний складовий елемент будь-якого теоретичного пояснення історичних фактів, вирішальна форма їх узагальнення. В історичній науці експеримент не має універсального значення. Ті окремі висновки, що отримуються нині шляхом модельного експериментування на електронно-лічильних машинах, стосуються лише історії мови, виробничих сил, економіки загалом, та й то не всіх її сторін. Закономірності історичного процесу можуть бути розкриті тільки з допомогою абстракції. Саме цим і визначається те важливе значення, яке має вона в історичному дослідженні. В доповіді академіків П. М. Федосеева і Ю. П. Францева «Про розробку методологічних питань історії», обговорюваній на розширеному засіданні Секції суспільних наук Президії АН СРСР в січні 1964 р., підкреслюється, що «ідеологічна боротьба в історичній науці іде зараз головним чином навколо витлумачення, тобто узагальнення фактів, навколо історичних концепцій, що визначають розуміння і пояснення фактів. Ось справжнє поле боротьби двох ідеологій»¹.

Питання про роль і значення абстракції в історичному дослідженні вирішуються в сучасній історіографії на основі методологічних висновків протилежних філософських концепцій: марксистсько-ленінської і буржуазної. Остання стосовно історичної науки, в основному, виходить з ідеалістичних положень неопозитивізму — однієї з основних течій сучасної буржуазної філософії, що є безпосередньою спадщиною махізму, антинауковість якого була переконливо показана В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Ленінська критика махізму повністю стосується і неопозитивізму, представники якого оголосили свої погляди «філософією науки ХХ ст.» і вважають, що в історіографії неопозитивізм є «єдино науковою» методологією.

Одним із основних методологічних принципів неопозитивісти висувують нігілізм, рішуче заперечення самої можливості достовірного пояснення історичних фактів. На їх думку, історія — це калейдоскоп подій, які між собою не мають нічого суттєво-спільного, і тому завдання історичної науки полягає не в розкритті суті історичного процесу, а лише в змалюванні історичних подій. Історичний процес, як твердять неопозитивісти, не має якихось загальних закономірностей, що давали б змогу передбачити розвиток подій. Відомий буржуазний філософ К. Поппер, який чимало написав про методологію історичного дослідження, на словах визнає пояснення як необхідний етап у роботі історика. Але водночас він рішуче заперечує наявність об'єктивних закономірностей в історії і, в першу чергу, необхідних, суттєвих відношень, які саме й уособлюють історичні закономірності². В роботі «Злиденність історизму» він пише, що оскільки історія суспільства перебуває під впливом зростання людських знань, яких неможливо передбачити, то ми, таким чином, не можемо передбачити стимули майбутнього прогресу людства і «не може бути наукової теорії історичного розвитку, яка б служила основою для історичного передбачення»³. Цей висновок су-

¹ Журн. «Вопросы истории», 1964, № 3, стор. 12.

² К. Поппер. *The Open Society and Enemies*, Chapt. 3, sect. 6, chapt. 11; «*The Logic of Scientific Discovery*», London, 1969, стор. 279, 430.

³ К. Поппер. *The Poverty of historicism*, Boston, 1957, стор. 130.

перечить практиці історичних досліджень. Наукові передбачення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, зроблені на підставі вивчення оточуючого їх історичного середовища, підтвердилися подальшим розвитком людського суспільства. Погляди Поппера на історію впливають явно з ідеалістичної тези про відсутність будь-якої закономірності у швидкоплинних змінах історичних подій.

Із суб'єктивно-ідеалістичних висновків у розумінні історичного дослідження виходять також і інші буржуазні філософи, які розробляють методологію історичної науки. Так, Е. Нагель одверто заявляє про спільність своїх поглядів із філософією англійського філософа-ідеаліста Д. Юма, який категорично заперечував навіть можливість пізнання необхідних зв'язків між двома якими-небудь подіями⁴.

З 1960 р. в Нідерландах видається присвячений питанням методології історії міжнародний журнал «Історія і теорія», на сторінках якого широко пропагується думка, ніби завдання історії — описувати події, а не пояснювати їх. У статті «Історія і теорія: концепція наукової історії», наприклад, І. Берлін пише, що досі «не було сформульовано не тільки яких-небудь загальних законів історичного розвитку, але хоча б відносно вірогідних принципів, виходячи з яких історики могли б виводити те, що трапиться в майбутньому, чи те, що відбулося в минулому», і тому історик потрібне лише «емпіричне дослідження»⁵. Ставлення І. Берліна до абстракції в історичному дослідженні характерне і для інших авторів статей, опублікованих у цьому журналі, — У. Дрея, С. Джойнта і Н. Рескера, М. Мандельбаума та ін.

Відкидання необхідності як основної риси історичного процесу неминуче призводить до проповіді суб'єктивного свавілля в історичній науці. Пояснення історичних фактів стає в такому разі набором довільних логічних конструкцій, а робота історика зводиться до механічного нагородження фактів, до збирання архівних даних тощо.

З неопозитивістського тлумачення природи історичного дослідження випливає висновок про непотрібність істориків абстракції як форми мислення, оскільки історичні події, на думку буржуазних філософів, не мають сутності, і вони не є проявом певних необхідних законів, незалежних від волі людей. Методологія історіографії, заснована на сучасній буржуазній філософії, таким чином, заперечує будь-яке пізнавальне значення абстракції в історичній науці, підмінює наукове відображення дійсності довільними логічними побудовами історика, його симпатіями і антипатіями, особистими переживаннями і примхами. «Філософія науки ХХ ст.», як претензійно іменує себе неопозитивізм, виявляється замаскованою формою ідеалістичного світогляду, наукова неспроможність якого переконливо стверджена всією багатовіковою історією людського пізнання.

За людської пам'яті чимало філософських вчень претендувало на роль наукової методології історичної науки. З них тільки марксистсько-ленінська філософія витримала перевірку часом і стала методологією «наукового вивчення історії, як єдиного, закономірного в усій величезній різноманітності й суперечливості процесу»⁶.

Історичні події — це зовнішні прояви глибоких внутрішніх закономірностей історії. Будь-яка подія, хоч і є неповторною, індивідуальною, тісно пов'язана з іншими, які всі є моментами, одиничними проявами об'єктивних законів. При цьому конкретна історична подія не є втіленням якогось одного закону, однієї сутності. Вона стає результатом сплетення багатьох закономірностей, сумарним ефектом їх одночасної дії. Тому пізнання одного якогось закону не вичерпує всієї природи історичної події і, звичайно, не є встановленням її «останньої» сутності.

Історик, вивчаючи архіви, рештки матеріальної культури минулих поколінь, монети, письмові свідчення і т. п., безпосередньо стикається з явищами, які втілюють ті чи інші сторони історичних подій. Оскільки кожна подія є тільки ланкою історичного процесу, то вичерпний її опис можна отримати лише з допомогою нескінченних рядів історичних фактів. Але історик відбирає таку їх кількість, якої достатньо для переконливого пояснення цих фактів. Інша частина залишається поза межами історичного дослідження, хоча певним чином і зв'язана з ним. Існує, наприклад, величезна кількість історичних фактів у вигляді документів і архівних матеріалів про колективізацію на Україні, але в конкретному історичному дослідженні з цих фактів використовується тільки така частина, якої достатньо для ствердження абстрактних, теоретичних висновків з теми. Саме так, зокрема, оброблені факти про відповідні історичні події у монографіях, присвячених перетворенням сільського господарства на Україні за роки Радянської влади⁷. Залежно від теми і аспекту дослідження одні й ті події в історіографії можуть оцінюватись з різних боків.

⁴ E. Nagel. The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation N. J., 1961, стор. 547—606.

⁵ Журн. «History and Theory», 1960—1961, t. 2, N 1, стор. 6—7, 30.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

⁷ Г. Д. Діденко. Зміцнення Радянської влади на селі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1918 р. К., 1957; З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні, К., 1960; П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян України. К., 1960.

Дослідник не просто збирає історичні факти, а відбирає їх певне оптимальне число, яке б дозволило розкрити суттєві сторони досліджуваної ділянки історичного процесу. К. Маркс піддав нищівній критиці реакційну теорію фактографії німецького історика XIX ст. Ранке⁸. Оптимальна кількість фактів утворює емпіричний базис історичної теорії, її основу, на яку спираються абстракції, що відображають необхідні відношення історичного процесу. Особливостями емпіричного базису історичної теорії є те, що він складається тільки з історичних, документально встановлених фактів, які систематизовані в хронологічній послідовності, тобто за принципом координатції.

Відбір оптимальної кількості фактів, тобто побудова емпіричного базису теорії,— тільки перший, початковий етап історичного дослідження. Вже на цьому етапі виникають діалектичні суперечності, які розв'язуються в ході пояснення фактів з допомогою певних понять, термінів і т. п., які є абстракціями (суспільно-економічна формація, державність тощо). Таким чином уже в описі подій є певне абстрагування. Основне завдання емпіричного базису — «перевести» історичні факти в таку форму, щоб їх можна було піддати різним абстрактно-логічним операціям засобами історичної науки. Починаючи дослідження, історик не просто збирає факти, що попадаються йому під руки. Він здійснює творчий пошук саме певних фактів, виходячи, як правило, з певної гіпотези, побудованої перед тим, як розпочати вивчення історичних матеріалів, інколи — з допомогою методів конкретно-соціологічного дослідження.

Отже, емпіричному базису історичної теорії притаманні такі риси, які надають йому значення не тільки фактичного знання, але певною мірою вже і теоретичного. Поглиблення абстрактних сторін опису подій у ході узагальнення фактів про них є одночасно процесом створення наукових абстракцій, з яких складається історична теорія як система пояснення історичних фактів.

Між описом і поясненням немає різкої межі, хоча це якісно різні етапи історичного дослідження. Опис історичних подій має тільки тоді наукову цінність, коли він знаходиться в діалектичній єдності з вірогідним їх поясненням. Сам по собі, поза зв'язком з поясненням, опис стає фактографічним зображенням подій, втрачає значення емпіричного базису історичної теорії. Поясненням розкривається сутність історичних подій.

Між фактами, що вивчаються, встановлюються внутрішні взаємозв'язки шляхом введення додаткових понять, визначень, положень, істинність яких доведена попереднім розвитком історичної науки. В результаті цього факти систематизуються, класифікуються, узагальнюються і, нарешті, пояснюються. Так, наприклад, відомо, що селяни Російської держави в XVII ст. активно включалися в торговельно-промислову діяльність, брали участь у ярмарках⁹, в торгах, зокрема Московському¹⁰, сільських торжках і місцевих ярмарках у межах феодальної вотчини¹¹, надовго відлучалися з вотчини, щоб доставити зерно на ярмарок і т. д. Для систематизації цих, на перший погляд, незрозумілих, дріб'язкових, незначних фактів, коли вони розгортаються ізольовано, історик вводить поняття «феодальна формація», «шляхи послаблення експлуатації селян в період феодалізму», «відходництво, зв'язане з розвитком промислів, ремесла, міст, як один з найпоширеніших шляхів послаблення експлуатації селян в період феодалізму». Згадані історичні факти, ставши узагальненими, набувають суттєвого значення. На їх підставі історики приходять до висновку, що в Російській державі XVII ст. з відходників-селян формується предпролетаріат¹², розвивається наймана праця¹³, тобто в надрах феодалізму міцніють паростки нової, капіталістичної суспільно-економічної формації. Відходництво селян характеризує, таким чином, тенденції історичного розвитку, яким судилося стати закономірностями цілої епохи в житті Росії.

Пояснення утворюється на основі описання подій і складається з висловлювань двох видів: тих, що описують самі події, тобто констатують факти про них, і тих, що тлумачать ці факти. Останні висловлювання — це наукові абстракції. Вони утворю-

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIII, стор. 201.

⁹ К. Н. Щепетов. Торгово-промышленная деятельность и расслоение крестьянства в вотчинах Черкасских в XVII в. Сб. «К вопросу о первоначальном накоплении в России», М., 1958, стор. 72.

¹⁰ С. И. Сакович. Торговля мелочными товарами в Москве в конце XVII в. «Исторические записки», т. 20, стор. 139, 145.

¹¹ Н. Г. Митяев. Обороты и торговые связи Смоленского рынка в 70-х годах XVII в. «Исторические записки», т. 13, стор. 65.

¹² Е. И. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. Буржуазное расслоение крестьянства в России XVII—XVIII вв., журн. «История СССР», 1962, № 3, стор. 95—96.

¹³ Н. М. Дружинин. Социально-экономические условия образования русской буржуазной нации. Сб. «Вопросы формирования русской народности и нации», М.—Л., 1958, стор. 199.

ються на основі емпіричного базису шляхом виявлення серед логічних зв'язків, що існують між історичними фактами, істотних, суттєвих.

В історичному дослідженні поняття «абстракція» вживається в двох значеннях: широкому і вузькому. В широкому значенні абстракція — це будь-яке виділення, мисленне ізолювання тих чи інших сторін історичного процесу з метою його вивчення в «чистому вигляді». В такому разі історик має справу тільки з абстракціями: історія, скажімо, окремого народу — це мисленне відокремлення її від всесвітньої історії, феодальна епоха — абстрагування відповідних подій від єдиного реального процесу розвитку людства і т. д. Більше того, історичний факт як такий — теж абстракція в широкому розумінні цього поняття, оскільки сам по собі він не існує насправді, а завжди є елементом якоїсь історичної концепції чи системи історичних знань.

У вузькому значенні слова «абстракція» — це таке висловлювання, що утворюється в результаті процесу історичного дослідження, узагальнюючи історичні факти, розкриваючи в них істотні зв'язки. Абстракцію неможливо перевірити з допомогою тих історичних фактів, на які вона спирається, шляхом співставлення абстракцій історичної теорії з описанням історичних подій сумою фактів. Саме в такому вузькому значенні слова абстракція є основним елементом історичної теорії.

В історичному дослідженні абстракція має певні ознаки, які і характеризують її гносеологічну (теоретико-пізнавальну) природу.

Абстракція рефлексивна: їй властива зверненість до інших абстракцій і одночасно — на саму себе, тобто значення абстракції розкривається в її динамічних зв'язках з іншими абстракціями, які, в свою чергу, рефлексуються (тобто в певному розумінні відображаються) в змісті даної абстракції. Інакше кажучи, абстракції пов'язані між собою так, що між ними є логічна послідовність, одне положення випливає з іншого. В описанні події з допомогою фактів такого явища не спостерігається. Тільки абстракції властива особливість існувати в нерозривному зв'язку з іншими положеннями певної історичної теорії. Так, смисл абстракцій «надбудова», «виробничі відносини», «класи» і т. п. розкривається тільки у їх взаємозв'язку в межах теорії матеріалістичного розуміння історичного процесу.

Абстракція є узагальнюючим елементом історичного знання і зв'язана з переходом від фактів до теорії, від менш загальних до всезагальних теоретичних положень. В історичному дослідженні абстракція може утворюватися двома способами: систематизацією фактів і їх об'єднанням в одне поняття, що і стає абстракцією, або ж інтерпретацією вже існуючих абстракцій в історіографії на відкритих практикою нових фактах. Так, наприклад, К. Маркс, вивчаючи відповідні факти, створив абстракції, якими характеризується процес первісного нагромадження капіталу. Інтерпретація цих абстракцій на історичних умовах сучасного розвитку Гватемали, Еквадору, Венесуели та інших країн приводить до важливого теоретичного висновку, що хоч первісне нагромадження капіталу в цих країнах закінчилося, але його методи (примусова праця, тілесні покарання і т. п.) існують і підтримуються американськими монополіями¹⁴. Отже, абстракції можуть отримуватися як узагальненням фактів, так і інтерпретацією на фактах, в результаті якої також утворюється узагальнююче положення щодо цих фактів. Узагальнююча ознака абстракції відіграє важливу роль у процесі створення історичної теорії.

Абстракція завжди «поляризована», тобто в межах тієї системи історичних знань, елементом якої вона є, абстракція однобічно «орієнтована» в одній «площині» вихідними поняттями цієї системи. Поза межами системи абстракція у властивому їй значенні не існує. Скажімо, абстракція «надбудова капіталістичної формації» має смисл тільки як поняття матеріалістичної теорії історичного розвитку. Тим часом смисл абстракції «візантійського цезарепаїзму», в яку вкладається антинаукова ідея про експансіоністські прагнення Російської держави, унаслідок чого начебто від царизму і Радянською державою, можна зрозуміти лише в межах псевдонаукової теорії «Москва — третій Рим». Цю теорію активно відстоюють, зокрема, англійський історик Арнольд Тойнбі, американські соціологи Ганс Коєн і Дінко Томашчак та інші. Істинною та чи інша абстракція може бути лише тоді, якщо вона не суперечить історичним фактам. Такої перевірки теорія «Москва — третій Рим», звичайно, не витримує, і тому вона є антинауковою.

В абстракції втілюється єдність логічного і історичного. Логічне в історії — це те, що типове в окремих історичних подіях, через що проявляються закономірності. В історичному процесі типове, як таке, не існує, воно виділяється з допомогою мислення як абстракція. Виділення типових ситуацій, поведінки партій, вождів, класів у певних умовах є основним засобом врахування у створенні абстракції діалектичної єдності логічного і історичного. На основі типізації історичних подій виводиться закон. Саме таким способом, наприклад, В. І. Ленін встановив основний закон революції: спочатку він типізував, узагальнивши історичні факти, досвід трьох російських революцій і потім, після аналізу поведінки класів у типізованих умовах,

¹⁴ Журн. «Вопросы истории», 1964, № 3, стор. 35.

зробив висновок про неможливість революції без загальнонаціональної кризи, внаслідок якої і утворюється «революційна ситуація».

Нарешті, абстракція історичного дослідження внутрішньо парадоксальна: в ній міститься твердження, що об'єкти, які вона відображає, реальні і існують в ідеальному вигляді. Насправді ж таких об'єктів немає, вони є «абстрактними предметами», що зображують спільні суттєві відношення, «розсіяні» в безлічі відповідних одиничних історичних подій. Саме поняття «історичної події» теж є парадоксальним, оскільки не існує одиничних подій, а є цілісний нестримний розвиток людства в часі і просторі, який складається із взаємозв'язаних між собою подій. В кожній події втілюються певною мірою закономірності, властиві усьому історичному процесові в цілому. Тому, щоб дослідити дану подію, історик змушений абстрагуватись від її зв'язків з історією всього людства.

Парадоксальність абстракцій історичного дослідження не є їх недоліком. У ній втілюється особливість будь-якого наукового пізнання. Але історик завжди доводиться пам'ятати про цю парадоксальність і, вивчаючи історичні події, враховувати як їх специфічні риси, так і спільні, загальні, які визначаються місцем події в процесі історичного розвитку людства.

Сукупність абстракцій, що утворюються в ході історичного дослідження на основі узагальнення і систематизації історичних фактів, складає систему пояснення цих фактів, їх тлумачення. Саме поясненням розкривається місце події в системі інших історичних фактів, виходячи з їх внутрішніх зв'язків. Це складне завдання: адже «на поверхні», самими історичними фактами ці зв'язки не розкриваються. Історик з допомогою логічних засобів обробки фактичного матеріалу абстрагується від чуттєвого прояву історичних подій, аналізує факти теоретично. В системі пояснення фактичний матеріал наявний лише в її доказовій частині: історик посиленнями на архівні дані, історичні записки, документи, висновки археологічних експедицій тощо показує відповідність тлумачення з фактами. Але в самому поясненні факти відсутні, воно є теорією процесу і складається з абстракцій.

На закінчення спинимось на доведенні істинності, вірогідності теоретичного пояснення, абстракцій. Найліпший шлях — це безпосереднє співставлення з фактами. Але таких абстракцій, які піддаються цьому методу, в історичній науці не так багато, і вони, як правило, є елементарними. Деякі абстракції можна перевірити з допомогою експерименту, який набуває в історичній науці всебільшого значення. Так, наприклад, саме експериментально була доведена гіпотеза про можливість переселення людей давніх часів з Європи в Америку. Цей експеримент здійснив норвезький вчений Тур Хейердал подорожжю на «Кон-Тікі». З розвитком електронно-лічильної техніки стає все більш реальною можливість проведення модельних експериментів розвитку економіки в стародавніх країнах — Урарту, Київської Русі і т. п. Та все ж і фактами, встановленими експериментально, не можна вичерпно обґрунтувати абстракції історичної науки. Навряд чи можливо показати з допомогою експерименту, наприклад, реально існуючі зв'язки між колоніальною політикою, війною, опортунізмом у робітничому русі і появою монополій та фінансового капіталу на певній стадії розвитку буржуазного суспільства.

Основні абстракції, без яких неможлива сучасна історична наука, поняття суспільно-економічної формації і т. п., — безпосередній емпіричний перевірці фактами не піддаються, будучи висловлюваннями необмеженої загальності.

Надійним засобом перевірки наукових абстракцій історичного дослідження може бути той, що враховує генезис, розвиток історичного знання і особливості самого процесу виникнення емпіричного базису теорії. Практика як основа пізнання і критерій істини в історичній науці має свої особливості. Історик вивчає минуле не об'єктивістськи, а через призму запитів сучасної йому практики, з певних партійних, класових позицій, тобто з позицій матеріалістичного чи ідеалістичного світогляду. Тому поряд з усіма іншими способами перевірки істинності абстракцій, важливе значення має і методологічний, тобто такий, коли аналізується шлях, спосіб отримання історичним абстракції на основі відповідної обробки ним фактичного матеріалу, розглядається генезис самого процесу історичного дослідження, методологічні основи, з яких виходить історик при його проведенні і т. п. Цей спосіб перевірки істинності абстракцій, а також самі методи побудови системи фактів (як описання історичних процесів) і системи їх пояснення (як теорії цих процесів) є предметом методології історичної науки. Вона органічно входить складовою частиною в логіку і методологію наукового пізнання — важливий розділ марксистсько-ленінської філософії, в якому вивчаються способи дослідження об'єктів засобами матеріалістичної діалектики з урахуванням специфіки тих об'єктів, які вивчаються¹⁵.

¹⁵ П. В. Колпнин. Логика научного исследования и ее основные понятия; П. В. Таванец. Логика научного познания и современная формальная логика, журн. «Вопросы философии», 1964, № 3.

В. О. ГОРБИК

АНТИРОБІТНИЧА ПОЛІТИКА АНГЛІЙСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ

(1959—1963 рр.)

Висвітлення політики консервативної партії щодо робітничого класу Великобританії дає можливість викрити класову, антинародну суть нинішнього уряду однієї з великих капіталістичних держав і показати боротьбу трудящих за свої права. Оскільки робітничий клас становить абсолютну більшість населення країни, основну масу виборців, консерватори намагаються всіляко замаскувати справжній характер своєї політики, приховати її негативні наслідки.

Для оцінки основних питань внутрішньої політики консерваторів і змін у становищі робітничого класу необхідно висвітлити заходи уряду в галузі заробітної плати і податків, а також його позицію щодо безробіття.

Використовуючи дані англійської офіційної статистики, часто доводиться оперувати середніми цифрами, або, за висловом комуніста А. Брауна, ховатись за спиною містера Середнього. Однак результати обстеження 4443 тис. робітників, проведеного міністерством праці¹⁻², свідчать про значну диференціацію в оплаті праці різних категорій робітників. В середньому кожний з них заробляв у квітні 1960 р. трохи більше 14 ф. ст. за тиждень. Майже половина (48,4%) чоловіків отримувала менше 14 ф. ст., з них — 10% заробляли менше 10 ф. ст., а близько 9% чоловіків — понад 20 ф. ст. Заробіток 99% жінок становив менше 14 ф. ст.³ і дорівнював лише 60% середнього заробітку чоловіків. Велика дискримінація існує і в оплаті праці юнаків та дівчат. Є також відмінності в оплаті у різних галузях промисловості.

Протягом 1959—1963 рр. реальні заробітки робітників знизились як в зв'язку з уповільненням зростання ставок⁴, так і через підвищення роздрібних цін⁵.

Збільшення заробітків переважно відбувається за рахунок інтенсифікації праці. Внаслідок низьких темпів зростання капіталовкладень у Великобританії приріст промислової продукції більше, ніж в багатьох інших європейських капіталістичних країнах, здійснюється шляхом інтенсифікації праці, а не поновлення устаткування. Цей процес супроводиться зростанням виробничого травматизму і кількості нещасних випадків, серцевих та нервових захворювань⁶.

Водночас швидко зростали прибутки англійських монополій. Якщо протягом 1956—1959 рр. вони збільшилися на 18% (в середньому на 4,5% щорічно), то з 1960 до 1962 р. — на 16,5% (на 5,5% — щорічно)⁷. Ще більше зросли виплати по дивідендах і процентах. Отже, реальні заробітки трудящих у 1959—1963 рр. знижувались, а прибутки компаній і дивіденди буржуазії зростали за рахунок робітничого класу.

Зміни в співвідношенні між заробітною платою і роздрібними цінами можна простежити по таких етапах: з жовтня 1959 до липня 1961 р. заробітки дещо випереджали зростання роздрібних цін, яке з липня 1961 р. до березня 1962 р. уже перевищувало реальні заробітки на 2% (вперше за післявоєнний період). Це було наслідком політики так званої «паузи» в зростанні заробітної плати. З квітня 1962 р. «пауза» змінилась «стримуванням» заробітної плати, збільшення якої протягом року не повинно було перевищувати 2—2,5%, а з квітня 1963 р. — 3,5%.

«Пауза», яка вводилась у липні 1961 р., за словами міністра фінансів С. Ллойда, мусила «дати нам можливість змінити на краще співвідношення між зростанням особистих прибутків і зростанням продукції, а також стабілізувати ціни з метою поліпшення нашої позиції в конкурентній боротьбі»⁸. «Пауза» здійснювалась завуальованими методами і особливо тяжко відбилась на становищі низькооплачуваних верств трудящих. Різко зросла процентна ставка (з 5 до 7%), на що підприємці відповіли підвищенням цін на товари — в основному, предмети першої необхідності; індекс роздрібних цін піднявся зразу на 1,5 пункта. На 10% збільшилися мита і акцизи. Купівельна спроможність населення скоротилась на 210 млн. ф. ст. за рік. В той же час уряд відмовився анулювати 83-мільйонні пільги англійській буржуазії. Природно, що «пауза» була вигідна крупному капіталу⁹. Варто звернути увагу на той факт, що ця політика не є епізодичною. Вона має становити якісно новий етап (в усякому разі уряд і підприємці докладають до цього всіх зусиль), що свідчить про дедалі зростаюче втручання держави у відносини між робітниками і підприєм-

¹⁻² Журн. «Ministry of Labour Gazette» (далі — «MLG»), 1961, квітень, стор. 137—139.

³ Там же, стор. 139.

⁴ «MLG», 1956, січень, стор. 4; 1960, січень, стор. 4; 1963, січень, стор. 2.

⁵ «MLG», 1964, січень, стор. 34.

⁶ British medical Journal, 1962, лютий.

⁷ Підраховано за «National Income and Expenditure. 1962», London, 1963, стор. 5.

⁸ Kiesing's Contemporary Archives, London, 1961, стор. 18500.

⁹ Журн. «The Economist», 1961, 21 жовтня, стор. 205.

цями. Це підтверджується заявою міністра праці, який вважав «паузу» «лише першою фазою в трифазовій кампанії»¹⁰, що мала на меті загальмувати темпи зростання заробітної плати.

Консерватори не випадково розпочали цю кампанію в середині 1961 р. По-перше, в другому півріччі дещо знизились прибутки монополій¹¹. По-друге, 31 липня 1961 р. уряд Макмілана оголосив початок переговорів з країнами «Спільного ринку» про умови вступу до нього Англії. Англійські підприємці, враховуючи, що витрати виробництва деяких англійських товарів вищі, ніж в країнах «Європейського економічного товариства», причому особливо значні витрати заробітної плати на одиницю продукції, вирішили скоротити цю неадекватну їм статтю. Діячі консервативної партії, намагаючись як-небудь обгрунтувати «жорстку політику» щодо заробітної плати, висувають тезу про те, що збільшення грошових прибутків не повинно перевищувати зростання продуктивності праці. Однак вони забувають цю тезу, коли спостерігається відставання зарплати від зростання продуктивності праці. Демагогічні заклики зменшити прибутки не мали впливу на діяльність компаній, які в розпалі «паузи» (3-й квартал 1961 р.) збільшили свої дивіденди¹².

Для «наукового» обгрунтування політики в галузі прибутків, а також з метою планування англійської економіки консерватори створили Національну раду економічного розвитку і Національну комісію по доходах. В раду поряд з представниками уряду і підприємців ввійшли й профспілкові діячі. Вони в цьому органі «класового співробітництва» відігравали роль прикриття справжніх цілей англійської буржуазії, яка намагалася ввести в оману народні маси. Першочерговим завданням ради було насправді не планування економіки, яке нею декларувалось, а підготовка соціальної теоретичної бази для здійснення своїх намірів.

Суть цих планів викрила Комуністична партія Великобританії, назвавши раду «основним інструментом уряду, підприємців і правого крила профспілок для нав'язування політики капіталістів робітничому рухові»¹³.

Завданням національної комісії по доходах, створеної в липні 1962 р., була реалізація обмежень у галузі заробітної плати. Це підтверджалося з перших кроків її діяльності. Вона виступала, зокрема, проти скорочення робочого тижня шотландських будівельників (з 42 до 40 год.), що могло, на думку уряду, привести до подорожчання робочої сили на 5—7%¹⁴.

Буржуазна преса намагається довести, ніби рада і комісія не зв'язані одна з одною, тоді як, насправді, між ними існує не тільки зв'язок, а й своєрідний поділ праці — рада робить теоретичні висновки і дає рекомендації, комісія проводить їх в життя. Про цю взаємодію проговорився Екклз — колишній міністр освіти: «Основна функція Ради, — сказав він, — зробити комісію прийнятною»¹⁵.

Заходи уряду, спрямовані на обмеження прав трудящих, зустріли протидію робітничого класу Англії. Зокрема, його опір викликала політика «паузи».

Для характеристики становища англійських робітників доцільно також звернутись до податкової політики консерваторів. Капіталістична держава намагається максимальну кількість податків одержати за рахунок трудящих, які сплачують близько 80% всіх податкових надходжень. Але капіталістам не завжди вдається здійснити свої наміри завдяки боротьбі трудящих.

У Великобританії існує великий податковий апарат, складна податкова система. Серед прямих податків на першому місці стоїть основний прибутковий, який в 1960 р. становив 7 шилінгів 9 пенсів з кожного фунта стерлінгів від прибутків понад 360 ф. ст. Основний прибутковий податок розподіляється з вигодою для експлуататорських класів. Промисловим, транспортним, торговим компаніям, банкам надаються значні пільги (амортизаційна, щорічна, початкова, інвестиційна). Майже половину всіх сум цього податку становлять відрахування із заробітної плати робітників і службовців, які встановлюються на основі поточних доходів. Певні знижки є і тут (на дітей, за старістью і т. ін.). Основні види непрямих податків — мита, акцизи, найважливіший з них — податок на покупки.

Зміни в податковій політиці можна простежити за бюджетами, які уряд щорічно подає парламенту. Бюджет 1960/1961 рр., перший після перемоги консерваторів на виборах, відбиває їх класові тенденції. Трудящим були зроблені неістотні, майже символічні поступки¹⁶. Натомість значні пільги дістали великі власники¹⁷. Хоч податок на прибутки підвищився з 10 до 12,5%, що дорівнювало 65 млн. ф. ст. на рік, але для монополій таке обмеження не було відчутним. Монополісти збільшували

¹⁰ Kiesing's Contemporary Archives, стор. 18628.

¹¹ Журн. «Labour Research», 1963, червень, стор. 92.

¹² Hansard, v. 651, 1961, col. 1047.

¹³ Газ. «Daily Worker», 13 квітня 1963 р.

¹⁴ Газ. «Daily Worker», 21 лютого 1963 р.

¹⁵ Газ. «The Times», 3 грудня 1963 р.

¹⁶ Hansard, v. 621, 1960, col. 60; Журн. «The Economist», 1960, 9 квітня, стор. 176.

¹⁷ Журн. «The Economist», 1960, 9 квітня, стор. 176.

ціни на товари, перекладаючи тим самим тягар податків на плечі трудящих як основних покупців. Цього не міг не визнати навіть такий запеклий консерватор, як Набарро¹⁸.

За бюджетом 1961/1962 рр. було надано привілеї платникам податків на надприбутки¹⁹ і водночас підвищено непрямі податки. Уряд скористався правом, наданим йому парламентом,—самостійно змінювати ставки непрямих податків—і збільшив їх влітку 1961 р. на 10%. В наступні роки (1962—1963) зросли акцизи на цукор, каву, какао (загальною вартістю 50 млн. ф. ст.)²⁰.

За бюджетом 1963/1964 рр. не було запроваджено жодного нового податку і не підвищено існуючі²¹. Загальне зменшення податків становило 269 млн. ф. ст. за рік. Незважаючи на певні, всупереч звичаям консерваторів, знижки з податків трудящих, набагато більші пільги були зроблені капіталістам. Консерватори пішли на деякі поступки масам тому, що розраховували провести загальні вибори до затвердження наступного бюджету. Вони мобілізували всі сили, щоб завоювати голоси виборців,—на це негайно вказала Компартія Великобританії²². Характерним є такий факт. За підрахунками журналу «Економіст», близько 42% податкових полегшень одержали трудящі з прибутками нижче 1000 ф. ст. за рік, а 50% — платники податків, які мали від 1000 до 2000 ф. ст.²³ Отже, значно більшими привілеями користувались дрібна буржуазія, особи вільних професій, висококваліфіковані робітники, тобто верстви, що голосували в своїй більшості за консерваторів.

Впадає в око, що за останні роки консерватори віддають явну перевагу збільшенню непрямих податків, процент яких у податкових надходженнях бюджету зростає. Це вигідно монополістам, по-перше, тому що непрямі податки регресивніші за прямі; по-друге, компанії, зв'язані з експортом, вважають, що вищий рівень прямого оподаткування сприяє успішній конкуренції на зовнішніх ринках.

Все це заперечує декларації щодо прогресивності податкової системи у Великобританії. У повній відповідності з цим є і те, що значна частина сум, які надходять від трудящих,—це непрямі податки (приблизно 15% їх заробітної плати)²⁴. Загалом податкові відрахування від заробітної плати трудящих становлять у середньому більше чверті їх заробітків.

Одним з основних факторів зниження життєвого рівня робітничого класу є безробіття. В перше післявоєнне десятиріччя його процент був порівняно низьким (звичайно, не вище 2%), тоді як у 1933—1939 рр.—14%²⁵. Це пояснювалось тимчасовою, досить сприятливою економічною кон'юнктурою. Але згодом безробіття знову стало проблемою № 1 для робітничого класу Великобританії. Якщо в лютому 1959 р. безробітних було 608 тис. то в січні 1963 р.—уже 878 тис.²⁶ Це найвищий рівень в післявоєнний період. Причиною цього було погіршення загального економічного становища Великобританії внаслідок збанкрутілої господарської політики консерваторів. Кількість безробітних збільшувалась і через те, що уряд не зумів урегулювати працевлаштування молоді. Необхідно також враховувати, що цифри офіційної статистики в цій галузі являються занижені. Вона обходить безробітних похилого віку, які передчасно йдуть на пенсію, молодь, що вперше влаштовується на роботу, заміжніх жінок²⁷.

Безробіття вигідне англійським підприємцям, які не раз про це заявляли. Однак вони зацікавлені в такому проценті безробіття, при якому не виникає загроза соціальних потрясінь, або втрати внутрішнього ринку. Британська торгова палата, стурбована надмірним зростанням армії безробітних, звернулася до уряду із закликом зменшити її нижче 300 тис.²⁸ Під тиском робітничого класу Великобританії уряд вимушений інколи вживати хоча б ілюзорних заходів щодо обмеження безробіття. Так, відповідальним по боротьбі з ним був призначений Хейлшем—один з лідерів консерваторів.

У Великобританії існує ряд районів (Північна Ірландія, Шотландія, Південний Уельс) з хронічно високим рівнем безробіття. Намагаючись дещо зменшити його, консерватори в 1960 р. ухвалили акт, який заохочував до капіталовкладень у цих

¹⁸ Hansard, v. 621, 1960, col. 304.

¹⁹ Журн. «The Economist», 1961, 22 квітня, стор. 225.

²⁰ Журн. «The Economist», 1962, 14 квітня.

²¹ Hansard, v. 675, 1963, col. 731.

²² Газ. «Daily Worker», 4 квітня 1963 р.

²³ Журн. «The Economist», 1963, 2 квітня, стор. 68—69.

²⁴ В. М. Кудров. Национальный доход в Англии в послевоенный период, М., 1961, стор. 112.

²⁵ «Проблемы безработицы в период общего кризиса капитализма», М., 1963, стор. 36.

²⁶ «MLG», 1960, березень, стор. 96; 1963, березень, стор. 121.

²⁷ Hansard, v. 671, 1963, col. 10.

²⁸ Газ. «Daily Worker», 14 січня 1963 р.

місцевостях. Але їх спроби провалились — у травні 1963 р. процент безробітних тут був вищий, ніж у інших районах, відповідно в 5, 2—3, 2 рази²⁹.

Поряд з цим консерватори практикують звільнення в державному секторі, робоча сила якого скоротилась з 1957 до 1961 рр. на 275 тис.³⁰ Внаслідок їх політики залишаються без роботи тисячі заgonи пролетаріату на залізницях і шахтах, де капіталістичними методами здійснюється модернізація. За планом Бічінга («сокира Бічінга», як називають в Англії цей план) — глави транспортної комісії — значно скорочується сітка залізничних шляхів, що загрожує звільненням 150 тис. залізничників. Під тиском нафтових монополій закриваються шахти, оголошені нерентабельними: в 1959 р. закрито 43 шахти, в 1960 р. — 44; в 1961 р. — 32. На вулицю викинуто десятки тисяч шахтарів³¹. Безробіття найбільше позначилось на традиційних для Англії галузях промисловості — суднобудівельній, текстильній. Особливістю останніх років є затяжний характер безробіття. Процент безробітних протягом понад 8 тижнів дорівнював (на 14 жовтня 1963 р.) у Лондоні і на Південному Сході — 45,9, Мідленді — 56,4; Шотландії — 64,2; Великобританії — 56,3³².

Звільнення були особливо численні серед старшого покоління. Збільшилось безробіття і серед молоді.

Поряд із значною армією безробітних існує і певна кількість вакантних місць. На вересень 1963 р., наприклад, безробітних в Північній Ірландії було 34,6 тис., а вакансій — 1,3 тис.; у Шотландії відповідно 89,8 тис. і 10,8 тис.; в Великому Лондоні — 485,4 тис. і 213,9 тис.; на Півдні та Сході — 32,1 тис. безробітних і 34 тис. вакансій³⁴. Проте не можна вважати існуючі вакансії засобом для зменшення безробіття. Бракує, в основному, кваліфікованих робітників, оскільки британські підприємці не хочуть витратити коштів на підвищення кваліфікації трудящих.

Отже, внутрішня політика консерваторів, що завела країну в глухий кут, загострила в останні роки проблему безробіття. Лейбористи — основні суперники консерваторів на виборах — часто їх критикують. Однак ця критика має формальний характер, вони не висуюють у багатьох принципових питаннях чіткої альтернативи, позиція їх двозначна і невиразна. Так, виступаючи на словах за збільшення податків на прибутки, лейбористи не бачать, вірніше не хочуть бачити реального шляху до обмеження прибутків монополій. По суті, між лейбористами і консерваторами існують лише тактичні розходження щодо того, як краще служити англійському капіталу.

Ясну і чітку альтернативу у всіх питаннях зовнішньої і внутрішньої політики пропоставляє консерваторам Компартія Великобританії, програмне завдання якої — побудова соціалізму в Англії. В той же час вона виробила конкретну програму-мінімум. КПВ вимагає зменшення воєнних витрат, принаймні в два рази; виступає за підвищення заробітної плати та зрівняння зарплати жінок і чоловіків; за 40-годинний робочий тиждень, значне збільшення оподаткування монополій, негайну ліквідацію безробіття. Критикуючи правих лейбористів, Компартія Великобританії в деяких питаннях підтримує лівих. Там, де комуністи не виставляють своїх кандидатів на виборах, вони виступають за представників лейбористської партії проти консерваторів. І в цьому їх тактика ґрунтується на ленінських положеннях: «Розходження між Черчиллями і Ллойд-Джорджами...» — писав В. І. Ленін в 1920 р. — зовсім неважливі і дрібні з точки зору чистого, тобто абстрактного, тобто незорілого ще до практичної, масової, політичної дії, комунізму. Але з точки зору цієї практичної дії мас, ці відмінності дуже, дуже важливі»³⁵.

І на сучасному етапі відмінність між консерваторами і лейбористами незначна, однак політично дуже важливо ці розбіжності виявити, врахувати, використати в практичній діяльності.

²⁹ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1963, № 8, стор. 36.

³⁰ Газ. «The Financial Times», 3 січня 1963 р.

³¹ «MLG», 1963, жовтень, стор. 410.

³² Hansard, v. 684, 1963, col. 23.

³³ «Labour Party Annual conference. Report 1963», London, 1963, стор. 78.

³⁴ Газ. «The Financial Times», 14 жовтня 1963 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 70.

До 20-річчя визволення УРСР

В. Д. ЯЦЕНКО

КП(б)У — ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНОГО ПІДПІЛЛЯ УКРАЇНИ

(1941—1944 рр.)

Про славні діла молодих радянських патріотів у ворожому тилу написано багато¹, але питання про партійне керівництво комсомольським підпіллям та особливо комсомольськими організаціями партизанських загонів висвітлено ще недостатньо. В даній статті розглянуто лише деякі важливі питання цієї великої теми.

Організація підпілля, формування партизанських загонів та розвідувально-диверсійних груп стало одним з найважливіших завдань партійних та радянських організацій України з перших днів війни.

Під впливом культу особи Сталіна виключалась можливість ведення війни на своїй території. Тому тактика партизанської війни, форми та методи ведення підпільної роботи в тилу ворога в передвоєнні роки не вивчались. Цей фактор, а також досить обмежена кількість досвідчених кадрів (партизанів та підпільників громадянської війни), поспішність, з якою готувалося підпілля та формувались загоони народних месників на більшій частині території республіки, обмежені можливості в поставчанні партизанів та підпільників спеціальними засобами боротьби та зв'язку,— все це, безумовно, дуже ускладнювало роботу партійних та комсомольських організацій.

В перші місяці війни ЦК КП(б)У на чолі з М. С. Хрущовим став справжнім штабом організації та розгортання всенародного партизанського руху в тилу ворога. В ЦК було продумано всю систему організації підпілля, питання формування партизанських загонів та підготовки їх до бойових дій. В кінці червня 1941 р. було створено оперативну групу ЦК КП(б)У у складі 35 чоловік, члени якої виїхали на місця для надання практичної допомоги у цій відповідальній справі. 5 липня відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У разом з усіма членами оперативної групи ЦК КП(б)У, в тому числі секретарями ЦК ЛКСМУ В. С. Костенком та М. А. Кузнецовим. По доповіді М. С. Хрущова було ухвалене спеціальне рішення про організацію підпілля та формування партизанських загонів в областях, яким загрожувала тимчасова окупація. Секретарі ЦК КП(б)У й члени Політбюро М. С. Хрущов, М. А. Бурмистенко, Д. С. Коротченко, М. С. Гречуха та Л. Р. Корнієць особисто інструктували партійних і комсомольських відповідальних працівників, командирів та комісарів партизанських загонів, які залишались у ворожому тилу.

У цій напруженій підготовчій роботі активну участь узяли комсомольські організації України. Члени бюро ЦК ЛКСМУ вже на початку липня 1941 р. одержали від ЦК КП(б)У докладні вказівки про порядок переведення комсомольських організацій на нелегальне становище та відбору комсомольців і молоді в партизанські загоони і розвідку спеціального призначення.

Комсомольське підпілля України створювалось як складова частина партійного підпілля, одночасно з ним. Для підпільної діяльності та в партизанські загоони згідно з вказівками ЦК КП(б)У та спеціальною інструкцією ЦК ВЛКСМ «Про роботу комсомольських організацій у районах тимчасово окупованих німецькими загарбниками» відібрали політично зрілих, сміливих, безмежно відданих партії, Батьківщині комсомольців.

¹ П. Т. Тронько. Безсмертя юних, К., 1957; Г. П. Міщенко, М. М. Матвійчук. Виховані партією, К., 1961; В. Мольченко, М. Петров. Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1958; Г. Бабичев. Покоління отважних, Симферополь, 1958; Вилітали орлята в грозу. Збірник нарисів, К., 1959; Т. І. Цвелих. З історії комсомольської підпільної організації «Молода Гвардія», Наукові записки УНДІП, т. XIV, К., 1959, та ін.

Підпільні обкоми та райкоми ЛКСМУ комплектували секретарі обкомів та райкомів партії. В Чернігівській області цією справою займався перший секретар обкому партії О. Ф. Федоров, у Харківській — секретар обкому І. І. Профатілов, у Кіровоградській — секретарі підпільного обкому партії П. К. Василина та М. М. Скирд; і т. д. Велику роботу по створенню комсомольсько-молодіжного підпілля провели члени оперативної групи ЦК КП(б)У, секретарі ЦК ЛКСМУ В. С. Костенко, М. А. Кузнецов та інші працівники ЦК ЛКСМУ. Так, з участю інструктора ЦК ЛКСМУ Г. Т. Вибодовської було створено Харківське комсомольсько-молодіжне підпілля². За завданням ЦК КП(б)У перший секретар Житомирського обкому ЛКСМУ О. Д. Харитонов відібрав і переправив на територію вже окупованої Житомирської області десятки комсомольців³.

В результаті напруженої роботи до листопада 1941 р. комсомольсько-молодіжне підпілля було створено в 12 областях республіки: Київській, Чернігівській, Сумській, Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Донецькій, Луганській, Кримській та частково в Житомирській і Кіровоградській⁴. Тільки в Сумській, Полтавській, Чернігівській та Харківській областях на 1 жовтня 1941 р. було залишено у підпіллі 193 комсомольських організації у складі 650 комсомольців⁵. Особливо розгалужена мережа партійно-комсомольського підпілля була підготовлена у Києві: тут, крім головних міськкомів та райкомів партії і комсомолу, були створені запасні, які мали розгорнути роботу тільки в разі провалу головних. Для зв'язку між керівними підпільними органами партії та комсомолу були підібрані спеціальні зв'язкові, встановлені паролі та явки. Загалом влітку — восени 1941 р. для діяльності в підпіллі на тимчасово окупованій території України було залишено понад 26 тис. комуністів⁶ та близько 3 тис. комсомольців⁷. Одночасно йшло формування партизанських загонів та розвідувально-диверсійних груп. Уже в перших числах липня 1941 р. за рішенням обкому та міськкому партії у Києві став формуватись партизанський загін «Перемога або смерть». Його організаторами стали заступник голови Київської міськради І. М. Попов та завідуючий оргінструкторським відділом міськкому партії В. І. Алідін. Першими до загону вступили старі комуністи, партизани та учасники громадянської війни — робітники «Арсеналу» та інших промислових підприємств міста. У відборі бійців діяльну участь узяли обком, міськком, Петрівський, Подільський та інші райкоми комсомолу. Вже в липні загін налічував 150 бійців, 85% якого склали комуністи й комсомольці⁸. В цьому загоні (в першому з партизанських загонів України) було створено партійну та комсомольську організації. Парторгом став К. Н. Билин, комсоргом та редактором загонної газети «Перемога за нами» — Йосип Шапіро.

Тоді ж у липні 1941 р. в Києві були сформовані перші спеціальні комсомольсько-молодіжні партизанські загони. Перший на Україні десантний партизанський загін (100 бійців)⁹; другий — ім. Київського обкому комсомолу (180 бійців)¹⁰. Під час героїчної оборони столиці України Донецький, Полтавський та Київський обкоми партії та комсомолу з допомогою секретаря ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецова¹¹ відібрали понад 500 комсомольців, з яких було сформовано ще 5 загонів.

Вже в липні — жовтні 1941 р. в тилу ворога діяло 15 спеціальних комсомольсько-молодіжних партизанських загонів та десятки розвідувально-диверсійних груп. Всього ж у 1941 р. партійні та комсомольські організації республіки направили у ворожій тил близько 20 тис. комсомольців та молоді^{12–13}.

За неповними архівними даними, майже 1000 комсомольців-підпільників та партизанів¹⁴ пройшли короткотермінові курси, організовані ЦК КП(б)У в Києві та при 8 обкомах партії¹⁵. Але основна маса молодих патріотів засвоювала основи конспірації й тактики партизанської боротьби уже в умовах окупаційного режиму, у жорстоких боях з гітлерівцями.

Восени та взимку 1941—1942 рр. склалися тяжкі умови для роботи в тилу ворога. Тоді загинуло багато справжніх героїв підпільної та партизанської боротьби, імена та славні бойові діла яких досі невідомі. В багатьох районах, навіть тих, де

² Партархів Харківської області, ф. 14, оп. 1, од. зб. 121, арк. 5.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-в, од. зб. 22, арк. 146.

⁴ Створення партійно-комсомольського підпілля у ряді районів Донецької та Луганської областей тривало до липня 1942 р.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 481, арк. 188.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 495.

⁷ П. Тронько. Безсмертя юних, М., 1958, стор. 33.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—2, од. зб. 810, арк. 4.

⁹ Газ. «Комсомольская правда», 6 січня 1961 р.

¹⁰ Советские партизаны, М., 1961, стор. 509.

¹¹ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, стор. 292.

^{12–13} За підрахунками автора.

¹⁴ За підрахунками автора.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 259, арк. 15—16.

завчасно було створено розгалужену мережу партійно-комсомольського підпілля, довелось відновлювати зв'язки, створювати нові підпільні та партизанські групи. На кінець 1941 р. тільки в Житомирській області під керівництвом комуністів діяла 51 новостворена комсомольсько-молодіжна організація та група¹⁶. Київські комуністи у жовтні 1941 р. відновили 8 підпільних РК ЛКСМУ та залучили до роботи багатьох молодих патріотів¹⁷. В листопаді комуністи Путівльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака — С. В. Руднева в с. Яцино організували підпільну комсомольську групу, до якої ввійшли вчителі середньої школи на чолі з А. Г. Миколаєвим¹⁸.

Чернігівський підпільний обком КП(б)У 15 жовтня 1941 р. розіслав через спеціальних зв'язківців «Директиву секретарям міських та районних комітетів партії», в якій пропонувалося перевести всіх комуністів та комсомольців на нелегальне становище для проведення рішучої боротьби з окупантами¹⁹. За короткий час в області було створено десятки нових партійно-комсомольських організацій, налагоджене оперативне керівництво підпільними партійними та комсомольськими організаціями.

Найбільш ефективно й цілеспрямовано діяли в перший період війни ті підпільні комсомольсько-молодіжні організації України, які були тісно зв'язані з партійним підпіллям. Особливо яскраво це видно на прикладах боротьби комсомольців у Київському, Чернігівському та Дніпропетровському підпіллі. Під керівництвом Київського міськкому та райкомів партії працювало понад 120 комсомольців-підпільників, виконуючи найвідповідальніші доручення. Київська підпільна парторганізація виховала таких молодих патріотів-героїв, як Т. Маркус, О. Горобець, В. Любарська, О. Козак, Т. Белян, Г. Снішчин та багато інших.

Серед перших комсомольсько-молодіжних організацій України, які діяли в 1941 р., однією з найбоєдатніших була Холминська організація «Так починалося життя», створена ще до окупації Чернігівської області. У вересні молоді підпільники цієї організації К. Дяченко та Ф. Шевцова, виконуючи завдання Чернігівського обкому партії, допомогли партизанам зібрати в розбитій гітлерівцями районній друкарні близько 60 кг різних шрифтів, завдяки чому вже 25 вересня було налагоджено роботу однієї з перших на Україні партизанських друкарень. Молоді підпільники доставили на партизанську явку 3 радіоприймача та комплекти живлення до них²⁰. Члени організації систематично передавали партизанам розвіддані, зброю, боеприпаси, харчі, одяг. За кілька місяців (вересень 1941—лютий 1942 рр.) підпільники переправили в партизанський загін 35 комсомольців та 20 чоловік несоюзної молоді, розповсюдили понад 10 000 листівок, систематично порушували телефонно-телеграфний зв'язок, пошкодили 13 німецьких автомашин²¹. А в ніч на 7 листопада холминські патріоти встановили червоні прапори над будинками, де до війни містились районні установи, на площі простягнули гасло: «Хай живе Великий Жовтень», на парканах та стовпах розклеїли листівки.

Активна робота підпільної організації забезпечувалась насамперед постійним партійним керівництвом. На зборах, які проводили підпільники, двічі був член райкому партії Г. Д. Гуменюк, член підпільного райкому КП(б)У І. І. Водоп'ян²² та секретар РК ЛКСМУ П. Шутько. Підпільники підтримували постійний зв'язок і з Чернігівським обкомом партії. Комуністи не тільки керували діяльністю молодих підпільників, давали їм поради, але й вселяли у юних патріотів віру в успіх їх благодійної справи. І не дивно, що секретар комсомольського комітету «Партизанської іскри» Д. Попик не раз говорив своїм бойовим друзям про їх керівника директора школи В. С. Моргуненка: «З ним ми не пропадемо»²³. Саме завдяки тому, що палке прагнення до боротьби з ворогом, кипуча енергія молодості поєднувалися з багатим досвідом керівників-комуністів, у комсомольсько-молодіжному підпіллі Радянської України зросли молодогвардійці, безсмертним подвигом яких був вражений весь світ.

Коли радянські війська тимчасово залишили Краснодар, у Луганській області при безпосередній участі ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ було підготовлено розгалужену мережу партійно-комсомольського підпілля. Дехто з членів «Молодої гвардії» уже мав певний досвід бойової діяльності (І. Туркенич, В. Третякевич), або закінчив, як наприклад, Люба Шевцова, спеціальні курси.

З різних причин в перший період війни далеко не всі комсомольські організації, які виникли самостійно, змогли встановити зв'язок з партійним підпіллям, хоч вони

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 82, арк. 148.

¹⁷ Київ-герой, збірник матеріалів, К., 1961, стор. 248.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63—1, од. зб. 1, арк. 56.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 123, арк. 106, 109.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 100, арк. 50.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-в, од. зб. 22, арк. 346.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 2319, арк. 324.

²³ Партархів Одеської області, ф. 11, оп. 45, од. зб. 17/1, арк. 82.

докладали для цього багато зусиль. Так, уже в жовтні 1941 р. учні середньої школи № 2 м. Суми Д. Косаренко та В. Терубун створили підпільну молодіжну групу, але тільки в лютому 1943 р. вона зв'язалася з партизанським з'єднанням під командуванням М. І. Наумова. Групі було присвоєно назву «Прапор». Д. Косаренко одержав від секретаря Сумського підпільного обкому партії М. Т. Лукашова інструкції, листівки, міни, термітні кульки. Молодіжна група розгорнула широку масово-політичну роботу серед населення, провела в місті кілька диверсій²⁴.

Восени 1941 р. виникла підпільна молодіжна організація в Ніжині. Її очолив Яків Батюк, якому лише у листопаді 1942 р. вдалося встановити зв'язок з партизанським загonom «За Батьківщину»²⁵. Командир загону, секретар Носівського підпільного РК КП(б)У М. І. Стратилат поставив перед ніжинськими комсомольцями завдання доставляти дані про кількість, склад і озброєння ворожих військ, про становище і роботу залізниць, про склади, водонапірні башти, бензобаки, оборонні споруди тощо²⁶. Комсомольці мусили переправляти в загін надійних перевірених людей, медикаменти, зброю.

Весною 1943 р. 50 підпільників ніжинської організації вже мали певний досвід роботи, широкі зв'язки з молоддю міста. Протягом лютого — липня 1943 р. організація переправила в партизанське з'єднання «За Батьківщину» понад 50 чоловік (в тому числі 15 військовополонених, звільнених з госпіталю), 150 гвинтівок, багато патронів, толу, ліки, медикаменти²⁷. Є. Батюк, В. Смолянчук, Р. Ороховатська, В. Стрельников та інші систематично збирали цінні розвідувальні дані. Я. Батюк зумів увійти в довіря начальника ніжинського гестапо, від якого узнавав цінні відомості. Весною 1943 р. розгорнулася і диверсійна діяльність підпільників, особливо на шосе Ніжин — Бахмач.

Гестапо кинуло на розшуки підпільників кращих своїх агентів, один з яких опинився серед тих військовополонених, що їх В. Смолянчук вивела з госпіталю в ніч на 1 травня 1943 р. Потрапивши в партизанський загін, зрадник Емануїл²⁸ на початку липня став зв'язковим між загonom та підпіллям Ніжина. Через цього зрадника в руки гестапо потрапив список членів комсомольсько-молодіжної підпільної організації. Спровокувавши арешт Емануїлова, гестапівці 18 липня скопили 26 найактивніших членів організації, які проявили мужність і в фашистській катівні. Подвиг Я. П. Батюка, який з дитинства втратив зір, вразив навіть начальника Ніжинського гестапо полковника фон Бондрюкса²⁸.

Підпільні комсомольсько-молодіжні організації, що виникали в прифронтовій зоні, встановлювали безпосередній зв'язок з радянським тилом. Так, Донецька міська комсомольсько-молодіжна організація, якою керували С. Матюкін та С. Скоблов, зв'язалася з Політуправлінням та штабом партизанського руху Південного фронту²⁹. У червні 1943 р. керівник підпільної комсомольсько-молодіжної організації депо ст. Основа (околиця Харкова) Володимир Коновалов встановив зв'язок з радянським тилом по радіо³⁰.

Радіомовлення Радянської України, призначене для тимчасово окупованих воєнних областей, ні на хвилину не припиняло своєї роботи. Вже на початку листопада 1941 р. в Саратові було відкрито могутню радіостанцію ім. Т. Г. Шевченка, 26 листопада в Москві трансляцією першого мітингу представників українського народу почала свою роботу радіостанція «Радянська Україна»³¹. За постановою ЦК КП(б)У 5 червня 1943 р. стала діяти пересувна радіостанція «Дніпро»³². При відділі агітації та пропаганди ЦК ВЛКСМ спеціальна радіогрупа готувала радіопередачі для молоді тимчасово окупованих областей. В липні 1942 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову про організацію місцевих молодіжних радіогруп³³, які проводили передачі щодня. До 1 березня 1944 р. було проведено 2752 радіопередачі³⁴, у яких давалися практичні поради та рекомендації щодо бойової діяльності в тилу ворога.

Після визволення території республіки від німецько-фашистських окупантів на адресу українських радіостанцій надійшло чимало листів від підпільників. Комсо-

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 100, арк. 143—144.

²⁵ Див. Гапонюк, Донець, Костенко, Мартиненко. Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Наукові записки Ніжинського педінституту, К., 1952, стор. 84.

²⁶ Відповідний документ експонувався на республіканській виставці в м. Києві «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників».

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 123, арк. 330.

²⁸ Журн. «Советская Украина», 1959, № 6, стор. 187.

²⁹ П. Тронько. Назв. праця, стор. 92.

³⁰ Партархів Харківської області, ф. 14, оп. 1, од. зб. 125, арк. 3.

³¹ Газ. «Радянська Україна», 16 грудня 1944 р.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 2270, арк. 12.

³³ Архів ЦК ВЛКСМ. Матеріали до звіту Центрального Комітету ВЛКСМ XI з'їзду комсомолу, стор. 83.

³⁴ Там же, стор. 110.

мольці Батуринського району, Чернігівської області писали на адресу радіостанції «Радянська Україна»: «Ми Вас слухали, товариші. Листівки писали за Вашими радами і роздавали їх людям»³⁵.

Цінні матеріали знаходили юні підпільники також у брошурах, газетах, листівках, які скидали над окупованою територією радянські літаки. Слід відзначити велику роботу видавництва ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», яке систематично друкувало спеціальні брошури таких серій: «Військова бібліотека комсомольця», «Герої Вітчизняної війни», «Мистецтво воювати», «Бібліотека молодого партизана» та ін. Тільки по лінії ЦК ВЛКСМ для партизан, підпільників та молоді тимчасово окупованої території країни було відправлено 650 тис. примірників брошури «Спутник партизана», 14 млн. листівок та багато іншої літератури³⁶. Комсомольці-підпільники встановлювали спеціальні пости спостереження, обов'язком яких було слідкувати за появою радянських літаків³⁷. Про ефективність дій молодих підпільників яскраво свідчить записка, яку передав з фашистської в'язниці своїм товаришам один з організаторів Криворізької підпільної комсомольсько-молодіжної групи А. Жовтуха: «Після двох місяців розклеювання зведень Радінформбюро почався рух серед робітників Криворізького заводу, з'явилися хоч і маленькі партизанські загони. Тепер не страшно і смерті... Про одне прошу: не забувайте роботи серед молоді та робітників»³⁸.

Велика мобілізаційна робота, проведена під керівництвом партії підпільними комсомольсько-молодіжними організаціями уже в перший період війни, відіграла значну роль у розгортанні всенародного партизанського руху.

Влітку — восени 1942 р. Центральний Комітет партії провів ряд важливих заходів, спрямованих на докорінний перелом у розвитку підпільної та партизанської боротьби. Особлива увага була приділена посиленню партійного керівництва. 2 жовтня 1942 р. за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) під безпосереднім керівництвом М. С. Хрущова був створений нелегальний ЦК КП(б)У, який у грудні ухвалив розширити та зміцнити партійно-комсомольську підпільну мережу, зміцнити партійні й комсомольські організації партизанських загонів. За завданням ЦК КП(б)У Український штаб партизанського руху (УШПР) тільки в січні — березні 1943 р. закинув у тил ворога 145 партійних і комсомольських працівників³⁹, з 1 квітня по серпень 1943 р. ще 380 чоловік, у тому числі 180 уповноважених ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ, секретарів підпільних райкомів, парторгів та командирів партизанських загонів⁴⁰. З жовтня 1942 р. по травень 1943 р. було відновлено та створено 6 підпільних обкомів партії (Сумський, Житомирський, Волинський, Вінницький, Дніпропетровський, Ровенський та Кам'янець-Подільський), 5 підпільних обкомів комсомолу (Волинський, Житомирський⁴¹, Харківський, Ровенський та Чернігівський), сотні нових райкомів та партійних і комсомольських організацій в усіх тимчасово окупованих районах України.

5 березня 1943 р. на першому засіданні Ровенського обкому КП(б)У секретар обкому ЛКСМУ Т. І. Беляков інформував про роботу підпільних комсомольських організацій області. У постанові відзначалося, що підпільну комсомольсько-молодіжну мережу в області розвинено ще недостатньо, а з боку обкому комсомолу немає належного керівництва підпільними групами. Обком партії зобов'язав Т. І. Белякова розробити план заходів по організації підпільної мережі по районах. Т. І. Белякову і секретарю підпільного обкому КП(б)У Л. Є. Кізі було запропоновано направити уповноважених обкому комсомолу у Домбровицький, Володимирецький, Рафалівський, Висоцький, Рокитнянський, Клесівський та Сарненський райони області, а редактору газети «Червоний прапор» — випустити листівки-звернення до молоді Ровенщини⁴². Виконуючи рішення обкому КП(б)У, обком комсомолу за короткий час створив 12 нових підпільних організацій у складі 279 чоловік⁴³, провів велику роботу по підготовці партизанських резервів⁴⁴. Велику роботу по розширенню комсомольсько-молодіжної мережі провели й інші обкоми партії та комсомолу.

Партійні організації дбали про зростання і зміцнення комсомольських організацій партизанських загонів України.

³⁵ Газ. «Радянська Україна», 16 грудня 1944 р.

³⁶ Архів ЦК ВЛКСМ. Матеріали до звіту ЦК ВЛКСМ XI з'їзду комсомолу, стор. 81—82.

³⁷ Літаки скидали листівки та іншу літературу звичайно вночі, тому встановити належність літака можна було тільки за звуком моторів.

³⁸ Газ. «Комсомольская правда», 15 жовтня 1943 р.

³⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 2, арк. 48—49.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 69, оп. 1, од. зб. 54, арк. 108.

⁴¹ Був створений у липні 1943 р.

⁴² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 98, арк. 76—78.

⁴³ Там же, ф. 7, оп. 10, од. зб. 156, арк. 195.

⁴⁴ Там же, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 98, арк. 21.

Перші комсомольські організації в комсомольсько-молодіжних партизанських загонах виникли ще влітку 1941 р. У грудні 1941 р. була створена комсомольська організація в загоні С. А. Ковпака, на початку 1942 р. — в загонах О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова та ін. Центральні комсомольські органи в 1942—1943 рр. відібрали та переправили в партизанські загони України 126 досвідчених комсомольських працівників.

19 квітня 1943 р. у з'єднання під командуванням С. А. Ковпака з групою працівників апарату ЦК КП(б)У прибув секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко. 20 квітня — працівники ЦК ЛКСМУ на чолі з секретарем ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецовим. 28—29 травня 1943 р. в розташуванні з'єднання О. М. Сабурова відбулася нарада підпільного ЦК КП(б)У разом з командирами та комісарами найбільших з'єднань України. На нараді велику увагу було приділено, зокрема, встановленню єдиної структури партійно-комсомольських організацій в партизанських з'єднаннях України, аналогічної тій, що була в Радянській Армії. Але в партизанських з'єднаннях залишились комісари та їх помічники по комсомолу. Підпільні обкоми і райкоми партії та комсомолу створювались на базі партизанських з'єднань та загонів з постійною дислокацією. Це забезпечувало єдність дій комсомольсько-молодіжного підпілля з комсомолом партизанських загонів⁴⁶.

Восени 1943 р. комсомольські організації найбільших партизанських з'єднань України нараховували від 600 до 1400 членів ВЛКСМ⁴⁷. Всього ж за неповними даними в партизанських загонах було понад 26 000 комсомольців. Це була велика сила, на яку спиралась у своїй діяльності партійна організація.

За завданням ЦК КП(б)У секретарі ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов та С. Г. Сеґен протягом двох з половиною місяців перебування в тилу ворога багато зробили для зміцнення комсомольських організацій партизанських загонів, підвищення їхньої ролі як авангарду партизанської молоді. Вони виступали з доповідями на комсомольських зборах, проводили інструктивні наради з комсомольським активом загонів, молодими агітаторами, вели бесіди з комсомольцями-розвідниками, диверсантами і т. д. 21 липня 1943 р. бюро ЦК ЛКСМУ по доповідях М. А. Кузнецова та С. Г. Сеґен ухвалило розгорнуту постанову «Про роботу та найближчі завдання комсомольських організацій у підпіллі та в партизанських загонах України», яка стала бойовою програмою дій для комсомольських організацій України в тилу ворога.

Велику роль відіграло встановлення постійного радіозв'язку між партизанськими загонами та ЦК КП(б)У і УШПР. Якщо в листопаді 1942 р. такий радіозв'язок мали 38 партизанських з'єднань та загонів, то влітку 1943 р. — уже 147⁴⁸. У 1943 р. уповноважені ЦК ЛКСМУ змогли вилітати з ворожого тилу для звітів на бюро ЦК ЛКСМУ (М. Андросов, М. Карпенко та ін.), систематично в партизанські загони доставлялись молодіжні газети та журнали, листи, портативні друкарні і т. п. Комсомольська робота планувалась як складова частина роботи парторганізацій загонів та з'єднань. Комісари, секретарі і члени партійного бюро регулярно проводили інструктивні наради комсомольського активу, на яких учили планувати й організовувати комсомольську роботу в умовах партизанського життя. На засіданнях підпільних обкомів та райкомів партії, на партійних зборах заслуховувались звіти комсоргів, секретарів комсомольських бюро загонів і помічників комісарів по комсомольській роботі.

Бюро Житомирського підпільного обкому КП(б)У, заслухавши звіт секретаря підпільного обкому ЛКСМУ В. Голика «Про роботу комсомольських організацій в загонах з'єднання та організації підпілля в районах області», зобов'язало обком ЛКСМУ, комісарів та секретарів комсомольських бюро загонів зміцнити ротні комсомольські організації, бюро загонів кращими комсомольцями. В рішенні вказувалося також на необхідність створення комсомольських диверсійних груп з числа кращих комсомольців, проведення обміну досвідом боротьби проти окупантів⁴⁹.

Значно зріс рівень партійного керівництва комсомольськими організаціями рейдових партизанських з'єднань. При підготовці до виходу у Карпатський рейд партійний комітет з'єднання С. А. Ковпака заслухав звіт комітету ЛКСМУ та затвердив пропозиції комсомольського комітету про підготовку на курсах 140 молодих підривників та додаткового створення 11 комсомольсько-молодіжних груп⁵⁰. Комітету комсомолу було запропоновано організувати вивчення всіма комсомольськими кулемета й протитанкової рушниці з тим, щоб у кожному підрозділі були резервні кулеметники та бронебійники, а також створити на базі відділення кінної розвідки комсомольсько-

⁴⁶ П. Тронько. Назв. праця, стор. 118—119.

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 133, арк. 149; ф. 65, оп. 65—1, од. зб. 2, арк. 156; ф. 67, оп. 67—1, арк. 143; ф. 77, оп. 77—1, од. зб. 1, арк. 205 та ін.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, од. зб. 54, арк. 57, 105.

⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 82, арк. 71.

⁵⁰ М. Андросов. Хоробрі серця (записки партизана), К., 1951, стор. 114.

молодіжний кавескадрон. З числа найпередовіших комсомольців було відібрано до агітколективу з'єднання 190 молодих агітаторів, а також створено спецгрупу з 5 чоловік, яка повинна була займатися організацією нових підпільних комсомольських груп під час рейду⁵¹.

Навіть у складних умовах Карпатського рейду комуністи знаходили час для проведення наради комсомольського активу, відвідання комсомольських зборів. Приклад у цьому давав комісар з'єднання генерал-майор С. В. Руднев. 5 червня 1943 р. на загальних комсомольських зборах він зробив доповідь про підсумки бойової діяльності та завдання комсомольців у період рейду, 1 липня провів нараду комсомольського активу всього з'єднання⁵² і т. д. Коли ж з'єднання зупинялось на тривалій відпочинок, як згадує П. Воронько, — «кипучій енергії Руднева не було меж. Щодня він улаштував партійні або комсомольські збори то в тій, то в тій роті, готував молодь до наступного рейду, оформлював вступ до партії тих, що були гідні високого звання члена Комуністичної партії. Бувало, закінчивши свою штабну роботу... він казав Ковпакові: а тепер, Сидоре Артемовичу, підемо до шалигінців на комсомольські збори. Приходили на збори. Ковпак завжди з властивим йому гумором запитував: «Чи можна нам побути на зборах? Може у вас вони закриті, а ми ж не комсомольці...»⁵³

Не дивно, що комсомольська організація з'єднання С. А. Ковпака — С. В. Руднева була кращою і завоювала перехідний Червоний Прапор ЦК ВЛКСМ.

Досвід партійного керівництва комсомольськими організаціями в умовах рейдів знайшов дальший розвиток у діяльності керівних партійних органів Першої української партизанської дивізії ім. С. А. Ковпака. В кожному полку дивізії для надання практичної допомоги комсомольській організації був виділений член партбюро. Особливо добре керувала роботою комсомольської організації партійна організація 3-го полку, де за цю ділянку роботи відповідав Г. П. Хоменко⁵⁴. Про дієвість партійного керівництва свідчить, зокрема, такий факт. На початку Львівсько-Варшавського рейду мляво розгорталась робота у комсомольській організації 1-го полку. Партійна комісія дивізії, заслухавши звіт секретаря партбюро, встановила, що основна причина такого становища — нестача керівних комсомольських кадрів. Парткомісія направила в полк кращих комсомольців дивізії, які піднесли в ньому роботу⁵⁵.

Багато уваги приділяли комсомольським організаціям партійні органи інших з'єднань та загонів. В з'єднанні М. І. Наумова — І. Є. Анисименка на двох з восьми партійних зборів, проведених у період рейду в січні — березні 1944 р., обговорювалися питання роботи комсомольської організації⁵⁶. Комісар з'єднання І. Анисименко, комісари загонів, члени партбюро завжди допомагали молодим агітаторам скласти конспекти бесід, відібрати найбільш яскравий матеріал, систематично проводили інструктивні наради з комсомольським активом⁵⁷.

Особливу увагу приділяли партійні організації політико-виховній роботі серед партизанської молоді, організації відпочинку партизанів. Прославлені командири і комісари з'єднань М. М. Попудренко, С. В. Руднев, О. Ф. Федоров та інші завжди знаходили час для молоді. В щоденнику секретаря Чернігівського обкому партії, командира з'єднання партизанських загонів М. М. Попудренка знаходимо лаконічні записи: «Провів бесіду з поетами загону. Краще всіх написав Вася Смагін. Непогані вірші Кудінова, але легкуваті за змістом...» «Провів нараду з питання літературної роботи. Думаю зібрати поетів усіх загонів»⁵⁸.

Комсомольці у всьому рівнялись на комуністів. «Все краще, що було у комуністів, їх бойові якості вбирала в себе і наша комсомольська організація...»⁵⁹ — писав у звіті про діяльність з'єднання двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак. Дві третини з числа прийнятих до лав Комуністичної партії в партизанських загонах України були комсомольці.

Завдяки систематичному дійовому партійному керівництву комсомольськими організаціями з боку партійних організацій і таких справжніх вихователів партизанської молоді, якими були С. В. Руднев, З. А. Богатир, В. М. Дружинін, Л. Є. Кизя та багато інших, комсомольські організації змогли провести в тилу ворога багатогранну роботу як по підвищенню боєздатності партизанських підрозділів, так і по розгортанню всенародної підпільної та партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

⁵¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 133, арк. 409.

⁵² С. В. Руднев. Щоденник про Карпатський рейд, К., 1949, стор. 38, 55.

⁵³ П. Воронько. Партизанський генерал Руднев, К., 1949, стор. 34—35.

⁵⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63—1, од. зб. 4, арк. 388.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 66, оп. 66—1, од. зб. 7, арк. 48.

⁵⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 139, арк. 2—3.

⁵⁸ М. Попудренко. Щоденник, стор. 94, 101.

⁵⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63—1, од. зб. 1, арк. 61.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ

БОРОТЬБА ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ
НА ВОЛИНІ

Всенародна боротьба, що розгорнулася в тилу фашистських окупантів на тимчасово окупованій радянській території, була одним з яскравих проявів відданості радянських людей своїй Батьківщині, їх незламної волі до перемоги над ворогом. Перетворившись у великий стратегічний фактор, що з ним змушене було рахуватись німецьке командування, ця боротьба мала велике політичне значення. Тим часом історія боротьби проти фашизму та її значення у Вітчизняній війні вивчені у нас ще недостатньо. Особливо мало уваги приділено дослідженню початкового періоду — зародженню перших партизанських загонів і антифашистського підпілля, зокрема у Волинській області, яка одна з перших була окупована німецько-фашистськими загарбниками.

Раптовий напад гітлерівської Німеччини на СРСР і швидка окупація Волині не дали Волинському обкому партії можливості своєчасно організувати й глибоко законспірувати партійно-комсомольське підпілля, що позначилося на всій його дальшій діяльності. Одні підпільні організації зразу ж включились в активну бойову і політичну роботу, інші, не маючи досвіду конспірації, не зуміли розпочати діяльність, більшість керівників загинули в перші ж дні ворожої окупації.

Розгортання антифашистської боротьби на Волині ускладнювалося і тому, що тут, як і в інших західних областях України (які лише два неповних роки тому почали будувати соціалістичне суспільство і не ліквідували ще свою економічну і культурну відсталість), точилася запекла класова боротьба. Розгромлені експлуататорські класи — поміщики і капіталісти, реакційне духовенство та куркульство ставили соціальну опору фашистів. Активними помічниками в запровадженні так званого «нового порядку» були також банди українських буржуазних націоналістів.

Проте, незважаючи на ці перешкоди, в усіх районах Волинської області з самого початку війни розгорнули свою діяльність десятки дрібних антифашистських груп і окремих підпільників.

Внаслідок того, що Волинський обком КП України не мав змоги розгорнути відповідної роботи по організації партійного підпілля, її було здійснено на початку липня 1941 р. в Києві, звідки уже 26 липня Волинський обком партії направив у область 24 партійних і радянських активістів для організації партійного підпілля і антифашистської боротьби¹. 28 серпня група, розбившись на трійки, почала перехід лінії фронту². Із цієї групи у вересні на Волинь прибуло лише п'ять чоловік: І. К. Левченко (колишній завідувач відділом пропаганди і агітації Луцького міського обкому партії), В. Л. Лотвин (колишній інструктор Колківського райкому партії), а також повністю одна трійка, в складі якої були Ф. О. Конопльов (працював секретарем по кадрах Сенкевичівського райкому КП України і знову направлений ЦК КП(б)У секретарем Сенкевичівського підпільного райкому КП(б)У) і Ф. С. Козловський (колишній заступник директора Угринівської МТС Сенкевичівського району)³.

Майже півтора місяці підпільники добиралися до лісів Цуманського і Колківського районів⁴. У жовтні 1941 р. тт. Конопльов, Українець, Козловський почали налагоджувати зв'язки з партійно-радянськими активістами с. Клубочин Цуманського району, що залишилися на окупованій території. Під час однієї з розвідок Козловський, збившись з дороги, потрапив до рук гітлерівців. Кілька днів катували його фашисти і, нічого не добившись, розстріляли в с. Угринові⁵. Тт. Конопльов та Українець з допомогою жителів с. Рудники Колківського району вийшли в район цуманських лісів, а згодом розгорнули роботу по створенню підпілля в с. Гораймівка. В лютому 1942 р. тут почала діяти партизанська група з 22 чоловік, до якої ввійшли місцеві жителі і військовополонені, які втекли з німецьких таборів і переховувалися в селах. Ця група під керівництвом тов. Конопльова (псевдонім В. П. Громада) знищила в с. Осові майже 40 т сіна і понад 50 т зерна, награваного окупантами

¹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 9, од. зб. 18, арк. 1, 53.

² Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 75, оп. 1, од. зб. 46, арк. 62.

³ Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 367, арк. 39.

⁴ Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 75, оп. 1, од. зб. 46, арк. 7.

⁵ Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 367, арк. 39.

у населення⁶; нападала на поліцаїв та загони військ СС. Так, у серпні 1942 р. група розгромила поліцейський загін у с. Осові, ліквідувала два склади з зерном. В кінці жовтня 1942 р. були знищені зливні молочні пункти в селах Холоневичі, Черниші, Гораймівка, Берестяни. Гітлерівцям і німецько-українським націоналістам вдалося влаштувати засаду і, коли підпільники, які базувались біля с. Берестяни, повертались після операції в табір, напали на них і розгромили⁷. З іншою групою Ф. О. Коноплов пішов в гліб лісів, звідки продовжував боротьбу.

У липні 1941 р. Київський обком партії направив до західних областей України для підпільної роботи 45 чоловік — людей, які працювали або народилися у Західній Україні і знали місцевість, умови життя цього краю. У Волинську область з цієї групи у липні 1941 р. прибули М. П. Конішук (колишній голова Гривської сільської Ради депутатів трудящих Камінь-Каширського району), П. Х. Самчук (колишній працівник Маневницького районного відділу НКДБ), Г. Ф. Мартинюк (колишній заступник голови Голобської районної Ради депутатів трудящих), Г. А. Карплюк (колишній голова Карасинської сільської Ради депутатів трудящих Камінь-Каширського району)⁸. М. П. Конішук (псевдонім «Крук») у с. Гриві Камінь-Каширського району за короткий час створив підпільну групу односельчан (А. Гнатюк, К. Мішук, Й. Цвейбель та ін.), а у вересні встановив зв'язок з тов. Шпарагою, який прибув у Ровенську область із спеціальним завданням Київського обкому партії. Пізніше М. П. Конішук організував у с. Набрусці того ж району підпільну антифашистську групу з 11 чоловік, до якої входили чотири брати Нероди (Микита, Максим, Олександр та Іван), С. Мішук, М. Гурай, Д. Леонівич, Степан, Корній, Ольга та Євдокія Гордійчуки, а наприкінці вересня 1941 р.— підпільну групу в с. Лишнівці Маневницького району, до складу якої увійшли К. Бугайчук, А. Савчук та ін. В листопаді він створив таку ж групу в с. Великому Обзирі Камінь-Каширського району. З метою створення більш розгалуженого підпілля М. П. Конішук направляє Ф. Гнатюка в Луцький і Торчинський райони. Там в окремих селах виникають підпільні антифашистські групи, до яких входило 17 чоловік⁹.

У травні 1942 р. підпілля сформувалося в партизанський загін, який нараховував понад 20 чоловік¹⁰. Завдяки активній бойовій діяльності загону була повністю паралізована робота залізниці, що зв'язувала Камінь-Каширський і Любешівський райони та служила гітлерівцям для доставки військових матеріалів й перевезення награбованого у населення майна. Дуже скоро загін зріс до 200 чоловік і посилив свої дії¹¹.

У 1941 р. виникають партизанські загони та підпільні антифашистські групи і в інших районах області, організаторами яких були комуністи-підпільники. У липні Ф. Й. Мазурик створив таку першу групу в Маневницькому районі. Спочатку вона складалась лише з трьох жителів с. Гулівки, а незабаром налічувала 27 чоловік, перейшла в ліс і розгорнула там бойові дії, тримаючи тісний зв'язок з комсомольсько-молодіжною групою М. П. Буліки з с. Гулівки, яка ще залишилась на місці¹².

Незалежно від цих загонів і груп у грудні 1941 р. в районі с. Маневичі утворюється група «Макса» — Й. М. Собесяка, який з 1937 р. пов'язав своє життя з комуністичним рухом. Після возз'єднання Західної України з Радянською Україною він працював у Ковелі заступником директора МТС. Під час гітлерівської навали, залишившись у Маневичах, він починає працювати в районній друкарні, завдяки чому разом з іншими комуністами друкує і розповсюджує серед населення антифашистські листівки. Згодом він встановлює зв'язки з місцевими активістами, з яких і організував групу¹³. Влітку 1942 р. ця група була об'єднана з партизанським загonom Ф. Й. Мазурика. Командиром об'єднаного партизанського загону було обрано Й. М. Собесяка.

Восени того ж року в с. Колодниці Ковельського району старі комуністи-підпільники, колишні члени КПЗУ, С. Лаховський, Р. Мигуля засновують антифашистську групу, до якої увійшли дружина Лаховського Тетяна і син Федір, Ф. Лесюк, Г. Сидорук, В. Кухта та інші підпільники. Вони поширюють свій вплив через зв'язківців на села Бахів, Вербка, Дубове, Білин, а згодом допомагають партизанським загonom Собесяка і Самчука добувати зброю, відомості про ворога і разом з партизанами беруть участь у підриві гітлерівських ешелонів¹⁴.

У березні 1942 р. втекли з Ковельської тюрми і приєдналися до загону Собесяка

⁶ Парти́йний архів Волинського обкому КП України, ф. 75, оп. 1, од. зб. 46, арк. 8.

⁷ Парта́рхів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 555, арк. 558.

⁸ Там же, од. зб. 367, арк. 45.

⁹ Там же, од. зб. 555, арк. 444.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же, арк. 490.

¹³ «Інформаційний бюлетень Товариства польсько-радянської дружби», Варшава, 1963, № 2, стор. 49—50.

¹⁴ Парти́йний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 555, арк. 732.

Сильвестр і Микола Миткаліки, Г. Лук'ячук, С. Борсюк, В. Фишук, які були засуджені гітлерівцями до розстрілу за підпільну антифашистську діяльність у Маневичах. Партизанський загін Собеска у травні 1942 р. знищив поліцейський пост у с. Галузії Рафалівського району, біля ст. Повурськ зруйнував маслозавод, на тій же станції відбив 200 голів худоби, яку гітлерівці відправляли до Німеччини¹⁵.

Загонові Собеска допомагали антифашисти с. Маневичі, об'єднані А. Ружицьким і М. Слосачиком, які, зокрема, у травні 1942 р. захопили німецький склад боєприпасів і доставили в загін 200 мін та 3 тис. патронів¹⁶.

Організатором підпілля і партизанського загону в Голобському районі був Г. Мартинюк, син селянина с. Великого Порська, активний діяч КПЗУ. Прибувши у свій район восени 1941 р., він створив антифашистські групи в сс. Старому Мосярі, Голобах, Поповичах, Борщівці, Кухарях. У Бруховичах, Жмудче, Битені були підпільні комсомольські організації, які виконували завдання Мартинюка. Незабаром у районі почав діяти підпільний райком, до якого ввійшли В. Рудник, М. Котик, В. Стасюк, Ф. Романюк і О. Лук'ячук. Завданням комітету було створювати підпільні антифашистські групи в селах, систематично знайомити населення з подіями на фронті, зміцнювати впевненість радянських людей в неминучій поразці фашистської Німеччини, залучати кращих людей до партизанських загонів, діставати зброю для партизанів, боєприпаси, вибухівку. Уже в листопаді 1942 р. на перегоні Переспа—Стохід було пушено під укис ешелон з танками і живою силою ворога¹⁷. Наприкінці 1942 р. підпілля району через тов. Мартинюка встановило зв'язки з партизанським з'єднанням під командуванням А. П. Бринського, а також з підпіллям Рожищенського і Ковельського районів та м. Ковеля.

Весною 1942 р. підпільники діяли в багатьох селах Рожищенського району. В с. Доросинях антифашистів очолював С. Герасимчук, у с. Тихотині—В. Бега. Подібні групи діяли в селах Шурині, Тростені, Переспі. Антифашистське підпілля Рожищенського району мало зв'язки з Голобами, Ковелем і Торчином¹⁸.

Були створені підпільні групи в багатьох селах Торчинського району. Зокрема, в Торчині її організатором був учитель-комуніст П. Каспрук. Недалеко від с. Затурців діяла група військовополонених М. Сокола¹⁹.

Восени 1941 р. колишній член КПЗУ І. Шишко організував антифашистське підпілля у Колківському районі. В с. Градці навколо нього згуртувалися підпільники П. М., Ф. М. та М. С. Мережі, А. В., С. В. та Є. М. Городюки, А. С. Матвійчук та ін. В підпільній групі в с. Копила було 11 чоловік. На початку 1942 р. І. Шишко організує партизанський загін з шести чоловік, до складу якого ввійшли члени підпільних антифашистських груп П. Р. Лаврентьев, В. В. Козоріз, А. Д. Довбенко, Ф. М. Мережа, А. В. Матвійчук. Хоча на озброєнні було лише три гвинтівки і одна граната, загін почав бойові дії проти гітлерівських загарбників. У березні 1942 р. він розгромив поліцейську комендатуру в с. Іваничі Маневичького району. Ця перша бойова операція дала змогу загонові озброїтись і збільшити кількість бійців. За короткий час загін розгромив поліцейські гарнізони в селах Яблуноці, Копилі, Загорівці Колківського району, Майдані Маневичького району, Кашівці Голобського району²⁰.

У Цуманському районі велику роботу по створенню антифашистського підпілля і партизанського загону провів О. Філюк, у минулому активний діяч комуністичного підпілля на Волині. Протягом осені та зими 1941—1942 рр. О. Філюк створив підпільні антифашистські групи в селах Клубочині, Сильному, Домашові, Журавичах, які на 1 травня 1942 р. об'єдналися в партизанський загін, де налічувалося близько 50 бійців²¹. Народні месники мали радіоприймач і систематично слухали повідомлення Радянського Інформбюро. Загін випускав та розповсюджував листівки із закликами до боротьби з поневолювачами. В одній з них, за підписом «Комітет партизанів», говорилося:

«Товариші! Німецько-фашистські окупанти прийшли на нашу землю. Вони грабують наше добро, набуте нашим людом, забирають хліб, м'ясо, руйнують фабрики і заводи, забирають землю, а нас хочуть зробити своїми рабами...

Товариші! Молодь! Хлопці і дівчата! Вступайте в партизанські загоны, разом будемо знищувати гітлерівську гадину і її тил на нашій землі!

Товариші робітники, селяни та інтелігенція! Вставайте на боротьбу проти не-нависного німецько-фашистського гада! Б'ємо його скрізь і всюди! Б'ємо його в тилу,

¹⁵ Партийний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 555, арк. 460.

¹⁶ Газ. «Радянська Волинь», 28 вересня 1962 р.

¹⁷ Партийний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 555, арк. 500.

¹⁸ Там же, арк. 509.

¹⁹ Там же, арк. 532.

²⁰ Там же, арк. 703.

²¹ Там же, арк. 543.

а Червона Армія на фронті! Фашисти будуть знищені, Радянська Армія прийде! Радянська влада буде!»²².

Крім партизанського загону О. Філюка, в Цуманському районі діяли групи опору в Городищі, Берестянах, Журавичах, Сильному²³.

Підпільні антифашистські групи і бази сприяння партизанським загонам створювалися також в інших селах та містах області. На території Ківерцівського району в с. Хопневі під керівництвом П. Пилипчука діяла підпільна комсомольська організація з 20 чоловік. Комсомольці збирали зброю, проводили антифашистську агітацію, допомагали бійцям Радянської Армії, які вирвалися з оточення, пробитися за лінію фронту чи в партизанські загоны²⁴.

З самого початку окупації Волині активно діяла комсомольська організація с. Суськ Ківерцівського району, яку очолював Д. Дудко. Організація мала свою друкарську машинку та радіоприймач, приймала зведення Інформбюро, розмножувала їх і розповсюджувала серед населення. Підпільна організація постачала партизанів продуктами, вела розвідку і проводила роботу серед молоді, зриваючи мобілізацію її в націоналістичні банди так званої Української повстанської армії²⁵.

Ще на початку Великої Вітчизняної війни в с. Білини Ковельського району була велика боездатна комсомольська організація, яку очолював С. Шульгач. В грудні 1941 р. з ковельської тюрми втекли Д. Г. Хвищук і З. З. Рябенко та товариші з Маневницького району, заарештовані гітлерівцями. Зразу ж після втечі вони пішли в ліс, де організували невеликий партизанський загін і підтримували зв'язок з місцевими комсомольцями. На початку 1942 р. Д. Г. Хвищуку вдалося зв'язатися з одним з партизанських загонів з'єднання А. П. Бринського. І з того часу за завданням партизанів підпільники вели розяснювальну роботу серед населення, налагоджували зв'язки з комсомольцями та активістами сс. Колодниця, Гішина, Бахова²⁶.

Уховецьк відоме на Ковельщині як село славітих революційних традицій. Ще за часів панської Польщі тут був один з найбоездатніших осередків КПЗУ. Під час німецької окупації в цьому селі виникла підпільна група радянських патріотів. Встановивши зв'язки з партизанами, члени її працювали провідниками, розвідниками, переховували у себе народних месників²⁷.

Активно діяло антифашистське підпілля у Луцькому районі. Воно становило собою розгалужену сітку, переважно з молоді, яку очолювали В. А. Кушаба, В. А. Кажан, Н. М. Датчук і Є. А. Бондарчук²⁸.

Після звільнення Луцька від німецько-фашистських загарбників стало відоме ім'я відважної патріотки комсомолки Паші Савельєвої. З перших днів окупації Савельєва влаштувалась працювати обліковцем на цегельному заводі, потім писарем у канцелярії концентраційного табору. Вона зуміла згуртувати навколо себе радянських патріотів і стати організатором Луцької антифашистської групи, що налічувала близько 20 чоловік. Група розповсюджувала зведення Радянського Інформбюро. Працюючи в концентраційному таборі, Савельєва створила підпільну групу військовополонених, яка організовувала втечі з табору. Паші вдалося звільнити близько ста військовополонених, більшість з яких стали партизанами. У грудні 1943 р. внаслідок зради Савельєва та її товариші були заарештовані. В січні 1944 р. після зв'язків катувань фашисти спалили Пашу Савельєву на вогнищі²⁹.

Наприкінці грудня 1941 р. в с. Повурську і навколишніх селах Маневницького району розгорнув свою роботу по створенню партизанського загону та підпільних антифашистських груп П. Самчук. Незабаром він очолив групи зв'язківців у сс. Гулівці, Пісочному, Козлиничах, Повурську і організував загін з семи чоловік. Партизани в травні—червні 1942 р. здійснили ряд бойових операцій проти німецької поліції у Повурську і навколишніх селах. Було вбито двадцять поліцейських, знищено два маслозаводи, відбито понад сто голів худоби, яку гітлерівці приготували для відправки в Німеччину, і розгромлено склад з зерном³⁰.

10 червня 1942 р. в Гулівському лісі Маневницького району відбулася нарада командирів партизанських загонів М. Коніщука, Й. Собесяка, П. Самчука, на якій було вирішено активізувати боротьбу проти німецько-фашистських загарбників та їх лакеїв—українських буржуазних націоналістів, розширити зв'язки з підпільними

²² Партийний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 555, арк. 544.

²³ Там же, арк. 549.

²⁴ Там же, арк. 449.

²⁵ Там же, арк. 458.

²⁶ Там же, арк. 710.

²⁷ Там же, арк. 726.

²⁸ Там же; арк. 463.

²⁹ «Говорят погибшие герои (Посмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков 1941—1945 гг.)», М., 1961, стор. 234.

³⁰ Партийний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 555, арк. 493.

антифашистськими групами, сміливіше залучати в партизанські загони радянських патріотів. Народа визначила райони дій кожному загоніві³¹.

Загін М. Коніщука у 1942 р. знищив багато гестапівців і поліцаїв, підірвав три мости через р. Стохід, зруйнував два поміщицькі маєтки в Любешівському і Камінь-Каширському районах. Згодом в урочище «Красний бір» Камінь-Каширського району до загону Коніщука прибула група з 20 партизанів Брестського з'єднання на чолі з тов. Насекіним. Вона мала радіостанцію, що дало можливість встановити зв'язок з Москвою.

Партизанський загін Собесяка, діючи в східній частині Маневицького району, поступово зріс до 60 чоловік і лише за липень—жовтень 1942 р. здійснив десять бойових операцій³².

У серпні 1942 р. в Маневицький район прибула група з 25 чоловік Брестського партизанського з'єднання під командуванням Г. М. Картухіна. Група мала свою радіостанцію і підтримувала зв'язок з Москвою. Загін П. Самчука об'єднався з цією групою, і вони разом у жовтні 1942 р. прийшли в урочище «Красний бір» Камінь-Каширського району, де в той час перебували загони Насекіна і Коніщука. Всього тут налічувалось майже 300 партизанів.

На початку грудня 1942 р. в Камінь-Каширський район прибула нова група партизанів Брестського з'єднання в складі 20 чоловік на чолі з А. С. Бринським. У січні 1943 р. загони Насекіна, Картухіна, Собесяка, Коніщука, Самчука об'єдналися в партизанське з'єднання, командиром якого став А. С. Бринський. З'єднання в 1943 р. здійснило ряд бойових операцій проти гітлерівських окупантів та українських буржуазних націоналістів³³.

Підпільні антифашистські групи і бази сприяння партизанам чимало зробили по залученню радянських патріотів до партизанських загонів, розповсюдженню серед трудящих радянських газет, листівок і ознайомленню їх з ходом героїчної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Через них партизанські загони отримували розвідувальні дані, забезпечувались продовольством, зброєю, вибухівкою, медикаментами, одягом, взуттям і т. п.

Поступово територія області перетворилась у величезне поле жорстокої збройної боротьби радянських людей проти фашистських поневолювачів. Особливо ця боротьба посилювалась з приходом сюди партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.

Так трудящі Волині, як і всього Радянського Союзу, під керівництвом Комуністичної партії з перших днів війни почали смертельну боротьбу з ненависним ворогом.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

АНТИФАШИСТСЬКІ ВИСТУПИ В НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ АРМІЇ НА УКРАЇНІ

(1941—1944 рр.)

Під впливом героїчної боротьби радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни зростали повсюдно сили руху Опору, відсіч фашизмові набирала нових, більш активних форм. Опір гітлерівським вбивцям посилювався не тільки в загарбаних ними країнах Європи, але в державах, що входили до фашистського блоку, в тому числі і Німеччині.

Гітлерівці всі свої злочинні дії на окупованій радянській землі, зокрема на Україні¹, намагались прикрити словами про захист інтересів «німецького народу», «німецької держави». Це був старий, облудний засіб, до якого не раз вдавались експлуататори та загарбники, щоб лозунгом про «загальні національні інтереси» прикрити свої вузько класові, егоїстичні цілі. В роки панування фашизму в Німеччині народні маси зазнали жорстокого гніту. Протягом 12 років гітлерівському тоталітарному апаратові насильства вдавалося сковувати все життя німецької нації. Терор проти власного народу значною мірою проявився і в формі облудної фашист-

³¹ Партійний архів Волинського обкому КП України, ф. 1, од. зб. 555, арк. 493.

³² Газ. «Радянська Волинь», 30 вересня 1962 р.

³³ Там же.

¹ Див. «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів», К., 1963.

ської пропаганди². «Гітлеризмові,— зазначав М. С. Хрущов,— через різні причини вдалося отруїти своєю пропагандою мільйони німців, серед них багатою робітників, селян та інтелігенцію..., розпалити пожежу війни, в результаті якої наші народи втратили мільйони і мільйони людей»³. Друга світова війна для німецького народу стала тяжкою національною трагедією.

Гітлеризм кинув у злочинне горнило війни мільйони людей, одурманених фашистською пропагандою про німецьке світове панування, про завоювання «життєвого простору», «націю панів» тощо. Все це підігрівалося і тимчасовими воєнними успіхами гітлерівської армії. Фашистам деякий час вдавалося впливати на значні шари німецького народу⁴.

Та не можна ставити знаку рівності між німецьким народом та гітлерівськими злочинцями. Навіть у тяжкі роки фашистського терору в Німеччині не припинялася боротьба проти гітлеризму. Комуністична партія Німеччини (КПН) в неймовірно тяжких умовах вела героїчну боротьбу з фашистським режимом за свободу народу, за його світле майбутнє. КПН вказувала на нерозривний зв'язок між інтересами німецької нації і визвольною боротьбою всіх поневолених народів. Для руху Опору в Німеччині були характерними ті самі основні риси, що і для боротьби народів проти гітлерівських окупантів у інших країнах. Щоправда, боротьба німецького народу мала і свої особливості. Але визначальним було те, що вона зливалася в єдине ціле з боротьбою інших народів. Про активні виступи німецьких патріотів проти фашистського режиму в самій Німеччині видано різними мовами багато літератури.

Однак досі не привертала увагу істориків антифашистська, противоєнна боротьба в німецькій окупаційній армії на загарбаній радянській території, зокрема на Україні. Ця боротьба була складовою частиною руху Опору німецького народу, одночасно в ній проявлявся вплив героїчного подвигу радянського народу. Отже, це був прояв солідарності прогресивних сил німецького народу з народами Радянського Союзу.

На армійське середовище раніше і сильніше, ніж на населення Німеччини, впливали події на фронті. Німецькі вояки почали переконуватися в крахові гітлерівських планів «блискавичної» війни. Успіхи Радянської Армії, що вносили перелом у хід війни, серйозно відбивались на політично-моральному стані фашистської армії. А це знайшло своєрідний відгук і в глибокому тилу Німеччини. Слід враховувати і те, що в результаті «тотальних мобілізацій» в німецьку армію прийшло чимало класово свідомих робітників і прогресивних представників інших груп населення. Як свідчать документи, під «тотальну мобілізацію» попадали навіть комуністи з тюрем⁵ Німеччини. Багатьом з них довелося продовжувати боротьбу проти фашизму в нових і дуже складних умовах, як це переконливо і яскраво показав у своєму щоденникові німецький письменник-комуніст Пауль Кернер-Шрадер⁶.

Важливе значення для розгортання антифашистського руху в німецькій окупаційній армії мала діяльність Національного Комітету «Вільна Німеччина», створеного в СРСР з ініціативи ЦК КПН. Цей комітет став політичним і організаційним центром для об'єднання патріотичних сил німецького народу проти фашизму. Значний вплив на німецьких солдатів та офіцерів Східного фронту справляли радянські люди, борці-патріоти, які гаряче вірили в перемогу над ворогом. Все це примушувало багатьох військовослужбовців німецької армії згадати про минуле і замислитись над своїм майбутнім і долею Німеччини.

Автор ставить перед собою завдання розкрити, спираючись на конкретні приклади, форми руху Опору в німецькій окупаційній армії на Україні. Використано архівні матеріали, що відклались головним чином в результаті діяльності партизанських з'єднань та загонів України, які природно цікавилися станом окупаційних військ, збирали про них відомості.

Бюрочись революціонізуючого впливу радянських людей, німецькі окупаційні власті робили все від них залежне, щоб ізолювати німців від населення окупованої України, на яку був поширений «закон про расову чистоту німців»⁷. Але не лише за чистоту «вищої арійської раси» вболівали власті. Вони, насамперед, намагалися спантеличити слабих духом, підкупити їх різними привілеями і подачками⁸. Військо-

² А. Абуш. Ложный путь одной нации. К пониманию германской истории, М., 1962, стор. 268.

³ М. С. Хрущов. За тривкий мир і мирне співіснування, К., 1958, стор. 162—163.

⁴ Людвиг Эйнике. Антифашистское движение сопротивления и освободительная борьба народов — важные факторы поражения германского империализма во второй мировой войне, «Германский империализм и вторая мировая война», М., 1961, стор. 321.

⁵ ПА ИП ЦК КП України, ф. 62, оп. 5, од. зб. 143, арк. 139—140.

⁶ Пауль Кернер-Шрадер. Дневник немецкого солдата. М., 1961.

⁷ Газ. «Deutsche — Ukraine Zeitung», 25 червня 1942 р.

⁸ «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», стор. 45.

вих і цивільних німців селили в спеціальних ізольованих районах міст⁹, їм заборонялось навіть приводити з собою на німецький стадіон «тубільців» (так окупант називали українців), як це було в Києві¹⁰. 6 липня 1942 р. заступник рейхскомандару України Даргелъ видав розпорядження про заборону німцям відвідувати будь-які культурні заходи, організовані українцями, росіянами й поляками, і т. д.¹¹

Командуючий VI німецькою армією Рейхенау закликав німецьких вояків «суворо поводитись» з радянськими військовополоненими і цивільним населенням¹². У різних «пам'ятках» і «заповідях» німецьким солдатам заборонялося спілкуватися радянськими людьми. Герінг у своїй вказівці 9 листопада 1941 р. зазначав, що німецькі військовослужбовці і німецькі робітники повинні по відношенню до радянських людей виконувати поліцейські функції¹³.

Але життя і події на фронті, що з кінця 1942 р. складались не на користь фашистської Німеччини, робили свій вплив, незважаючи на всі інструкції, пам'ятки й накази.

З перших днів війни чесним німцям, що потрапили на окуповану радянську територію, довелося, як пише Пауль Кернер-Шрадер, зустрітись «з безмірною фашистською жорстокістю». Злочини на радянській території чинили не лише окупаційна цивільна адміністрація, а й каральні органи і військові частини вермахту. З самого початку війни лунали голоси протесту проти цих звірів.

У липні 1941 р. командир 528 піхотного полку майор Резлер став свідком масового винищення радянських людей в районі Житомира. Своє донесення властиві він закінчував такими словами: «Я не бачив нічого подібного ні у першу світову війну, ні в російську, ні у французьку кампанію цієї війни... Для мене абсолютна незрозуміло, на підставі яких рішень суду було здійснено ці розстріли; мені здається абсолютно несумісним з нашими поглядами на виховання і звичаями все те, що тут відбувається абсолютно відкрито, як на сцені,—людина вбиває людину»¹⁴. Хоч ці слова і звучать дещо пацифістично, але в них—явне засудження злочинів окупантів. І вони, безумовно, не були поодиноким голосом протесту. Все це мало певний вплив на громадську думку як у самій Німеччині, так і на фронті, свідченням чого є наказ рейхсфюрера СС Гейдріха від 16 квітня 1942 р. про заборону фотографування масових страт населення і обов'язкову здачу відповідних фото, зроблених на окупованій радянській землі¹⁵.

«Серед німецького населення зрала свідомість, що війна закінчиться поразкою гітлеризму. Антифашистські групи Опору посиляли свою активність для перетворення перелому, що намітився в настроях найрізноманітніших верств населення, в активний народний рух за повалення гітлерівської диктатури»¹⁶. Багато німецьких солдатів і офіцерів лише в ході самої війни усвідомлювали злочинний характер гітлеризму і приєднувались до вільного руху.

Це стало яскраво проявлятися під час битви на Волзі і особливо в ході успішного наступу Радянської Армії взимку 1942—1943 рр. Величезними стали втрати німців на фронті і в боротьбі з партизанами, погіршилося постачання, невтішні вісті йшли з Німеччини, де міста бомбардувались англо-американською та радянською авіацією. Все це підірвало бойовий і моральний дух німецької армії. І хоч фашистське командування вживало заходів, щоб відомості про тяжкий стан на фронті не доходили до тилових частин, дуже скоро все стало відомим. Невтішні вісті приносили розбиті частини, що відступали. 7 листопада 1942 р. партизанська розвідка повідомляла Український штаб партизанського руху (УШПР), що «моральний стан німецьких солдатів дуже сильно підірваний. Солдати не вірять в успішне завершення війни. Вони заявляють, що сидіти їм тут не вдасться, а доведеться йти ближче до дому»,—тобто відступати¹⁷. Такі думки висловлювались до наступу Радянської Армії, коли фашистська пропаганда галасувала про близьку перемогу. Серед особового складу окремих німецьких частин поширювалася думка про безперспективність війни, яка ведеться не в інтересах німецького народу, і навіть про можливу поразку в ній Німеччини¹⁸.

І коли восени 1942 р. серед солдатів ще йшли розмови, ніби із взяттям Баку «війни буде капут», то з наступом Радянської Армії в кінці 1942 р. і на початку 1943 р. солдати твердили: «Гітлеру капут». У відступаючих під ударами радянськи

⁹ «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», стор. 172—173.

¹⁰ Там же, стор. 144—145.

¹¹ Там же, стор. 131.

¹² Там же, стор. 53—54.

¹³ Там же, стор. 51.

¹⁴ Там же, стор. 67—68.

¹⁵ «Сб. «Документы обвиняют». М., 1945, стор. 8—10.

¹⁶ Людвиг Эйнике. Назв. праця, стор. 301.

¹⁷ ПА ПП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 5, од. зб. 80, арк. 95.

¹⁸ Там же, ф. 66, оп. 5, од. зб. 55, арк. 191; од. зб. 80, арк. 48.

військ німецьких частинах зростало прагнення якнайшвидше закінчити війну. Солдати відкрито висловлювали свою ненависть до військ СС, називали есесівців собаками¹⁹.

В середині грудня 1942 р. партизанська розвідка повідомила, що настрої німецьких солдат погані, що їм набридло воювати, і вони буквально полюють за партизанськими листівками. «Німецькі генерали і офіцери наших листівок бояться більше, ніж бомб»,— говорилося в донесенні²⁰.

Антифашистськими настроями проникалися і деякі офіцери. Так, ще у вересні 1942 р. в Людвині (Львівська область) група підпалих офіцерів розстріляла портрет головного винуватця війни Гітлера за «легку» і «блискavicну війну»²¹. Командир другого батальйону 57 піхотної дивізії капітан Вайдемар заявляв в кінці 1942 р. про те, що «коли і далі буде так продовжуватись, то я візьму своїх солдатів і піду назад завойовувати свою батьківщину»²².

Навіть під час контрнаступу, що його вело німецьке командування в районі Харкова в лютому 1943 р., солдати танкових частин почували себе невпевнено і тривожно, в присутності місцевого населення висловлювались проти війни і фашизму²³.

Подібні настрої були не лише у фронтовиків, але і в тих військових частинах, що формувалися в тилу на окупованій території. В розвідзведенні штабу партизанських загонів Житомирської області за 24 квітня 1943 р. зазначалося, що в роті, яка формувалася в м. Маліні, спостерігається незадоволення гітлерівським режимом²⁴.

З Житомирщини надходили відомості про розмову німецького офіцера з місцевими жителями про те, що коли в 1942 р. німці мали хоч маленьку надію на перемогу, то в 1943 р. надію втрачено, «і ми бачимо і усвідомлюємо свою поразку»²⁵.

Недоволення тривалістю війни, поразничкі настрої, пригніченість і приреченість проявлялись в частинах влітку 1943 р. Перед солдатами, які йшли на передову з Новограда-Волинського, виступив офіцер, заявивши, що «необхідно грудьми захищати те, що завойовано». Коли оркестр заграв похідний марш, всі німці заплакали²⁶. Солдати, яких відправляли на фронт з Чернігова, заявляли: «Навряд чи доведеться повернутися»²⁷.

Взимку й навесні 1943 р. німецьке командування деякі пошарпані в боях на Східному фронті частини перекидало в Німеччину, Західну Європу, на Балкани. При цьому солдати й офіцери заявляли, що і там неспокійно і доведеться воювати²⁸. Вони, а серед них були і учасники руху Опору, приносили в ці місцевості незадоволення фашистським режимом і війною²⁹.

Чимало партизанських повідомлень про антифашистські й антивоєнні настрої серед солдатів і офіцерів німецької армії припадають на літо і осінь 1943 р., коли Радянська Армія визволила значну частину України.

В серпні партизани повідомляли, що в районі Ворошиловграда (нині — Луганськ) серед німецьких солдатів і офіцерів поширюються антигітлерівські настрої³⁰. На Чернігівщині німецькі солдати говорили, що «треба навчитись української мови, придбати місцевий одяг, ми вже в полоні»³¹.

Антивоєнні настрої посилюлись серед німецьких солдатів і офіцерів в кінці 1943 і на початку 1944 р., коли Радянська Армія вигнала ворога з усього Лівобережжя, Донбасу, форсувала в багатьох місцях Дніпро і почала визволяти Правобережну Україну. В донесеннях, які надходили в УШПР з різних місцевостей окупованої української землі, повідомлялося, що німецькі солдати і офіцери вкрай виснажені війною. В селі Велика Лепетиха на Херсонщині офіцери 97 піхотної дивізії відкрито висловлювали солдатам своє незадоволення війною і головнокомандуванням, лаяли Гітлера, заявляючи при цьому: «Ці собаки там сидять ситі і в теплі, а ми за них повинні підставляти свої голови під кулі». Солдати повністю погоджувалися з офіцерами. Про аналогічні факти говорилось також в інших донесеннях³².

Одним із проявів антивоєнних настроїв у німецькій армії слід вважати послаблення воєнної дисципліни. Так, наприклад, солдати, відступаючи з фронту, кидали

¹⁹ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 5, од. зб. 80, арк. 81.

²⁰ Там же, арк. 82.

²¹ Там же, арк. 2.

²² Там же, арк. 82.

²³ Там же, арк. 33, 54.

²⁴ Там же, од. зб. 59, арк. 65.

²⁵ Там же, арк. 205.

²⁶ Там же, од. зб. 96, арк. 102.

²⁷ Там же, од. зб. 124, арк. 43.

²⁸ Там же, арк. 56, 98; од. зб. 80, арк. 5, 22, 33.

²⁹ Див. Людвиг Эйнике, Цит. праця, стор. 312, 326.

³⁰ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 65, оп. 5, од. зб. 80, арк. 23.

³¹ Там же, арк. 25—26.

³² Там же, ф. 62, оп. 5, од. зб. 143, арк. 184, 193, 195.

свою зброю. Влітку і восени 1943 р. мали місце випадки обміну солдатами зброї на харчі у місцевого населення³³.

Незважаючи на заборону, посилюється контакт солдат і офіцерів з українським населенням. Командування об'єднаними партизанськими загонами Кам'янець-Подільської області 29 червня 1943 р. повідомляло про те, що в одній квартирі була організована гулянка, на яку запросили трьох німецьких офіцерів і двох солдатів. Офіцери, побачивши солдат, вимагали, щоб вони покинули вечірку. Проти цього виступили господарі квартири. Солдати мало не вбили одного із офіцерів і заявили: «Ми тепер зрозуміли життя в Радянському Союзі і зрозуміли вже німецьку владу». На іншому вечорі німецький солдат за столом проголосив, що «настане кінець Гітлеру». Всі присутні йому гучно аплодували³⁴.

В м. Макіївці на квартирі української жительки весною 1943 р. офіцери-постояльці порвали портрет Гітлера. При цьому офіцери звернулись до господині з словами: «Гітлер не хорош»³⁵.

В Макіївці на одній із квартир жив німецький солдат, який ні слова не говорив російською мовою. На цій же квартирі збиралась молодь і обговорювала події на фронті, читала зведення Радінформбюро. Коли ж солдат переходив на іншу квартиру, то сказав одній із дівчат російською мовою: «Не говори нічого при німцях. Не завжди ти натрапиш на такого, як я»³⁶.

Напевно, відомості про подібну поведінку німців на окупованій території доходили до вищих властей. Про це свідчать розпорядження, що їх видавали в різний час. Рейхсміністр окупованих східних областей Розенберг 14 грудня 1942 р. в інструкції рейхскомісару України Коху писав про те, що воєнне і політичне становище на Сході вимагає тут «ретельної перевірки кожного німця»³⁷.

Від вищих властей не відставали місцеві чиновники окупаційних властей. 10 квітня 1943 р. коростишівський гебіткомісар вимагав від своїх співробітників, щоб вони по відношенню до українського населення мали тверду руку, бо «хто з нас не може твердо поводитися, той не підходить для окупації Сходу»³⁸.

Власті забороняли німцям без спеціального дозволу користуватись радіоприймачами, обмінюватись думками про стан і перспективи війни у присутності українців³⁹.

В партизанських донесеннях в УШПР з різних місцевостей говорилось про таку форму антивоєнних виступів, як відмова німецьких солдат і офіцерів йти на фронт. В березні 1943 р. в Овручі було заарештовано й відправлено в Німеччину 20 солдатів, які відмовились воювати⁴⁰. Майже в той же час через станцію Ковель пройшли в Німеччину два ешелони таких самих солдатів⁴¹. Українські партизани, що діяли в Брянських лісах, повідомляли про розстріл гестапо двох німців — солдата і ефрейгера, які заявили: «Нас хоч вбий, а на фронт не підемо»⁴².

З українського партизанського з'єднання під командуванням Я. Мельника, яке в кінці 1942 і на початку 1943 р. діяло на півночі України і в Орловській області, 9 лютого повідомлялося в УШПР про події в м. Рильську. В січні 1943 р. близько тисячі німецьких солдат, яких готували для боротьби з партизанами, відмовились виконати розпорядження командування, а також виступити на фронт⁴³.

І пізніше були випадки відмови йти на передову. Справа доходила до сутичок солдатів з гестапо і поліцією⁴⁴. 9 січня 1944 р. командир з'єднання Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров повідомляв УШПР про те, що в ковельську тюрму ув'язнено 800 німців, які відмовились воювати⁴⁵.

Фашистське командування розцінювало подібні факти як бунт. Під час першої світової війни за організацію бунту було розстріляно два німецьких матроси. У другій світовій війні тільки за час до 30 листопада 1944 р. за даними СС за бунтарські виступи було розстріляно 9513 німецьких солдатів⁴⁶. Фашистський суд засудив до смертної кари 30 тис. німецьких солдатів⁴⁷, тисячі були страчені без будь-якого суду.

³³ ПА ІП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 5, од. зб. 80, арк. 42; ф. 62, оп. 5, од. зб. 170, арк. 8.

³⁴ Там же, ф. 62, оп. 5, од. зб. 59, арк. 205; од. зб. 80, арк. 13.

³⁵ Там же, од. зб. 80, арк. 34.

³⁶ Там же, ф. 66, оп. 5, од. зб. 80, арк. 49.

³⁷ «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», стор. 175.

³⁸ «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками». Житомир, 1948, стор. 71—72.

³⁹ «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», стор. 229—230.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 5, од. зб. 59, арк. 11.

⁴¹ Там же, од. зб. 80, арк. 32.

⁴² Там же, арк. 82.

⁴³ Там же, ф. 62, оп. 5, од. зб. 59, арк. 65; од. зб. 80, арк. 32, 79, 80.

⁴⁴ И. И. Б е с к р о м н ы й. Огненный лес, М., 1964, стор. 79.

⁴⁵ ПА ІП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 5, од. зб. 170, арк. 4.

⁴⁶ А. А б у ш. Цит. праця, стор. 272.

⁴⁷ Л ю д в и г Э й н и к е. Цит. праця, стор. 326.

Безумовно, що в цьому числі були і солдати-бунтарі, які перебували в окупаційній армії на Україні.

Значних розмірів набрало дезертирство. Якщо в перший рік війни з Радянським Союзом траплялись лише поодинокі його випадки, і воно каралось розстрілом, то з кінця 1942, і особливо в 1943 р., дезертирство стало масовим. Командування вже в більшості випадків не розстрілювало всіх дезертирів, а посилало їх на переду.

Партизанська розвідка сповіщала про багато фактів дезертирства з німецької армії. Повідомлялось про те, що 5 квітня 1943 р. через м. Запоріжжя есесівці провели етапом понад дві тисячі дезертирів із зв'язаними руками. В м. Макіївці майже кожного дня можна було спостерігати, як жандармерія гнала в комендатуру по 5—10 німецьких солдатів-дезертирів. Німецькі солдати, які хоч трохи знали російську мову, зв'язувалися з радянськими людьми, діставали через них цивільний одяг, документи і дезертирували з армії, видаючи себе за представників різних народів Радянського Союзу⁴⁸.

Гестапо, жандармерія і поліція влаштовували в різних районах м. Києва облави на дезертирів⁴⁹. З багатьох інших місць надходили відомості про дезертирів з німецької армії⁵⁰. Поширилися самокалічення, щоб уникнути фронту і повернутися додому, здача в полон Радянській Армії. Німецькі антифашисти брали участь у боях проти гітлерівських загарбників в рядах радянських воїнів⁵¹.

На спеціальне дослідження заслуговує питання про участь німецьких антифашистів у партизанському русі на Україні. Але зараз коротко спинимось лише на фактах, які свідчать про ставлення до партизанів солдат і офіцерів під час їх перебування в складі окупаційної армії.

Фашистське командування кинуло проти партизанів України великі військові сили, але воно боялося контактів солдатів з місцевим населенням в районі дій народних месників, які знали, що серед одягнутих в фашистську форму є друзі по зброї. Але доводилося проявляти велику обережність⁵².— згадує відомий командир партизанського з'єднання О. М. Сабуров.

В Кам'янець-Подільській області німецькі солдати затримали дружину партизана. Вони її не покарали, і навіть допомогли вивести майно з підпаленої хати⁵³. В 1943 р. в с. Лисковичі прибув каральний загін, щоб його спалити за зв'язки з партизанами. Офіцер зібрав жителів і заявив, що не буде виконувати наказу, бо його ім'я загинула в Німеччині під час бомбардування. Проклинаючи Гітлера, як ворога німецького народу, офіцер плічюдо застрелився⁵⁴. Були також інші подібні випадки, які свідчили про ненависть німців до фашизму і були своєрідним протестом проти гітлерівського режиму і війни.

Партизани не були байдужими спостерігачами. Підпільники і партизанські агітатори в містах і селах вели роботу серед солдатів окупаційної армії⁵⁵. Вони зверталися до німецьких солдатів з листівками, розповсюджували німецькою мовою звешення Радінформбюро, відозви Національного Комітету «Вільна Німеччина» тощо⁵⁶.

Партизанські листівки були розраховані не на фашистських головорізів, а на тих одей, яких насильно взято в армію, на антифашистів. Слова правди доходили до їх, кому вони адресувались. Про це збереглося чимало фактів. В м. Донецьку влітку 1943 р. німецький офіцер, член Компартії Німеччини, повернувшись з фронту, розповсюджував радянські листівки⁵⁷.

О. М. Сабуров, М. В. Струтинський в своїх спогадах пишуть про співробітництво німецьких солдатів і офіцерів окупаційної армії з радянськими партизанами і підпільниками⁵⁸.

Німецький фельдфебель Станіслав Шваленберг з лютого 1942 р. співробітничав

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 5, од. зб. 80, арк. 33—34; ф. 66, оп. 5, од. зб. 80, к. 46, 48.

⁴⁹ Там же, ф. 62, оп. 5, од. зб. 80, арк. 29, 51.

⁵⁰ Там же, од. зб. 143, арк. 193.

⁵¹ М. Г. Погребний. Участь німецьких антифашистів у боях проти гітлерівських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни, «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 64—69.

⁵² О. Сабуров. Таємничий капітан, К., 1962, стор. 61.

⁵³ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 62, оп. 5, од. зб. 59, арк. 175.

⁵⁴ Там же, од. зб. 170, арк. 8.

⁵⁵ Там же, од. зб. 80, арк. 84.

⁵⁶ І. І. Бескромний, Цит. праця, стор. 97; І. Л. Дем'янчук. Партизанська преса України (1941—1944 рр.). К., 1956, стор. 78—79.

⁵⁷ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 66, оп. 5, од. зб. 80, арк. 49; ф. 62, оп. 5, од. зб. 80, к. 34.

⁵⁸ О. Сабуров. Таємничий капітан, К., 1962; Н. Струтинський. Дорогою смертня. Львов, 1962; його ж. Подвиг, Львов, 1964.

з партизанським з'єднанням Кам'янець-Подільської області, яким командував Герой Радянського Союзу А. З. Одуха. Перебуваючи на вузловій станції Шепетівка, німці допомагав підпільникам і партизанам-диверсантам. В звіті з'єднання зазначається що Шваленберг «завдав величезних збитків німцям (фашистам — Ф. Ш.) і зроби неоцінену послугу загону в справі воєнної розвідки і диверсійної діяльності»⁵⁹.

Німецький офіцер Гаррі Сімон — комуніст-тельмановець — був зв'язаний з Кіровоградською підпільною диверсійною організацією. Сімон через підпільників організував переправу в партизанські загони зброї, продуктів харчування і медикаментів. Коли виникла загроза арешту, Гаррі Сімон перейшов у партизанський загін, де він вив велику винахідливість та відвагу в бою⁶⁰.

В Кіровоградській області в селищі Аджанка дев'ять німецьких солдатів-антифашистів були зв'язані з підпільниками і передавали їм зброю. Коли вони за домом провокатора були кинуті в тюрму, підпільники організували їх утечу⁶¹.

В партизанських з'єднаннях і загонах України поруч з українцями, росіянами, білорусами, представниками інших радянських народів та зарубіжних країн боролися німці-антифашисти. Німці, насильно мобілізовані у фашистську армію, пройшли тернистий шлях, але вони знайшли в собі мужність вирватися з лабет фашизму і вступили в ряди партизанів. В лавах народних месників вони мстилися гітлерівцям, що принесли страждання і національне приниження німецькому народові.

Відомий державний і громадський діяч Німецької Демократичної Республіки, член ЦК СЕПН А. Абуш справедливо писав: «Героїзм німецьких антифашистів і принесені ними жертви увійшли в історію. Але чаша терезів з політичною виною німецького народу опускається набагато нижче, коли врахувати співвідношення сил того часу. Справжнє значення борців німецького антифашистського Оперу, яким не вдалося врятувати честь Німеччини, полягає в тому, що вони втілювали собою надію на майбутнє. Пішовши на боротьбу і на жертви, незважаючи на роздрібненість руху Оперу, вони уособлювали мільйони німців доброї волі, потенційну демократичну силу періоду падіння Гітлера. Ці герої-антифашисти були запорукою оновлення Німеччини як тільки розімкнулися залізні лещата терору і брехні, що її душили».⁶²

В. А. КВІТІНСЬКИЙ

ПАРТИЗАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ

Підкорені фашизмом народи Європи зустріли початок Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу піднесенням визвольного руху, який чимдалі набував усе більш організованого характеру. Активні антифашистські дії розгорнули патріоти Польщі та Чехословаччини. Під керівництвом Польської робітничої партії розпочали самовіддану боротьбу проти ворога численні партизанські групи, загони й з'єднання, до складу яких входили польські патріоти і радянські громадяни — втікачі з фашистської неволі. Населення всіляко підтримувало партизанський рух, включалося в боротьбу проти гітлерівців.

Складною була обстановка в Словаччині, де народ терпів гніт клерикально-фашистського уряду, що тримався на гітлерівському терорі. Всі галузі народного господарства опинилися в руках німецьких фашистів, які повністю контролювали життя Словаччини, її внутрішню і зовнішню політику. Тому з дня на день росла і розвивалася непримиренна боротьба народних мас проти фашистських окупантів. Провідну роль в організації визвольного руху відіграли підпільні партійні організації Комуністичної партії Чехословаччини. Під їх керівництвом уже на початку 1944 р. створювалися в більшості населених пунктів Словаччини національні комітети, які всебічно сприяли організації партизанських загонів і широкому розгортанню визвольного руху. Так, у східній частині країни в 1944 р. на основі партизанської групи Людовита Кукореллі виник великий загін «Чапаєв». В цьому ж районі діяли також загони «Пугачов» та «Оштепков».

Комуністична партія Чехословаччини виступала керівником тісної взаємодії національних комітетів — організаторів народних мас і партизанських загонів — основної збройної сили народу. Але на той час у словацькому партизанському русі відчувалася нестача досвідчених командирів-організаторів. Тому в травні 1944 р. представники ЦК КП Чехословаччини на чолі з Клементом Готвальдом звернулися до секретаря ЦК КП України М. С. Хрушова за допомогою у цій справі. 17 червня 1944 р. ЦК КП України ухвалив рішення, за яким Український штаб партизанського руху

⁵⁹ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 96, од. зб. 1, арк. 388—389.

⁶⁰ Там же, ф. 1, оп. 9, од. зб. 22, арк. 180—190, 154—156.

⁶¹ Там же, арк. 142—143.

⁶² А. Абуш. Ложный путь одной нации, стор. 273—274.

разом з чехословацькими представниками розробив план формування організаторських груп, радянське командування вжило заходів до забезпечення партизанських загонів зброєю, боеприпасами, медикаментами, засобами зв'язку. Чимало партизанських загонів і з'єднань, які діяли в Західній Україні, одержали наказ вийти у Словаччину. Вже на початку серпня туди прибули з'єднання В. А. Карасьова, М. І. Шукраєва, загони Л. Є. Беренштейна, В. П. Яромова та ввірених мені.

Десантування перших партизанських груп розпочалося в червні 1944 р. у Прикарпатті (Західна Україна), а звітти партизани йшли до Польщі й Чехословаччини. В липні 1944 р. в район Липтовської Осади прибула перша партизанська група П. А. Величка. 6 серпня в Низьких Татрах приземлилася група Е. П. Волянського, а трохи пізніше — А. С. Єгорова та ін.

Поява радянських партизанів у Словаччині була справжнім святом братерської бойової співдружності. Словаки радісно зустрічали своїх братів, подавали їм всебічну допомогу, сповіщали про розташування фашистських гарнізонів, їх чисельність і т. ін. Велику радість у місцевого населення викликало і те, що у складі партизанських груп були і словацькі товариші, які згодом стали досвідченими командирами: Ернест Бієлик, Йосип Бруновський, Ладислав Калина, Стефан Кашак, Йосип Підгора, Теодор Пола, Антон Шагат та ін.

Внаслідок всього цього поживавився партизанський рух у Словаччині. З допомогою підпільних партійних організацій та національних комітетів за короткий строк були створені великі партизанські загони й бригади, до яких здебільшого входили словацькі патріоти. Під керівництвом радянських командирів Е. П. Волянського, М. В. Денисова, І. Д. Діброви, А. С. Єгорова, В. І. Клокова, П. П. Луценка, К. К. Попова, Д. М. Резуто, А. М. Садиленка, М. І. Шукраєва вони розгорнули активну боротьбу проти німецьких військ та словацьких фашистів¹.

У числі інших був сформований і загін, командиром якого Український штаб призначив мене, а комісаром — Н. В. Денисова. До загону входили партизани: М. З. Абушев, П. П. Аристархов, А. С. Бутрик, В. Н. Давидович, В. М. Дорошек, П. Ф. Захарчук, С. В. Кобелев, І. А. Конєвич, М. Г. Лабунець, В. С. Лозовий, В. М. Миронов, Ф. М. Невмержицький, В. В. Ніколаєнко, А. І. Олійник, Н. Ф. Остапчук, О. К. Островський, Ш. М. Рахманов, І. Я. Світлаков, М. П. Троїцький, П. С. Тупіков, В. О. Чуйков. Отже, нас було 23. На озброєнні ми мали 28 автоматів, 2 кулемети, 4 радіостанції та боеприпаси. В ніч на 27 червня 1944 р. двома транспортними літаками загін був доставлений на базу партизанського з'єднання М. І. Шукраєва в район Турки (Чорна гора) Дрогобицької області². Для кращого керівництва бойовою діяльністю загін у перші ж дні було розподілено на три групи. Командиром першої групи було призначено В. В. Ніколаєнка, другої — І. А. Конєвича, третьої — О. К. Островського. 8 липня загін виступив за маршрутом: Турка — Тарнава Нижня — Царинське — Затварниця — Габковце — Поляни Суровичне — Мшана (Польща), а далі: Шарбов — Нижні Орлик — гора Магура — Ріхвалд — Кріже (Словаччина)³.

Спочатку ми йшли відрогами Карпат Бескидами — горами порівняно невисокими, вкритими густим лісом, з майже непрохідними хащами, що було гарним прикриттям партизанам. У долинах було чимало хуторів і сіл, жителі яких з радістю зустрічали партизанів, всіляко їх підтримували і допомагали, чим могли.

У липні 1944 р. радянські війська вели запеклі бої за визволення Львова. Фашисти відкочувалися на захід до Карпат і займали заздалегідь підготовлені оборонні рубежі. Виникали відповідні споруди і на схилах та в лісах Карпат, де на ворогів чекали партизанські кулі.

Просуваючись до місця призначення, ми робили засідки на дорогах, висаджували в повітря мости, пускали під укіс ешелони з живою силою й технікою ворога. 13 липня 1944 р. на залізничному відрізку Турка — Ужгород, біля ст. Соколики, група Ніколаєнка відкрила свій рахунок — підірвала військний ешелон, знищивши паровоз і два вагони. Через два дні пустила під укіс іще один ешелон, знищивши паровоз і п'ять вагонів з гітлерівцями⁴. Коли стало відомо, що по шосе Яблунька — Цісна проходить багато військових автомашин і піших військ, група Василя Лозового одержала завдання замінювати шосе, пошкодити телеграфно-телефонний зв'язок і зробити засаду. 20 липня група ще завидна підійшла до шосе неподалік од с. Габківці, а коли стемніло, партизани поставили міну сповільненої дії, замаскували її і сховалися в кущах. За кілька хвилин проїхало три автомашини з солдатами, але вибуху не було — міна не діяла. Минуло ще півгодини, і спостерігач доповів, що від Цісни рухається піша колона. Партизани розташувалися на вкритому лісом схилі гори на відстані 30—40 м од дороги, і коли колона порівнялася з заса-

¹ «История Коммунистической партии Чехословакии», М., 1962, стор. 515.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1, 2.

³ Там же, арк. 7, 8.

⁴ Там же, арк. 8.

дою, відкрили вогонь. Фашисти з несподіванки розгубилися й кинулися врозтіч. Бі був нетривалим, оскільки головна частина колони набрала бойового порядку й від крила вогонь з гвинтівки, автоматів і кулеметів. Партизани знялися й, ховаючись за деревами, відійшли. Фашисти не переслідували, але обстрілювали ліс і горі майже годину.

Ввечері бійці дістали в Габківцях пилки, сокири і вночі знищили телефонні зв'язок на відстані в 1,5 км та знову замінували шосе. Незабаром пролунало два вибухи, а вранці розвідка донесла про результати операції: убито й поранено 53 фашиста, підірвано дві вантажні автомашини⁵.

Наш загін встановив зв'язок з підпільними антифашистськими організаціями отримував від них величезну допомогу. Підпільники сповіщали про розташування ворожих гарнізонів, давали надійних провідників, забезпечували харчами, направляли в загін своїх і радянських людей, які втекли з фашистської каторги.

Наприкінці липня 1944 р. було встановлено зв'язок з підпільною організацією с. Мисцова, очолюваної Юрієм Мальцевим, Василем Тимком, Степаном Доктором. Підпільники створили партизанський загін, до якого разом з місцевими жителями входили колишні радянські воїни. Один з них, Б. Дранишников, став командиром загону, який лише в бою на горі Дзюрдзя знищив десятки фашистів і взяв багату зброю та боеприпасів. Щоб помститися, фашисти стратили в Криницькій в'язниці 20 польських патріотів, заарештованих гестапівцями.

У відповідь на злочини фашистів кращі сини польського народу ставали до лав борців. Так, Володимир Поруцідло утік з фашистської катівні і разом з Антоном Крилем та Ющиком організував партизанський загін, який визволив у Новому Сончі 26 радянських полонених військовослужбовців. У Жешувському воєводстві в районі Ясло успішно діяв ряд польських партизанських загонів.

5 серпня в районі Дуклі до нашого партизанського загону приєднався місцевий загін під командуванням колишнього військовополоненого радянського офіцера Дранишнікова. Для організації нового партизанського загону в цьому районі було залишено бойову групу на чолі з О. Островським та В. Чуйковим. Тут вони розгорнули активну роботу по залученню до боротьби з фашистами місцевого населення, солдатів та офіцерів словацької армії⁶.

На території Польщі загін Островського провів кілька бойових операцій на шосейних шляхах Дукля—Змігруд і Змігруд—Креміна. Внаслідок однієї лише засади було знищено п'ять автомашин, убито 14 гітлерівців. Крім того, 7 серпня 1944 р. група Володимира Дорошенка спляла на шосе Дукля—Габ 60 стовпів, по яких проходив телефонний кабель. 16 й 22 серпня на шосе Горлиця—Змігруд група Олександра Матвеева знищила з засади три ворожих автомашини та 9 фашистів⁷.

6-го серпня 1944 р. від начальника Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенанта Т. О. Строкача надійшло завдання прискорити вихід у район Прешова, організувати бойову й диверсійну діяльність, підготувати площадку для посадки літаків з відповідним спорядженням, регулярно сповіщати про своє місцезнаходження⁸.

Виконуючи завдання, наш загін (уже в складі майже ста чоловік) в ніч з 8 на 9 серпня, перетнувши польсько-чехословацький кордон біля с. Тилява, вийшов у Словаччину. 13 серпня ми розташувалися в Черговських горах, на північний захід від Прешова⁹. Групи нашого загону систематично виконували бойові завдання. 23-го серпня в Бардіїв—Купеле група Лозового в складі п'яти чоловік знищила дві легкові автомашини й 4-х фашистів. Це сталося так. Прийшовши вдень в Купеле, щоб купити хліба, обстріляли легкову машину з фашистами, внаслідок чого автомобіль вийшов з ладу, а пасажирів були вбиті¹⁰. Незабаром до партизанів підійшли словаки, сердечно вітали їх, дивуючись їхній сміливості. Особливо раділи місцеві жителі тому, що серед цих чотирьох убитих був начальник Бардіївського гестапо.

Наприкінці серпня на відрізу залізниці Прешів—Орлов у районі Каменці група Володимира Миронова підірвала воїнський ешелон, знищивши паровоз і три вагони та вбивши 70 солдатів і офіцерів.

Одночасно з бойовими операціями партизани проводили політико-масову роботу серед населення. Вони роз'яснювали зовнішню політику Радянського Союзу, розповідали про історичну визвольну місію Червоної Армії, про роль партизанського руху, читали зведення Радянського інформбюро. І всюди десятки, сотні патріотів поповнювали партизанські лави, включаючись у збройну боротьбу з німецько-фашистськими

⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 8, 9.

⁶ Там же, арк. 12.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 2.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, арк. 10, 11.

загарбниками. На польській землі до нашого загону вступило 36 чоловік, а надпоручик Ян Джунда привів з собою 116 чоловік¹¹ — цілий підрозділ словацької армії.

1 вересня 1944 р. загін Островського у складі 76 чоловік, озброєних 12 кулеметами, 7 автоматами й 57 гвинтівками, здійснив марш з району Дуклі (Польща) під Бардіїв у Словаччині і приєднався до основних сил нашого загону. Внаслідок цього наш загін у вересні 1944 р. уже налічував 360 чоловік і провів 19 бойових операцій. Фашистське командування розраховувало використати вигідний для оборони гірський рельєф Словаччини і спорудити міцний оборонний рубіж. За планами гітлерівців ця країна мала стати клином, який розділив би фронт на дві частини й припинив наступ Радянської Армії. Клерикально-фашистський уряд Тісо вбачав у німецьких багнетах єдину можливість власного врятування.

Вступ наприкінці серпня німецько-фашистської армії викликав вибух народного гніву. Антифашистська боротьба набула всенародного характеру. 29 серпня 1944 р. почалося повстання, яке охопило значну частину Словаччини, в якій «розпочалися серйозні бої словацьких партизанів і тих частин словацької армії, що перейшли на бік чехословацького уряду, проти німецьких військ, які вступили у Словаччину»¹². На території від р. Нітри до Закарпатської України виник партизанський край. До вересня партизани визволили міста Мартин, Микулаш, Ружомберок, Врутки, Попрад, Брезно та сотні дрібних населених пунктів. А в ніч на 30 серпня народні месники вступили в Банська-Бистрицю. 28 серпня фашистське командування кинуло проти партизанів піхотну дивізію, кілька окремих полків і батальйонів, загалом 20 тис. чоловік¹³.

Але неухильно зростали ряди народних месників. У жовтні з окупантами билось 16 тис. чоловік, а в листопаді — понад 19 тис. чоловік¹⁴.

Збройна боротьба, що дедалі розгорталася, вимагала єдиного керівного центру, і 16 серпня 1944 р. було створено Головний штаб партизанського руху в Словаччині, в роботі якого на прохання керівництва КПЧ наприкінці вересня взяла участь група радянських офіцерів, очолювана А. Н. Асмоловим¹⁵.

Відбулась перебудова і партизанських загонів. Наш загін, наприклад, став бригадою з ротами й загонами, які діяли в певних районах, мала свої бойові завдання. Так, командир першої роти Татуру й політкерівникові Троїцькому було наказано вийти в район Кежмарок — Спишска-Нова-Вес — Попрад з метою паралізувати там відрізок залізниці, знищувати автомашини з військами ворога, встановити тісний зв'язок з місцевими патріотичними організаціями. Внаслідок поповнення підрозділу за рахунок місцевого населення, він незабаром виріс у загін з трьох рот, який переправили в район Йелшава—Рімавська Собота — Тісовець¹⁶.

Загалом партизанська бригада охоплювала територію: 130 км зі сходу на захід (від Прешова до Брезно) і 100 км з півночі на південь (од Бардіїва до Рімавська Соботи). Тут проходило три залізничні лінії. Особливо велике стратегічне значення мав відтинок залізниці Краков — Дебрецен, яка зв'язувала територію Польщі й Угорщини. Крім того, наша партизанська бригада контролювала чотири важливі шосейні шляхи¹⁷. В районі дії бригади були розташовані важливі промислові підприємства військового призначення: металургійний завод, залізні й мідні рудники, заводи по переробці сировини, завод електроустаткування, кілька великих харчових і швейних підприємств.

Зайнявши вигідну оперативну позицію, наші партизани розгорнули підготовку до майбутніх боїв. При штабі бригади були організовані короткотермінові курси мінерів. Тут пройшли підготовку 17 найкращих партизанів. Кваліфіковані десантники-підрильники систематично навчали своїх товаришів мінно-підривної справі. Всі підрозділи забезпечувалися мінерами й необхідною кількістю вибухівки.

Залежно від характеру району дії і важливості комунікацій визначався і головний напрям бойової й диверсійної діяльності кожного підрозділу. Наприклад, перша і друга роти діяли переважно на залізничних комунікаціях фашистів. Третя рота основну увагу звертала на шосейні шляхи й промислові підприємства військового значення¹⁸.

Щоб найефективніше використовувався весь особовий склад, кожний борець виконував завдання відповідно до своїх ділових якостей і вміння. Партизани-мінери об'єдналися в диверсійні групи, а з тих, хто краще діяв із-за прикриття, було створено стрілецькі групи.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 13.

¹² «Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы», М., 1960, стор. 118.

¹³ «История Великой Отечественной войны Советского Союза», т. 4, стор. 318.

¹⁴ Там же, стор. 319.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 13.

¹⁷ Там же, арк. 24.

¹⁸ Там же, арк. 19.

Активні бойові дії партизанів та політико-масова робота серед місцевого населення сприяли тому, що все більше словаків і чехів піднімалися на збройну боротьбу. З них було створено два словацьких загони. Один (чисельністю 72 партизана) очолив старий член КПЧ Кароль Бедрна, а другий (60 бійців) — Іван Демко. Обидва загони діяли в районі Бардів — Прешів — Спишска-Нова-Вес¹⁹ і скоро досягли значних успіхів. Так, 10 вересня загін Бедрни пошкодив телефонно-телеграфний зв'язок, а наступного дня підірвав дві автомашини, в результаті чого було вбито й поранено 42 німці. 13 вересня цей загін влаштував засаду і пошкодив 8 автомашин та знищив 76 солдатів і офіцерів. Згодом загін Бедрни ще більш поживав свою діяльність²⁰.

Словацькі загони проводили велику розвідувальну роботу, доставляючи цінні дані про чисельний склад німецько-фашистських гарнізонів, їхнє озброєння та плани на майбутнє.

8 вересня 1944 р. від генерала Строкача надійшов наказ партизанам в зв'язку з наближенням Червоної Армії до Словаччини якнайшвидше відходити на захід у район Попрада, посилити диверсії у тилу ворога²¹. Бригада одразу ж приступила до виконання цього наказу. 18 вересня підрозділ Драншнікова раптово напав на Коттербах — важливий воєнно-промисловий пункт. Було підірвано електростанцію, металургійний завод концерну Герінга, чотири рудники і телефонну станцію. Знищено 9 автомашин і мотоцикл. Захоплено склад з обмундируванням²².

У вересні загін Демка підірвав залізничний состав, спалив чотири шосейних мости, сім автомашин, пошкодив 25 км телефонно-телеграфного зв'язку, знищив німецьку охорону і звільнив з полону 12 радянських солдатів²³.

У боротьбі з ворогом росла, міцніла й загартовувалася партизанська бригада. Підтримувались регулярний зв'язок і постійна взаємодія з сусідніми загонами й бригадами. Наші підрозділи брали участь у спільних операціях проти ворожих гарнізонів. Так, 1 жовтня 1944 р. наша бригада разом з бригадою «Япошек», якою командував Ернест Бієлик, провела операцію в с. Вондрішель, де була розташована німецька комендатура, а також склади, майстерні, гараж, пошта, телефонно-телеграфна станція. Разом з Бієликом ми вивчили підходи до села, намітили об'єкти атаки, рубежі зосередження й виходів з поля бою. Від трьох німецько-фашистських розвідників, яких захопили партизани, довідалися про чисельність та озброєння комендатури і місцевої варти. Свідчення полонених дали нам можливість перевірити й уточнити дані, отримані від зв'язківців. У призначений час вночі обидва загони одночасно ввійшли у Вондрішель. Місцеві жителі-провідники і наші розвідники точно вивели партизанів до потрібних об'єктів. Народні месники діяли навалюю, чітко, строго за розробленим планом. Підмога, вислана гітлерівцями з Спишска-Нова-Вес, наскочила на міни, попала під обстріл наших засад і була повністю знищена. Партизани успішно виконали бойове завдання, не зазнавши будь-яких втрат.

В результаті операції було розгромлено німецьку комендатуру, пошту, спалено склади й майстерні, підірвано 5 автомашин з фашистами, вбито й поранено 84 солдати і офіцери²⁴.

Успішно діяли в наших рядах солдати і офіцери, що перейшли з фашистської армії на бік партизанів. У нашій бригаді воював австрієць Рудольф Ендові. Якось поблизу с. Крокави була влаштована засада. Рудольфа переодягли у форму німецького унтер-офіцера, і він зупинив фашистську автомашину. Щось запідозривши, один фашист вистрілив, але промахнувся. Тоді Ендові дав чергу, партизани з засади також відкрили вогонь по автомашині. Внаслідок операції були убиті п'ять офіцерів особливого відділу німецького корпусу, що везли важливі секретні документи, зміст яких було передано командуванню Червоної Армії²⁵.

Протягом вересня наша партизанська бригада провела 58 бойових операцій, було пущено під укіс 17 воїнських ешелонів з військами і бойовою технікою, знищено 20 паровозів, 77 вагонів, 12 платформ, 38 автомашин, один танк, підірвано два склади, сім мостів, виведено з ладу 1029 ворожих солдатів і офіцерів²⁶.

На перше жовтня 1944 р. бригада налічувала 760 чоловік. За успіхи в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками Головний штаб партизанського руху в Словаччині присвоїв їй назву Особливої²⁷.

У жовтні фашистське командування перейшло до рішучих дій проти партизанів,

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 20.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, арк. 2.

²² Там же, арк. 19.

²³ Там же, арк. 20.

²⁴ Там же, арк. 42.

²⁵ Там же, арк. 20.

²⁶ Там же, арк. 21.

²⁷ Там же, арк. 30.

відкликавши з фронту вісім дивізій, в тому числі дві танкові, а також виділивши десятки тисяч солдатів і офіцерів для охорони залізничних і шосейних комунікацій, аеродромів, складів та інших об'єктів.

Партизанські загони і деякі словацькі військові частини, що завзято билися з фашистами, згідно з вказівкою ЦК КПЧ 27—28 жовтня з боями розпочали відходити в гори. Керівники партизанського руху Ян Шверма, А. Н. Асмолов ужили заходів для зручного влаштування загонів у задалегідь намічених місцях.

Незважаючи на жорстокі каральні заходи окупантів, бойові дії партизанів стали ще активнішими і так тривали аж до визволення Словаччини частинами Радянської Армії.

Партизани потребували великої кількості боєприпасів, особливо вибухівки. Щоб дістати все це, спеціальні групи партизанів пішли на старі шахти і каменоломні, де з допомогою місцевих жителів збрали більше ста мін і 800 кг толу.

У жовтні 1944 р. бригада провела 33 бойові операції. На залізницях було пушено під укіс 11 ешелонів, в тому числі один бронепоезд, знищено 12 паровозів, 75 вагонів. На шосейних шляхах підірвано й знешкоджено 24 автомашини. Протягом місяця партизани вбили й поранили 1100 гітлерівців²⁸.

На початку листопада в горах випав глибокий сніг. Настала холоднеча з різкими вітрами. В таких важких умовах було вирішено розосередити партизанські загони, діяти невеличкими групами й підрозділами. Це дало добрі наслідки.

У грудні 1944 р. та січні 1945 р. фашистські війська почали просуватися в гори, спалюючи на своєму шляху всі мисливські будиночки, якими користувалися партизани. Це змусило нас обладнувати замасковані землянки. Хоч партизанам було, як ніколи, тяжко, героїчної боротьби вони не припиняли, провівши лише за грудень 1944 р. 26 бойових операцій, пустивши під укіс 4 військових ешелони, пошкодивши 4 паровози, 28 вагонів з живою силою і технікою, із засад знищивши 18 автомашин та понад 400 ворожих солдатів, висадивши в повітря чотири мости. Шість разів у гітлерівців не працював завдяки партизанам зв'язок²⁹.

На кінець січня 1945 р. частини Радянської Армії, успішно розвиваючи наступ, досягли району дії нашої бригади (Прешов — Спишска-Нова-Вес — Попрад — Брезно). 2 лютого, після зустрічі з радянськими воїнами, всі підрозділи нашої Особливої партизанської бригади було зосереджено біля Брезно, і до 7 лютого представники Штабу партизанського руху при Військовій Раді 4-го Українського фронту провели розформування бригади³⁰. Партизани вливалися в ряди діючої армії, але в їх пам'яті назавжди залишилися героїчні дні боротьби в тилу ворога. За час свого існування наша бригада пустила під укіс 36 гітлерівських ешелонів, один бронепоезд, знищила 39 паровозів, 191 вагон, 15 платформ, 130 автомашин, вивела з ладу металургійний завод із щомісячною продуктивністю 25 тис. т заліза, 4 шахти із щомісячним видобутком 25 тис. т залізної руди кожна, електростанцію потужністю 8 млн. квт/год. електроенергії в рік, дві високовольтні трансформаторні підстанції, підірвала 22 мости, підземний кабель Берлін — фронт і 13 раз пошкоджувала телефонно-телеграфний зв'язок. Бригада розгромила два німецьких гарнізони у Вондрішелі й Крокаві, виявила й знешкодила понад сто шпигунів і зрадників.

Усього було проведено 156 бойових операцій: на залізниці — 37, шосейних шляхах — 92, інших — 27, в результаті яких убито 1876, поранено близько 900 і взято в полон 177 гітлерівських солдатів і офіцерів. Трофеями бригади були 7 автомашин, 58 кулеметів, 104 автомати, 150 гвинтівків, 110 гранат³¹.

Партизанський рух під час другої світової війни був яскравим виявом загального піднесення антифашистської боротьби народів Європи проти гітлерівського поневолення. І в цій боротьбі Радянський Союз подав всебічну допомогу народам Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Європи.

Бойовий досвід, що його передавали радянські партизани польським, чеським і словацьким патріотам, давав можливість успішно проводити операції проти загарбників.

ЦК Комуністичної партії Чехословаччини дав високу оцінку бойовій співдружності партизанів. У листі ЦК КПЧ від 30 червня 1945 р. першому секретареві ЦК КП України М. С. Хрущову говорилося: «Радянські партизани принесли нам славний дух радянських бійців, дух ненависті до ворога, дух рішучості в боротьбі з фашистами; радянські партизани показали чеському й словацькому народам, як потрібно бити фашистів, а також те, що в цій боротьбі повинні брати участь широкі народні маси»³².

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 25.

²⁹ Там же, арк. 29.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, арк. 3, 4.

³² «Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», стор. 275—276.

П. І. ДЕНИСЕНКО

ВІДБУДОВА ЕКОНОМІКИ І КУЛЬТУРИ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

(1944—1945 рр.)

Досвід боротьби КПРС і її бойового загону — КП України за відбудову економіки і проведення ленінської національної політики в західних областях України в 1944—1945 рр. має велике теоретичне і практичне значення для всіх комуністичних і робітничих партій соціалістичних держав і країн, що визволилися від колоніального рабства або борються за свою національну незалежність. Питання історії соціалістичного будівництва в західних областях України висвітлювались в узагальнюючих працях¹, у кількох монографіях і брошурах², у статтях, опублікованих у журналах і наукових збірниках, де на значному фактичному матеріалі показано героїзм робітничого класу, трудящих мас селянства та інтелігенції у соціалістичному перетворенні в західних областях України, керівну роль КПРС і КП України в здійсненні ленінської національної політики в цих областях, непримиренну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів. Проте в історичній літературі немає ще праць, де висвітлювалась би відбудова економіки і культури в найважчий період історії українського народу в роки Великої Вітчизняної війни. В даній статті робиться спроба розкрити цей процес.

Внаслідок тимчасової фашистської окупації були повністю виведені з ладу Львівська, Бориславська, Ковельська, Золочівська, Бродівська, Чернівецька електростанції, знищені паровозоремонтний і електроламповий заводи, взуттєва і консервна фабрики у Львові, трикотажна фабрика і гумовий завод у Чернівцях, швейна фабрика у Станіславі, нафтопромисли і нафтоперегінні заводи у Дрогобицькій області, сотні інших промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій. Тільки у Львівській області гітлерівці стратили близько 700 тис. чоловік³. На Львівщині було знищено і спалено 18 685 будинків, вивезено в Німеччину понад половину кількості великої рогатої худоби. Прямі збитки, заподіяні німецько-фашистськими окупантами народному господарству Львівської області, не рахуючи збитків від припинення виробництва промисловістю і сільським господарством, становили 7 168 430 тис. крб.⁴ У Волинській області було спалено 519 населених пунктів, зруйновано всі колгоспи і МТС. Збитки становили понад 3 млрд. крб. У Ровно і Рівенській області гітлерівці знищили понад 200 тис. мирних громадян⁵, у 25 районах Тернопільської області розстріляли 97 тис. чоловік. Всього народному господарству західних областей Української РСР було заподіяно збитків на 29 153 млн. крб.⁶

З перших днів визволення Радянською Армією міст і сіл західних областей України налагоджувались нормальні умови життя трудящих, почалася швидка відбудова народного господарства.

У лютому—квітні 1944 р. відновили свою діяльність Рівенський, Волинський, Тернопільський, Львівський обкоми КП(б)У і виконкоми обласних Рад депутатів трудящих, які мобілізували трудящі маси на відродження народного господарства і культурного життя. 27 липня 1944 р. радянські війська визволили Львів і Станіслав. 30 липня 1944 р. голова РНК УРСР, перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха, заступник голови РНК УРСР Д. З. Мануїльський взяли участь у п'ятдесятитисячному мітингу трудящих, присвяченому визволенню Львова від німецько-фашистських загарбників. М. С. Хрущов віддав ряд районів західних областей України, надавши їм практичну допомогу в ліквідації наслідків воєнних дій⁷.

Радянський уряд виділив великі асигнування для відбудови народного госпо-

¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961; «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954; «Історія Української РСР», т. II, К., 1957.

² В. А. Варецький. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР, К., 1960; І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, К., 1961; М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР 1939—1958, Львів, 1963.

³ «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», К., 1963, стор. 349.

⁴ «Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис», Львів, 1961, стор. 118.

⁵ В. Бегма. Злочини німців і народна боротьба на Рівенщині, К., 1945, стор. 7.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 155, арк. 3.

⁷ «Львівська обласна партійна організація», стор. 120.

дарства. Тільки в перші три квартали 1944 р. по бюджету Української РСР для західних областей було асигновано 83 млн. крб., в тому числі: Чернівецькій області — 18,1 млн., Волинській — 15,1 млн., Ровенській — 13,6 млн. крб. Крім того, на четвертий квартал 1944 р. було додатково асигновано 60,2 млн. крб.⁸

Завдяки поданій допомозі уже в перші дні визволення під керівництвом партійних організацій робітники, інженерно-технічні працівники й службовці міст дружно взялися за очищення вулиць і площ від руїн, ремонтували водопроводи, каналізацію, електромережу, працюючи інколи по 16 годин на добу, без вихідних днів. Героїчна праця робітників і залізничників забезпечила прохід першого поїзда через Львів на десятий день після визволення міста. За 12 днів було відбудовано арматурний завод. Робітники газового заводу на двадцятий день після визволення дали місту газ⁹. Трудящі Львівської області на чолі з комуністами тільки за серпень 1944 р. ввели в експлуатацію 36 підприємств місцевої промисловості і 39 промартілей. Усього в 1944 р. було відбудовано 356 промислових підприємств¹⁰. У 1944 р. промисловість Львівської області успішно справилася з державним планом. Підприємства легкої промисловості виконали виробничий план на 104,2%, місцевої промисловості — на 114%, промислової кооперації — на 246%. Залізничники Львова, працюючи у важких умовах воєнного часу, шестимісячний план навантаження виконали на 164%, розвантаження — на 101,8%. Двічі в 1944 р. вони одержували перехідний Червоний прапор Державного комітету оборони і один раз — прапор Наркомату шляхів¹¹.

Швидкими темпами відбудовувались нафтова промисловість Дрогобицької, Станіславської областей, де протягом серпня—вересня 1944 р. стала до ладу значна частина нафтопромислів, газолінових і нафтоперегінних заводів. Тільки з 10 до 15 серпня 1944 р. було видобуто 1132 т нафти. Починаючи з 16 серпня 1944 р. п'ять нафтопромислів почали працювати цілодобово. З 10 серпня до 15 вересня 1944 р. було видобуто 16 297 т нафти і перероблено 10 280 т¹². В рекордно короткий строк трудящі відбудували всі свердловини четвертого промислу, яким керував депутат Верховної Ради СРСР І. П. Щеланик. Колектив цього та інших нафтопромислів Дрогобицької області ще в ході війни дали країні тисячі тонн палива. Нафтовики Станіславської області вже в січні 1945 р. дали продукції на 21,7% більше, ніж виробляли її до війни¹³. На кінець 1944 р. в західних областях Української РСР було відбудовано і введено в дію понад 1 700 промислових підприємств, у тому числі верстаторемонтних, автозбірних, електролампових, паровозобудівних та інші заводи. Загалом на кінець війни було відроджено 2200 промислових підприємств і артілей¹⁴.

Велику роль у мобілізації трудящих на відбудову народного господарства Західної України відіграла постанова Державного Комітету оборони «Про соціалістичну індустріалізацію міста Львова» (грудень 1944 р.), в якій передбачався насамперед швидший розвиток машинобудівної, приладобудівної, легкої і харчової промисловості. У відповідності з цією постановою Рада Народних Комісарів Української РСР і ЦК КП(б)У 7 травня 1945 р. ухвалили постанову «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Ровенської, Тернопільської, Волинської і Чернівецької областей УРСР на 1945 рік», де зазначалося, що найважливішим завданням наркоматів і центральних організацій Української РСР, виконкомів обласних і районних Рад, обкомів і райкомів КП(б)У є всебічний розвиток промисловості й індустріалізації західних областей Української РСР.

Особлива увага приділялася Львову — політичному й адміністративному центру західноукраїнських земель. Важливою економічною умовою перетворення міста у великий індустріальний центр республіки став природний газ Дашавського родовища, який уже в 1945 р. змінив 3 500 ешелонів кам'яного вугілля і 1 000 ешелонів дров. Розвитку промисловості Львова сприяли також наявність залізничного вузла, житлового фонду, науково-технічних кадрів, сконцентрованих у вищих учбових закладах та інститутах Академії наук УРСР.

При здійсненні індустріалізації західних областей партійним організаціям і радянським органам довелося подолати ряд труднощів, які полягали насамперед у тому, що на фабриках і заводах, на нафтопромислах і будовах не вистачало робочої сили. Треба було підготувати кваліфікованих робітників для швидко зростаючої промисловості і новобудов.

Роз'яснюючи трудящим завдання соціалістичної індустріалізації, партійні організації закликали їх взяти активну участь у її здійсненні. На заклик партії і уряду

⁸ Газ. «Правда України», 1 листопада 1944 р.

⁹ «Львівська обласна партійна організація», стор. 122.

¹⁰ І. Грушецький й. Соціалістичні перетворення на Львівщині, К., 1950, стор. 8.

¹¹ Газ. «Правда України», 4 лютого 1945 р.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 27, од. зб. 3, арк. 38—39.

¹³ І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, стор. 58.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 4, арк. 32.

відгукнулися десятки тисяч трудящих міста і села, йдучи працювати на підприємства і новобудови, освоюючи виробничі й будівельні спеціальності, стаючи ударниками і новаторами виробництва. На початку 1945 р. на Львівському відділенні залізниці з 12 тис. працюючих 6900 перевиконували норми виробітку. На Львівській електростанції п'ять комсомольсько-молодіжних бригад виконували виробничі завдання на 180—200%. На заводі «Метал» робітники А. Шнуровський, П. Новак, М. Герасимова, В. Суха щодня давали 2—2,5 норми. У Львові на початку 1945 р. було утворено Управління трудових резервів, відкрилось 17 шкіл фабрично-заводського навчання на 4 500 чоловік і 2 ремісничих училища з контингентом учнів 400 чоловік¹⁵.

Повсюдно проводились підвищення кваліфікації робітників шляхом їх індивідуального навчання. Так, у 1945 р. на шахтах Золочівського шахтоуправління було підготовлено 242 чоловіка. До серпня 1945 р. на підприємствах Залізничного району Львова було підготовлено 4 569 робітників масових професій¹⁶.

Одночасно партія і уряд докладали значних зусиль до відродження сільського господарства західних областей республіки. У 1944 р. на відбудову машинно-тракторних станцій і ремонтних баз було асигновано 17 254 тис. крб. Весною 1945 р. відновили свою діяльність 178 МТС, які подали допомогу 72 тис. індивідуальних господарств у ремонті сільськогосподарського реманенту і обробітку землі¹⁷. Радянська влада повернула 354 тис. селянських господарств 513 тис. га землі, відібраної у них гітлерівськими окупантами¹⁸.

З початком соціалістичних перетворень у сільському господарстві проводилась боротьба з куркульством. У Львівській області налічувалось 2 600 господарств, які мали по 10 і більше га землі. До кінця 1944 р. органами Радянської влади було вилучено в куркулів і передано батракам і бідняцьким господарствам 6 300 га землі¹⁹. Впорядковувалось землекористування. Держава подала фінансово-матеріальну допомогу селянським господарствам, які виявили бажання переселитися з хуторів у села.

Важливим заходом у боротьбі за відбудову і розвиток сільського господарства західних областей було створення відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. земельних громад. Згідно з примірним статутом, затвердженим урядом Української РСР, земельні громади створювались у кожному селі, де було не менше 25 господарств. На громади покладалась відповідальність за організацію доцільного використання громадських земельних угідь (луків, пасовищ, водоймищ, лісів, річок і т. д.), упорядкування сіл, організацію протипожежних заходів і т. д. Оскільки земельні товариства складалися з бідняків і середняків, трудящим масам селян був забезпечений міцний захист від куркульської кабали. Безкінним селянам, інвалідам Вітчизняної війни, сім'ям воїнів, людям похилого віку і сиротам подавалася громадська допомога в обробітку землі, ремонті сільськогосподарського реманенту. Через земельні громади селяни залучались до громадського життя, до участі в управлінні суспільними і державними справами. Земельні громади відіграли важливу роль у підготовці селян до переходу їх на соціалістичний шлях розвитку.

Протягом 1945 р. земельні громади були створені в усіх селах західних областей республіки. Вони організували близько 240 тис. супряг, обробили понад 980 тис. га землі інвалідів Вітчизняної війни, воїнів Радянської Армії і бідняків, проводили громадські випаси на площі понад 22 тис. га, відремонтували 1179 мостів і 3735 км шляхів та ін. При земельних громадах працювало 10 150 зерноочисних пунктів²⁰.

Наркомзем УРСР послав у західні області України понад 3 тис. агрономів, зоотехніків, ветлікарів. Крім того, тільки в 1945 р. на місці було підготовлено 17 тис. трактористів і спеціалістів інших сільськогосподарських професій²¹. Були вжиті заходи по відбудові і створенню нових науково-дослідних сільськогосподарських установ, серед них Сарненської науково-дослідної станції по осушенню боліт у Ровенській області. Відбудовувались Львівська і Лапонецька (Тернопільської області) дослідні станції.

Комуністична партія і Радянський уряд, здійснюючи відбудову народного гос-

¹⁵ «Львівська обласна партійна організація», стор. 131.

¹⁶ Там же, стор. 132.

¹⁷ М. С. Хрущов. Швидше відродимо сільське господарство Радянської України, К., 1946, стор. 44; газ. «Правда України», 7 січня 1945 р.

¹⁸ М. С. Хрущов. Швидше відродимо сільське господарство Радянської України, стор. 44.

¹⁹ М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962, стор. 78.

²⁰ М. С. Хрущов. Швидше відродимо сільське господарство Радянської України, стор. 44.

²¹ В. Ф. Старченко. Підсумки 1945 р. і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР, К., 1946, стор. 37.

подарства західних областей України в 1944—1945 рр., активізували роботу культурних установ і учбових закладів. Розгортаючи культурне будівництво, партія і уряд звертали особливу увагу на створення матеріальної бази, здійснення загального навчання дітей шкільного віку рідною мовою, організацію підготовки кадрів у вищих учбових закладах, налагодження бібліотечної, клубної і видавничої справи українською мовою. Труднощі культурного будівництва посилювалися тим, що переважна більшість населення була неписьменна і малописьменна. Тому ще в ході війни РНК УРСР і ЦК КП(б)У розробили заходи по ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в західних областях республіки. Для проведення цієї роботи партійні організації залучали масові громадські організації, профспілки, комсомол, культосвітні установи. За два навчальні роки (1944/1945 і 1945/1946) ліквідували свою неписьменність 268 689 чоловік дорослого населення²². Проте остаточно ліквідація неписьменності була завершена в західних областях республіки тільки в четвертій п'ятирічці, після чого партія мала можливість ще більше підняти політичну активність трудящих, посилити свій вплив на маси, мобілізувати їх на соціалістичні перетворення.

Радянська держава подала велику допомогу західним областям України щодо розгортання шкільної справи. Для цього були асигновані як грошові, так і матеріальні засоби, надіслані тисячі вчителів із східних областей республіки. Тільки в 1944—1945 рр. Міністерство освіти Української РСР послало на постійну роботу до західних областей 22 546 вчителів, бібліотекарів, піонервожатих та інших працівників народної освіти²³. Завдяки допомозі Радянської держави настала можливість здійснити на ділі загальне навчання дітей у семирічних школах і створити широку мережу середніх шкіл. Уже в 1945 р. на утримання шкіл, бібліотек і клубів у західних областях республіки було витрачено 359,2 млн. крб.²⁴, збудовано багато нових шкіл методами народної будови, відремонтовано тисячі старих шкільних приміщень. В усіх західних областях проходили суботники по відбудові і ремонту шкіл. В 1944—1945 рр. у західних областях республіки було відбудовано 5 800 шкіл, в яких навчалось 827,5 тис. учнів, 20 вищих учбових закладів з контингентом 10 808 студентів, 82 технікуми та інші спеціальні навчальні заклади з контингентом 12 874 студенти²⁵. В 1945 р. у західних областях республіки працювало 1 324 бібліотеки, книжковий фонд яких налічував 1 830 тис. примірників²⁶. Були відкриті сотні бібліотек на промислових підприємствах, у колгоспах і школах. У містах і селах працювали сотні клубів і кінотеатрів. У 1945 р. в західних областях діяло 311 кіноустановок. Кіно стало доступним широким масам трудящих.

В усіх обласних центрах почали працювати українські театри, обласні філармонії, будинки народної творчості та інші творчі організації.

Важливу роль в політичному вихованні мас відіграла постанова ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», ухвалена на звіт ЦК КП(б)У, Львівського і Тернопільського обкомів партії. Відзначивши певні досягнення в організації політичної роботи серед населення західних областей республіки, ЦК ВКП(б) водночас вказав, що партійні організації не охопили своїм впливом усіх трудящих, не забезпечили населення постійною інформацією про воєнно-політичні і міжнародні події, роз'ясненням основ соціалістичного ладу. Серйозним недоліком була слабка робота партійних організацій західних областей по викриттю фашистської ідеології і ворожої народу діяльності українських буржуазних націоналістів. Цю постанову обговорили на обласних, міських і районних партійних активах і на зборах первинних партійних організацій. У Львові в роботі обласного партійного активу взяв участь перший секретар ЦК КП(б)У і голова РНК Української РСР М. С. Хрущов, який у своєму виступі дав аналіз стану партійно-політичної роботи серед населення та вказав на хибі її проведення. М. С. Хрущов закликав Львівську обласну партійну організацію усунути відзначені в постанові ЦК ВКП(б) недоліки, посилити роботу по мобілізації трудящих мас на якнайшвидшу відбудову народного господарства і культури.

22—24 листопада 1944 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який заслухав звіти Волинського, Станіславського і Чернівецького обкомів партії про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. Пленум намітив конкретні пропозиції по розгортанню політичної роботи в масах, зажадав від партійних організацій вжити

²² О. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за ліквідацію неписьменності і малописьменності в західних областях УРСР (Наукові записки Львівського політехнічного інституту, 1957).

²³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 93, арк. 6.

²⁴ І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, стор. 125.

²⁵ «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник», К., 1957, стор. 429—433, 450—453.

²⁶ Там же, стор. 457—458.

всіх заходів до підвищення політичної активності комуністів, розгорнути пропаганду марксистсько-ленінських ідей, посилити ідейно-політичну роботу серед інтелігенції.

Центральний Комітет КП(б)У, враховуючи специфіку західних областей республіки, безпосередньо займався питаннями поліпшення організаційної і політичної роботи в цих областях, подавав їм постійну допомогу.

З ініціативи М. С. Хрушова в грудні 1945 р. було створено в ЦК КП(б)У відділ по західних областях УРСР, а при Раді Народних Комісарів Української РСР — Раду допомоги західним областям республіки на чолі з першим заступником голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцем. В усіх наркоматах республіки були введені посади заступників наркомів по західних областях. Все це сприяло наближенню партійного і державного керівництва на місцях і своєчасному розв'язанню питань партійного, державного, господарського і культурного будівництва, посилення політичної роботи в масах, особливо в селі.

ЦК КП(б)У подав велику допомогу західним областям республіки кадрами. Тільки з моменту визволення цих областей від німецько-фашистських загарбників до лютого 1945 р. туди було послано понад 42 тис. працівників, з них 19 348 членів і кандидатів партії²⁷.

Значну роль у посиленні політичної роботи серед робітників, селян та інтелігенції західних областей України відіграли проведені в кінці 1944 р. обласні й районні збори селян, а на початку 1945 р. — обласні наради передовиків сільського господарства і міжобласна нарада активу вчителів західних областей України. В роботі останньої наради взяли участь М. С. Хрушов, Л. Р. Корнійць, Д. З. Мануїльський. З доповіддю «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини» виступив заступник голови РНК Української РСР Д. З. Мануїльський. Він на численних прикладах і фактах показав, що дала Радянська влада трудящим західних областей України, одночасно вказавши, якої шкоди завдають українські буржуазні націоналісти — посіпаки іпоземних капіталістів. Учасники наради гнівно засудили злочини націоналістів, закликали до боротьби з цими найлютішими ворогами українського народу, які всіляко заважали трудящим будувати нове, соціалістичне життя. Всі розрахунки націоналістичних банд тримати за допомогою терору і демагогії під своїм впливом західноукраїнських трудящих провалились. Навпаки, відсіч трудящих мас націоналістичним бандам з кожним днем ставала дедалі сильнішою. 27 листопада 1944 р. уряд Української РСР звернувся з відозвою до українських буржуазних націоналістів, в якій закликав припинити кровопролиття і гарантував сприятливі умови тим, хто залишить націоналістичні банди і повернеться до мирної праці. Тисячі агітаторів і пропагандистів, партійний, радянський, господарський актив провели велику роботу по роз'ясненню цієї відозви. На сторінках газет і журналів, у брошурах і книгах передові діячі науки і культури М. Вознюк, Я. Галан, С. Гжицький, П. Козланюк, Ф. Колесса, І. Крип'якевич та ін. викривали злочинну діяльність українських буржуазних націоналістів. В результаті багато оунівців зрозуміли, що їх облудно втягнули в боротьбу проти свого народу, почали виходити з банд і допомагати радянському народу боротися з бандитизмом. З часу визволення західних областей України від німецько-фашистських загарбників і до 1 червня 1945 р. повину принесли 40 395 чоловік²⁸.

Все ж банди УПА і ОУН у період війни завдавали великої шкоди, вбиваючи ні в чому не винних радянських людей. У багатьох селах і районних центрах бандити тероризували сільський актив і інтелігенцію, руйнували сільради, школи, бібліотеки, клуби, зривали масові заходи, які провадились у селах. Тому Радянський уряд поряд з роз'яснювальною роботою змушений був ужити заходів по знищенню оунівських банд, щоб захистити мирну працю населення західних областей України. «Український народ не терпить тих, — говорилось у зверненні уряду Української РСР від 19 травня 1945 р., — хто заважає йому мирно жити. Сорокамільйонний український вільний народ не дозволить, щоб якась незначна купка бандитів заважала йому мирно працювати. Мерзенні і безглузді бандити будуть розгромлені. Якщо ворог не здається, його знищують — така воля українського народу»²⁹. У 203 загонах самооборони в листопаді 1944 р. налічувалось близько 23 тис. бійців. Було створено 3 тис. груп сприяння, які об'єднували понад 27 тис. чоловік і захищали населені пункти³⁰. Трудящі західноукраїнських земель, як і весь радянський народ, внесли значний вклад у розгром гітлерівської Німеччини й імперіалістичної Японії, рішуче борючись за здійснення рішень партії і уряду по відбудові зруйнованого німецько-фашистськими окупантами народного господарства.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 4, арк. 15.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 4, арк. 28.

²⁹ Газ. «Радянська Україна», 20 травня 1945 р.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 669, арк. 201.

М. М. МЕЖЕНІН

ПРО ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В ДОНБАСІ в 1953—1956 рр.

XX з'їзд КПРС поклав край грубому порушенню розроблених В. І. Леніним норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Проте, ще до з'їзду, в 1953—1956 рр. Центральний Комітет нашої партії з ініціативи М. С. Хрущова провів велику роботу по відновленню ленінських норм партійного життя, розвитку внутріпартійної демократії, впровадженню принципів колективного керівництва і забезпеченню нового піднесення політичної активності широких мас трудящих. Автор розглядає це питання на матеріалах Донбасу, використовуючи документи ПА ІІП ЦК КП України (ф. 1, оп. 166, ст. 205—206) та обласні газети — «Радянська Донеччина», «Социалистический Донбасс», «Луганська правда».

Липневий пленум ЦК КПРС 1953 р. закликав відновити ленінські методи та стиль партійної роботи, побудовані на глибоких і творчих знаннях марксистсько-ленінської теорії і практиці комуністичного будівництва, на тісному зв'язку з масами, на підтримці їх трудового і політичного ентузіазму. Рішення пленуму прийняли до неухильного виконання партійні організації України. Стали більш ретельно готуватися і більш якісно проводитись пленуми та засідання бюро Донецького і Луганського обласних комітетів, пленуми і бюро міськомів і райкомів КП України, партійні збори і конференції. Великого значення в політичному і господарському житті Донбасу набули партактиви і наради. На засідання пленумів і бюро запрошували численний актив — передовиків та новаторів виробництва, спеціалістів, керівників профспілкових, комсомольських та господарчих організацій, партійних працівників. Так, у роботі пленуму Донецького обкому КП України, що розглядав питання про керівні та інженерно-технічні кадри вугільної промисловості, крім членів і кандидатів у члени обкому, членів ревізійної комісії, взяло участь 78 активістів. На пленумах Луганського обкому КП України протягом 1955 р. в обговоренні питань про заходи поліпшення партійно-політичної роботи на шахтах та будовах вугільної промисловості області, про виконання колективами своїх зобов'язань узяло участь 820 чоловік активу. Такі пленуми і бюро проходили жваво, змістовно, з гострою всебічною критикою недоліків роботи, вивуюючи у присутніх якості політичних діячів, досвідчених і вмілих керівників мас.

Успішно відновлювалися ленінські норми партійного життя в діяльності первинних партійних організацій. Якщо в минулому порядок денний зборів, як правило, установлювався зверху, то тепер він намічався бюро або комітетом первинної організації, а інколи висувався знизу комуністами і безпартійним активом. Коли в 1955 р. дві великі лави шахти ім. Лутугіна тресту «Чистяківантрацит» підходили до кордонів шахтного поля, а підготовка нових горизонтів велася незадовільно, партбюро вирішило обговорити це питання на відкритих партійних зборах, перед якими кілька спеціальних груп вивчали причини поганої роботи. На підготовку зборів була націлена діяльність всього шахтного агітколективу, вони стали надзвичайною подією, у них взяло участь 109 комуністів і 147 безпартійних. В дебатах з питання нових горизонтів і використання допоміжних резервів на підприємстві виступило 12 чоловік, в тому числі 5 безпартійних. Постанова зборів була продумана, конкретна.

В боротьбі за відновлення ленінських принципів колективності керівництва велику роль відіграли звітно-виборчі партійні збори і конференції 1953—1955 рр. Комуністи виявили зростаючу вимогливість до кандидатур, що висувалися до складу партійних органів. Вони піддали гострій критиці керівників партійних і господарських організацій за допущені промахи і помилки в роботі, а тих, що відірвалися від мас і не прислухалися до їх голосу, не підвищували свій ідейно-теоретичний рівень, не обирали до керівних органів. Так, на міських та районних партконференціях, що проходили у жовтні—листопаді 1953 р. в Луганській області, делегати заболотували 39 кандидатур,

що висувалися до складу партійних комітетів. До бюро первинних організацій, міських, районних і обласних комітетів КП України були обрані сотні енергійних комуністів, хороших організаторів, людей, здібних активно боротися за відновлення і дальший розвиток ленінських норм партійного життя і принципів політичного керівництва.

У 1953—1956 рр. значно поновився склад керівних партійних органів. У 1953 р. у Луганській обласній партійній організації було обрано 48,5% нових членів міських комів і райкомів КП України. Систематичне оновлення керівних партійних органів відкривало нові великі можливості для широкого використання творчих сил партії і народу в інтересах побудови комунізму.

Відповідно до вказівок ЦК КПРС дедалі більше висуваються на керівні партійні посади високоосвічені люди, спеціалісти різних галузей соціалістичної промисловості. Так, у Донецькій області у 1953 р. нараховувалось 122, а в 1956 р.— 161 з 205 секретарів райкомів і міськкомів партії з вищою і незакінченою вищою освітою. В 1953 р. секретарем Донецького обкому КП України був обраний інженер-металург І. П. Казанець, який багато років працював на заводі в м. Єпакієве, а секретарем Луганського обкому партії вдруге обрали інженера-хіміка В. К. Клименка. Багато гірничих інженерів і техніків стали керівними партійними працівниками. Отже, склад партійних органів оновлювався комуністами, які добре знали економіку, техніку виробництва, одночасно зміли працювати з масами і спрямовувати їх зусилля на виконання політичних і господарських завдань.

Звільняючись від пут культу особи, Комуністична партія успішно розвивала такі форми і методи роботи, які давали їй можливість частіше радитися з масами трудящих, вивчати і використовувати їх багатогранний досвід. Доказом цього є участь робітників, службовців, інженерно-технічних працівників Донбасу в обговоренні директив ХХ з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР, яке проходило в кінці 1955 і на початку 1956 рр. Комуністична партія, її Центральний Комітет, з увагою ставиться до багатотисячних пропозицій і побажань трудящих. Все цінне і розумне було максимально враховане і використане для розвитку народного господарства СРСР.

Намічена з 1953 р. лінія Комуністичної партії на відновлення ленінських норм партійного життя, на розгортання внутріпартійної демократії, критики і самокритики була закріплена на ХХ з'їзді КПРС, рішення якого стали вихідним рубежем на шляху повного і остаточного відновлення ленінських принципів колективного керівництва і партійної демократії.

Ф. В. ГОЛОВАЧ

З ІСТОРІЇ РАДГОСПІВ УКРАЇНИ

(1919—1921 рр.)

Історія радгоспів давно привертала увагу радянських дослідників, але розвиток цих господарств України в перші роки Радянської влади досі майже не досліджено. Працюючи над цим питанням, автор, крім відомостей періодичної преси, опублікованих документів, використав матеріали ПА ІП ЦК КП України (ф. 1, оп. 1—6, оп. 4, 5, 1—13; ф. 2, оп. 1), ЦДАЖР (ф. 2, оп. 1; ф. 27, оп. 1 і 2; ф. 352, оп. 1; ф. 744, оп. 1; ф. 2841, оп. 1), державних архівів Київської (ф. 349, оп. 2; ф. 350, оп. 1; ф. 359, оп. 1 та ін.), Чернігівської (ф. 503, оп. 1; ф. 3599, оп. 1), Харківської (ф. 135, оп. 3 і 5) та інших областей.

Постійну категорію працівників радгоспів становили сільськогосподарські робітники колишніх маєтків. Крім того, на час сівби, збирання врожаю запрошувалися сезонні та поденні робітники. Якщо в 1919 р. радгоспи відчували нестачу робочої сили, то в першій половині 1920 р. вже був її лишок. Але не вистачало кваліфікованої робочої сили, співвідношення якої до некваліфікованої було 1:9. Сільськогосподарські робітники наділялися землею згідно з ленінським декретом про землю.

Базою перших радгоспів були націоналізовані Радянською владою поміщицькі та інші приватновласницькі маєтки разом з їх землею, тягловою силою, технічними засобами, будинками тощо. В червні 1919 р. радгоспам системи Наркомзему України належало близько 1,1 млн. дес. землі. Земельні угіддя радянських господарств постійно зростали (в кінці 1920 р.— на 376 667 дес., в травні 1921 р.— на 320 210) і в першій половині 1921 р. розподілялись так: полів — 61,4%, луків і випасів — 14,7, садів — 16, садиб і городів — 1,4, лісу — 0,9, непридатної землі — 20%.

Тяглової сили у радгоспах було надто мало: в 1919 р.— лише на 30%, в 1920 р.— ще менше. Тільки завдяки докладанню великих зусиль в 1921 р. вдалося досягти 50%. Із 400 тракторів, що мала республіка весною 1921 р., радгоспам належало лише близько 80. Слабо були забезпечені радгоспи сільськогосподарським реманентом і технікою.

гостру потребу відчували вони і в посівному матеріалі, племінній та продуктивній худобі.

Отже, матеріально-технічна база перших радгоспів була слабкою, що відповідно позначилося на організації господарства і виробництва. Частина радгоспів спочатку працювала без планів і виробничих завдань. Недостатніми були облік і контроль виробництва. До вересня 1921 р. не застосовувався госпрозрахунок. Господарства перебували на державному утриманні, а вироблену продукцію здавали Наркомпроду. Це пояснювалося важкими умовами періоду воєнного комунізму.

У відбудовний період, після закінчення громадянської війни, значно поліпшилася робота радянських господарств України, їх забезпечення коштами. За виробничою спеціалізацією в кінці 1920 р. вони поділялись на багатогалузеві (46%), садово-городньо-виноградарські (32,5), тваринницькі (14,5%), насінницькі (7%). Якщо в першій половині 1919 р. радгоспи республіки одержали 70,5 млн. крб. оборотних коштів, то в першому кварталі 1921 р.— вже близько 1 млрд. Незважаючи на труднощі розвитку, радгоспи швидко показали свої переваги перед одноосібними селянськими господарствами. Так, в 1920—1921 господарському році урожай трьох головних зернових культур у радгоспах був вищим майже на 30% від селянського. Поступово впроваджуючи ефективні методи господарювання і використовуючи переваги великого державного господарства перед індивідуальним, уже тоді значна частина радгоспів одержувала великі прибутки. В серпні 1920 р. остаточно було встановлено тарифні ставки зарплати для робітників радгоспів України, розроблено принципи і норми їх морального та матеріального стимулювання.

Безпосереднє керівництво радгоспами здійснювали завідуючі за допомогою робітничих комітетів, які були низовими організаціями профспілок Всеробземлісу і вели активну й багатогранну роботу. Важливі організаційно-господарські питання розв'язувались на загальних зборах робітників і службовців та на засіданнях робітничих комітетів. Ці комітети налагоджували трудову дисципліну, дбали про кадри, допомагали адміністрації у виробничих питаннях, здійснювали контроль за діяльністю керівних осіб, дбали про поліпшення матеріально-побутових і культурних умов робітників і службовців радгоспу та ін. Комуністична партія та Радянська влада вживали рішучих заходів до ліквідації нестачі керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства в радгоспах, зокрема в Києві, Харкові, Одесі та Чернігові були відкриті курси і школи по підготовці спеціалістів сільського господарства.

Спеціальні комісари, маючи широкі повноваження, виконували керівництво і контроль у радгоспах. Виключна роль в їх організаційно-господарському зміцненні належала партійним організаціям, які спрямовували роботу завідуючих і робітничих комітетів. Загальне керівництво радгоспами здійснювали Наркомзем УРСР і відповідні земвідділи. В липні 1919 р. при земвідділах були створені підвідділи радгоспів та колективних господарств, а в грудні того ж року — спеціальні управління радгоспами.

Поступово в радгоспах республіки зміцнювались централізація структурного управління, колегіальність керівництва, робітничий і державний контроль та інші характерні риси великого соціалістичного підприємства. Проводилось укрупнення радгоспів, одночасно скорочувались їх адміністративно-господарські шгати.

Якщо в перші роки Радянської влади радгоспи були прикладом у веденні соціалістичного господарства для навколишнього, переважно одноосібного, населення села, то в роки розгорнутого будівництва комунізму вони «покликані бути для колгоспів зразком передових, науково обгрунтованих, економічно вигідних методів ведення суспільного виробництва, високої культури і продуктивності праці» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 67).

Замітки

ПЕРШИЙ ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ ГРУП СПРИЯННЯ ПАРТДЕРЖКОНТРОЛЮ

В період після XX з'їзду КПРС партія здійснила ряд важливих заходів до ліквідації наслідків культу особи в усіх галузях життя країни. Значною мірою цьому сприяло налагодження роботи органів партійно-державного контролю на ленінських принципах. Листопадовий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС конкретизував ці принципи організації контролю стосовно до умов періоду комуністичного будівництва. В постанові Пленуму передбачалося поєднання партійного контролю з радянським у рамках єдиного органу, залучення представників народних мас до виконання контрольних функцій, були чітко визначені завдання контрольних органів. До складу комітетів партдержконтролю, крім штатних працівників, залучаються, за рекомендацією громадських організацій, профспілкові й комсомольські працівники, робітники, колгоспники, представники наукових установ, преси та ін. Так, з 13 членів Комітету партійно-державного контролю ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР сім чоловік — представники громадськості: письменник Я. В. Баш, редактор газети «Правда України» М. К. Белогуров, ланкова колгоспу ім. Ілліча Київської області О. К. Диптан, секретар Української ради профспілок Є. І. Єфименко, секретар ЦК ЛКСМУ В. В. Кулик, член-кореспондент АН УРСР П. С. Кучеров, бригадир комплексної будівельної бригади П. О. Степанчук. Права представників громадськості і штатних працівників системи партдержконтролю у розв'язанні всіх питань рівні.

З метою встановлення дійового контролю на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, установах створені групи і пости сприяння комітетам партдержконтролю. До питань, що їх розв'язують такі групи і пости на промислових підприємствах, відносяться: 1) перевірка фактичного виконання директив партії і уряду, постанов і розпоряджень раднаргоспів і галузевих управлінь економічного району; 2) контроль за виробничо-господарською діяльністю підприємства і виконанням адміністрацією функцій по управлінню; 3) контроль за додержанням партійної і державної дисципліни, викорінення антигромадських явищ (бюрократизму, хабарництва, розкрадання соціалістичної власності тощо)¹.

Відповідні функції виконують ці громадські органи контролю і в колгоспах, радгоспах, різних установах. Тільки в Українській РСР діють 145 тис. груп і постів сприяння, в яких працюють 825 тис. народних контролерів².

Наявний досвід діяльності органів партдержконтролю дає можливість зробити певні узагальнення про порядок формування, якісний і кількісний склад, характер роботи загальнозаводських і цехових груп сприяння.

Згідно з пунктом 2 «Положення про групи та пости сприяння комітетам партійно-державного контролю», затвердженого Комітетом партійно-державного контролю Центрального Комітету КПРС та Ради Міністрів СРСР 30 червня 1964 року, групи сприяння органам партдержконтролю на промислових підприємствах утворюються шляхом делегування в них представників від партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. Кожний цех, відділ, служба підприємства висувують кандидатури для обрання в групи і пости сприяння. Висуванню передують обговорення кандидатур на партійних, комсомольських, профспілкових та інших зборах у цеху, бригаді, на дільниці, службі й відділі підприємства. Вибори проводяться на зборах

¹ «Положення про Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР і відповідні органи на місцях», К., 1963, п. 5.

² И. Грушецкий и. Экономика и контроль, газ. «Правда Украины», 1 березня 1964 р.

представників всього підприємства. Так, багатотисячний колектив одеського заводу ім. Дзержинського на таких зборах представляв 362 чоловіка — комуністи і комсомольці, передовики виробництва і члени бригад комуністичної праці³. Такий порядок обрання до груп сприяння дає можливість висувати найбільш активних і авторитетних працівників. На згаданому вище заводі до складу групи входить 15 чоловік: кадрові робітники, майстри цехів, ударники комуністичної праці, член парткому заводу, начальник штабу «Комсомольського прожектора», редактор багатотиражної заводської газети, активістка жіпрати, ветеран заводу, пенсіонер та ін.⁴

Крім загальнозаводських і загальнофабричних, на великих підприємствах групи сприяння створюються в цехах, відділах і службах, а на дільницях, змінах, відділеннях і в бригадах — пости сприяння. На невеликих підприємствах групи сприяння створюються тільки в масштабі усього підприємства, а в цехах, на дільницях, у відділеннях і т. д. — пости сприяння.

Керівним органом групи сприяння є її загальні збори, на яких обирається бюро як виконавчий орган для ведення поточної оперативної роботи і здійснення контролю за виконанням пропозицій групи. При виборі внутрішньої організаційної структури враховуються специфіка виробництва, кількісний і якісний склад групи тощо. На багатьох підприємствах у групах створені підгрупи і сектори, що сприяє встановленню дійового контролю за всіма ділянками виробництва. Наприклад, на Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. В. І. Леніна в групі сприяння органам партдержконтролю створені такі сектори: виробництва і якості продукції, економіки, використання устаткування, нової техніки, промислового будівництва, культурно-побутовий, скарг і пропозицій трудящих⁵. Окремі групи утворюють не сектори і підгрупи, а постійні комісії, а також тимчасові комісії для перевірки того чи іншого сигналу.

Головну увагу групи і пости сприяння партійно-державному контролю промислових підприємств приділяють виробничим питанням. Так, наприклад, вивчивши причини низької продуктивності праці й низької якості виробленої продукції, група сприяння на Полтавській швейній фабриці запропоувала план заходів по ліквідації недоліків. Завдяки здійсненню цього плану вже через кілька місяців продуктивність праці на підприємстві підвищилася на 2,5%, помітно поліпшилася і якість продукції⁶. Група і пости сприяння Баглійського коксохімічного заводу Дніпропетровської області у своїй повсякденній діяльності важливу увагу приділяють питанням економіки і продуктивності праці. Зокрема, в доменному цеху було вивчено питання зниження затрати коксу на тунну чавуну, здійснення заходів по техніці безпеки тощо. Пост сприяння партдержконтролю доменної печі № 12 виявив невикористані резерви виробництва, що забезпечило успішне виконання піччю державного плану і соцобов'язань 1963 р.⁷ Групи і пости сприяння підприємств Харкова, Львова, Донецька та інших міст провели перевірку стану використання промислового устаткування.

Групи сприяння значну увагу приділяють раціональній організації праці на підприємстві. Наприклад, народні контролери Кремгеського заводу залізобетонних виробів Полтавської області встановили, що кочегари стоять осторонь руху колективів арматурного, бетонного та інших цехів та випуск надпланової продукції, з'ясували, що ця категорія робітників одержувала постійні ставки. За пропозицією групи сприяння їх перевели на відрядну оплату, що сприяло підвищенню їхньої трудової активності⁸.

У полі зору груп сприяння партдержконтролю знаходиться також питання запровадження у виробництво досягнень науки, передового досвіду. На шахті № 54 тресту «Антрацит» народні контролери, вивчивши досвід роботи добової бригади В. І. Щebetовського, порекомендували керівникам шахти створити наскрізні комплексні бригади в усіх очисних і підготовчих вибоях. Це дало великий економічний ефект⁹.

Групи і пости сприяння проводять велику роботу по удосконаленню апарату управління підприємствами. Народні контролери швейного об'єднання ім. Ворovського (м. Одеса), вивчивши можливості зменшення адміністративно-управлінського апарату і штатів допоміжних служб, запропонували скоротити більш як 10 штатних одиниць. На шахті ім. Лютикова в Донбасі члени групи сприяння встановили, що оклади деяких наземних працівників були завищені, прирівняні до зарплати трудівників вибою. Групи Миколаївського заводу металоконструкцій, Чугуївської меб-

³ Поточний архів Одеського сталепрокатного заводу ім. Дзержинського.

⁴ Там же.

⁵ Поточний архів Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна.

⁶ Газ. «Известия», 26 березня 1963 р.

⁷ Поточний архів Комітету партдержконтролю Дніпропетровського промислового обкому КП України та облвиконкому за 1963 рік.

⁸ Поточний архів Комітету партдержконтролю ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР за 1962 р.

⁹ Газ. «Луганская правда», 16 листопада 1963 р.

льової фабрики, Харківського заводу швейних машин та інших підприємств республіки виявили приписки у звітах про виконання державного плану виробництва продукції¹⁰.

Групи сприяння партійно-державному контролю здійснюють найважливішу функцію — контроль за мірою праці і мірою споживання, за додержанням соціалістичного принципу: «Хто не працює, той не їсть».

Різноманітність форм контролю, вказував В. І. Ленін, — «е запорука життєвості, порука успіху...»¹¹. Досвід діяльності груп сприяння свідчить про ефективність таких методів: 1) вивчення і обговорення питання на засіданні групи сприяння з наступною контрольною перевіркою, 2) звернення уваги адміністрації на певний виявлений недолік у самому ході перевірки, 3) взяття групою під контроль проведення того або іншого виробничого процесу чи здійснення адміністрацією якоїсь її функції.

На Макіївському заводі ім. Кірова група сприяння взяла під контроль якість робіт і строки спорудження нового стану металургійного цеху, а на ряді хімічних підприємств Дніпропетровської області групи сприяння стежать за терміном виготовлення хімічної продукції і вивезення мінеральних добрив з підприємств і залізничних станцій¹². Найнефективнішою формою діяльності народних контролерів є всемірна активізація боротьби широких мас трудящих з безгосподарністю, за повсякденну економію матеріальних коштів, сировини і матеріалів, виявлення причин браку і надходження рекламаций на неякісну продукцію тощо.

До організовуваних групами сприяння рейдів залучаються найширші верстви трудящих, а це робить контроль «універсальним, загальним і всенародним»¹³, дає можливість охопити пильним оком велику кількість підприємств, швидко вжити заходи до усунення виявлених недоліків. У 1963 р. у рейді під девізом «Економити всюди і в усьому», що проводився на підприємствах Баглійського району Дніпропетровської області, взяло участь понад 8 тис. чоловік. Внаслідок рейду вдалося добитися зниження затрат на 0,5 коп. на кожний карбованець виробленої продукції; за 9 місяців 1963 р. це дало економії 893 тис. крб.¹⁴ Нерідко народними контролерами залучаються до перевірки працівники фінансових органів, прокуратури. А участь у рейдах робкорів на багатьох підприємствах вважається обов'язковою, оскільки однією з основних умов дієвості контролю є широка гласність результатів перевірки, висвітлення матеріалів рейду в стінних і багатотиражних газетах. Так, загальнозаводська група сприяння Луганського тепловозобудівного заводу має тісний зв'язок з редакцією багатотиражної газети «Октябрьський гудок», яка видає щодаки спеціальну сторінку про діяльність народних контролерів. Результати діяльності груп сприяння відображаються в сатиричних листках, спеціальних бюлетенях — «Перець», «Тривога», «Блискавка», «Колючка», «Телеграма», «Сигнал» та ін.

Гласність у роботі груп і постів сприяння здійснюється і через їх звіти на загальних зборах трудящих підприємств. Тут члени колективу дають накази своїм контролерам. Так, на Баглійському коксохімічному заводі робітники підказали групам сприяння перевірити стан трудової дисципліни, в результаті чого встановлено порушення правил ведення табельного обліку, невиходи на роботу, запізнення, випадки закінчення роботи до кінця зміни¹⁵. Виконуючи накази загальних зборів, народні контролери вивчають і такі питання, як своєчасне здійснення винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій, організація прийому робітників і службовців керівниками підприємств, правильність розподілу житлоплощі і прийняття на квартирний облік.

Як громадські органи, групи і пости партдержконтролю не мають адміністративних прав. Тому їх основний метод роботи — добиватися від адміністрації, партійної та громадських організацій усунення недоліків та порушень. Групи та пости сприяння висувають перед адміністрацією, парторганізацією відповідні пропозиції, які не мають характеру наказів та розпоряджень, однак, затверджуються наказом керівника підприємства як обов'язкові до виконання¹⁶.

Комітети, групи і пости партійно-державного контролю — чудова школа участі трудящих в управлінні на громадських засадах.

Л. В. КОВАЛЬ

¹⁰ Поточний архів КПДК ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР за 1962 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 370.

¹² Поточний архів КПДК ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР за 1963 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 430.

¹⁴ Поточний архів КПДК Дніпропетровського промислового обкому КП України та облвиконкому за 1963 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Див. «Положення про Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР та відповідні органи на місцях», п. 4.

ДОПОМОГА 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ ТРУДЯЩИМ

(1943 р.)

Контрнаступ Радянських Збройних Сил у липні — серпні 1943 р. під Курськом, на Орловському та Білгород-Харківському напрямках переріс у загальний стратегічний наступ на фронті від Великих Лук до Чорного моря. Головного удару радянські війська завдали на південному крилі фронту з метою визволення Лівобережної України і Донбасу, виходу до Дніпра і форсування його на широкому фронті.

Долаючи опір ворога, війська Центрального, Воронежського і Степового фронтів на кінець вересня майже повністю визволили Лівобережну Україну і на 600-кілометровому фронті від Лоева до Дніпропетровська вийшли до Дніпра.

Війська Воронежського фронту (командуючий генерал армії М. Ф. Ватутін, член Військової ради генерал-лейтенант М. С. Хрушов, начальник штабу фронту генерал-лейтенант С. І. Іванов), що наступали на Київському напрямку, захопили ряд плацдармів на правому березі Дніпра і розпочали бій за Київ. Уранці (о пів на шосту) 6 листопада столицю Радянської України було повністю визволено від німецько-фашистських окупантів, і війська 1-го Українського фронту¹ продовжували громити угруповання ворога, визволяючи землі Правобережної України.

Відступаючи під ударами Радянської Армії, німецько-фашистські війська здійснювали гітлерівську політику «видаленої землі». Спалювали на величезних площах урожай, псували залізничні та шосейні шляхи, руйнували тисячі заводів та фабрик, міста; сотні тисяч радянських громадян угоняли до фашистського рабства.

Перед Військовою радою фронту і, насамперед, перед її членом і Першим Секретарем ЦК КП(б)У М. С. Хрушовим, який докладно ознайомився із становищем у місті, а також перед керівними працівниками міських партійних і радянських організацій, що прибули до Києва з передовими військовими частинами, постало невідкладне завдання — налагодити нормальне життя в столиці. Військова рада фронту з ініціативи М. С. Хрушова зробила все, що було в її силах, для полегшення тяжкого становища населення Києва і організації регулярного постачання йому продуктів.

Відступаючи, гітлерівці зруйнували хлібозаводи. Залишилося кілька печей і деяке устаткування, але не було палива. 11 листопада Військова рада фронту ухвалила виділити потрібне паливо «для швидкого пуску хлібопекарень міста Києва»². З документів, які зберігаються в Архіві Міністерства оборони СРСР, видно, що дана постанова з'явилася через три дні після того, як паливо вже було одержане. Це свідчить про те, що Військова рада фронту, Київський обком і міськомом партії вжили заходів по налагодженню випічки хліба незабаром після визволення міста.

За умов, коли ворог посилював контратаки, зосереджував великі резерви для переходу в контрнаступ, Військова рада 1-го Українського фронту виділила до 1 січня 1944 р. 5600 солдатів і офіцерів, 80 автомашин, щоб допомогти трудівникам села у збиранні врожаю. З цієї кількості 2288 солдатів та офіцерів і 44 автомашини були направлені у розпорядження Чернігівської, 1144 солдати та офіцери і 22 автомашини — Сумської, 728 солдатів та офіцерів і 14 автомашин — Київської обласних Рад депутатів трудящих³. За рішенням Військової ради фронту виділені військовослужбовці забезпечувалися зимовим обмундируванням і харчуванням на весь час роботи. Навіть у період напружених оборонних боїв, а потім підготовки до наступу, за складних умов переправлення ваптажів через Дніпро Військова рада 1-го Українського фронту, дбаючи про найшвидший обмолот зернових, виділила у розпорядження Київської обласної Ради депутатів трудящих понад 91 т пального⁴.

Завдяки цим заходам і трудовому ентузіазму колгоспників Київської, Чернігівської і Сумської областей воїни Радянської Армії і робітники міст були в найкоротший строк забезпечені продовольством.

Велике значення для відбудови колгоспів і радгоспів мало рішення Військової ради фронту від 6 грудня 1943 р. про передачу у розпорядження Народного Комісаріату землеробства УРСР 6440 голів великої рогатої худоби, овець⁵.

Допомога Військової ради 1-го Українського фронту трудящим м. Києва, Київської, Чернігівської і Сумської областей — ще одне свідчення нерозривного зв'язку Радянської Армії з народом.

М. А. МАРТИШЕВСЬКИЙ

¹ 20 жовтня Воронежський фронт було перейменовано в 1-й Український фронт.

² Архів Міністерства Оборони СРСР, ф. 236, оп. 2727, спр. 10, арк. 20.

³ Там же, арк. 21.

⁴ Там же, арк. 107.

⁵ Там же.

ДО ПИТАННЯ ПРО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКУ КООПЕРАЦІЮ В УРСР

(1921—1925 рр.)

Діяльність Комуністичної партії України по виробничому кооперуванню села виходила із загальних положень марксизму-ленінізму про об'єктивну необхідність соціалістичних перетворень у сільському господарстві. Для роботи партії в цьому напрямі велике значення мала праця В. І. Леніна «Про кооперацію».

Кооперування селянських господарств у відбудовний період було основою соціалістичного будівництва на селі і зводилось до організації сільськогосподарських колективів, в яких усупільнювалися всі основні засоби виробництва і трудові процеси, а також — до розгортання діяльності різних форм споживчої кооперації. Сільськогосподарська кооперація відіграла провідну роль у поступовому залученні селянина до активної участі у соціалістичному будівництві.

Питанням кооперативного будівництва партія почала приділяти особливу увагу з X з'їзду партії. В умовах непу кооперація повинна була відіграти провідну роль у переведенні одноосібних селянських господарств на базі колективної праці на шлях до соціалізму. З 1921 р. майже всі з'їзди, конференції, пленуми ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, партійні наради та з'їзди Рад розглядали кооперативне будівництво як першорядне й найважливіше завдання господарського будівництва. Так, XII з'їзд партії в рішенні «Про роботу РКП на селі», прийнятому під безпосереднім впливом праці В. І. Леніна «Про кооперацію», відзначав, що «кооперування селянства є на цілий історичний період найважливішим економічним завданням Радянської держави»¹. Парторганізація України розгорнула значну роботу по будівництву кооперації, налагодженню її роботи та посиленню впливу партії в її органах. Уже на I Всеукраїнській нараді при ЦК КП(б)У (травень 1921 р.), крім інших питань про роботу на селі (комнезами, продподаток та ін.), розглядалося питання і про роботу кооперації. В рішенні наради вказувалося, що «...партії треба приділяти максимум свого впливу і сил для керівництва цією організацією зсередини»². Питання кооперативного будівництва розглядалося також на VI партконференції України, яка звертала увагу «всіх членів партії на надзвичайну важливість роботи кооперативних органів»³ і особливо сільськогосподарської кооперації, що повинна бути засобом піднесення продуктивних сил у землеробстві.

На Україні чітко виділяються два періоди кооперативного будівництва: 1) відродження й організації будівництва кооперації, взагалі, сільськогосподарської, зокрема (1921—1922 рр.), 2) розгортання безпосередньо збутово-постачальної та виробничої діяльності сільськогосподарської кооперації (з 1923 р.).

Створення перших колективних господарств у селах України, як і в Російській Федерації, було розпочато зразу ж після встановлення Радянської влади. Уже на весну 1918 р. на Україні було взято на облік 30—40 кооперативних господарств⁴. Організація колективних господарств відбувалася і під час громадянської війни та іноземної інтервенції. Цей процес особливо посилювався на Україні в перші роки непу. Виникнення сільськогосподарських колективів спочатку відбувалося лише по лінії земвідділів, без будь-якої участі в цій справі кооперації.

З 1 квітня 1922 р. розпочала практичну діяльність Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Кіпський господар»⁵⁻⁶, яка постачала кооперативним та державним організаціям сільськогосподарські машини, добрива, організувала збут сільськогосподарських продуктів та ін., а також вживала заходів до поширення колективізації.

В ході кооперативного будівництва постало питання про зв'язок сільськогосподарської кооперації з уже існуючими формами виробничої кооперації, з колективами. В грудні 1921 р. уряд України прийняв відповідне положення⁷. Але ці заходи при проведенні їх у життя зустріли опір з боку старих кооператорів і частини колективістів. У кінці 1921 р. по губерніях України проходили з'їзди колгоспів. Вони показали, що заходи по включенню колективів у систему сільськогосподарської кооперації не зустрічають підтримки серед колективістів. Їх негативне ставлення

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (далі — «КПРС в резолюціях...»). ч. I, К., 1954, стор. 697.

² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (далі — «КП України в резолюціях...»), К., 1958, стор. 119.

³ Там же, стор. 161.

⁴ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 396.

⁵⁻⁶ «КП України в резолюціях...», стор. 163.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 414, спр. 37, арк. 22.

проявилось в Одеській губернії. Тут перший та другий губз'їзди колективів рішуче висловилися проти включення колективів у систему сільськогосподарської кооперації і запропонували створити самостійні спілки колективів. Саме тому в Одеській, Харківській та Миколаївській губерніях були створені і деякий час діяли спеціальні спілки сільськогосподарських колективів. Помилки в цьому питанні допускалися і кооператорами. На зборах уповноважених «Сільського господаря» в жовтні 1922 р. відзначалося, що старі кооператори саботували заходи щодо злиття колективів з кооперацією. Питання про зв'язок сільськогосподарських колективів з кооперацією було остаточно вирішене лише в кінці 1922 р., коли спілки сільськогосподарських колективів були ліквідовані. Зник розрив у діяльності змерганів та сільськогосподарської кооперації в питаннях виробничого кооперування. Цим була ліквідована одна з причин, що вела до порушення правильних взаємовідносин незаможників із середнім селянством.

Протягом 1922 р. в основному закінчилося організаційне оформлення сільськогосподарської кооперації і були визначені її завдання щодо виробничого кооперування. В травні при органах сільськогосподарської кооперації, як і раніше при земвідділах, були створені відділи колективних господарств. У грудні було вироблено положення про розмежування функцій між Наркомземом та «Сільським господарем» у справі керівництва та обслуговування виробничої кооперації. Згідно з цим положенням на Наркомзем покладалася адміністративно-господарські функції, землеустрій, декрети, агродопомога, пільги та ін. Сільськогосподарська кооперація повинна була займатися господарським і кредитно-комерційним обслуговуванням колективів, допомагати їм правильно використовувати результати праці⁸.

В другій половині 1922 р. був проведений ще один важливий захід, спрямований на зміцнення кооперації, а саме — перевибори її органів, в ході яких органи кооперації в основному позбавилися різних контрреволюційних елементів. У 1922 р. було завершено організаційне будівництво сільськогосподарської кооперації. Безпосередньо постачально-збутова, кредитна та виробнича діяльність кооперації розпочалась фактично лише в 1923 р. Розвиток сільськогосподарської кооперації в ті роки проходив в обстановці подолання значних труднощів. Попередні роки були неврожайними, народне господарство в 1923 р. переживало кризу цін, а в 1924 р. — новий недорід. Товарність селянського господарства була вкрай обмежена. Фактично кооперація була позбавлена передумов здорового розвитку. Але, незважаючи на труднощі, сільськогосподарська кооперація на Україні розвивалася. Її зростання в 1923—1925 рр., за даними ЦСУ, характеризується такими показниками: в 1923 р. було 3784 товариства з 303,9 тис. членів, у 1925 р. — 4461 товариство з 1158,2 тис. членів⁹⁻¹⁰. З кожним роком збільшувалися також і розміри спеціальних товариств. Так, у 1924 р. середній розмір спеціального товариства становив 79, а на початок 1926 р. — вже 271 господарство¹¹. Відповідно до цього швидко зростала кількість господарств, що об'єднувалися спеціальними товариствами. Їх зростання в ті роки прискорювалося порівняно швидким відбудуванням промисловості, зміцненням селянських господарств, а також добрим врожаєм 1923 р. В ході розгортання діяльності сільськогосподарських кооперацій виявився також ухил в роботі товариств у залежності від місцевих умов. Так, кооперація степових районів спеціалізувалася, головним чином, на проведенні хлібних операцій та молочарстві, а лісостепу — на поширенні технічних культур та тваринництві.

Становище, характер та особливості окремих районів України визначали також і стан сільськогосподарської кооперації, розмах її роботи та охоплення населення. Добрий врожай 1923 р., виділення державою спеціальних коштів на проведенні хлібних операцій, а також відновлення в 1923 р. експорту хліба створювали умови для більш швидкого зростання й зміцнення кооперації степової смуги. В 1924 р. в степових губерніях України процент кооперування становив 13,5, у лісостепових — лише 2,8. По окремих губерніях на 1 січня 1924 р. охоплення населення сільськогосподарськими товариствами та колективами становило: в Одеській — 16,2%, Катеринославській — 12,1%, Донецькій — 9%, Харківській — 10,2%, Полтавській — 7,2%, Київській — 4,6%, Чернігівській — 10,2%, Подільській — 2,7%, Волинській — 2%, а всього по Україні — 7,6%¹².

В листопаді 1925 р. у зв'язку з святкуванням 8-ї річниці Жовтневої революції були опубліковані дані про розвиток усіх видів кооперації. З них видно, що вся система кооперації України налічувала до 30 тис. низових осередків та мала 13 всеукраїнських центрів¹³. Кооперація охоплювала 3200 членів. Якщо врахувати і їх сім'ї, то кооперація обслуговувала 10—12 млн. трудящих, або 40—50% усього населення¹⁴⁻²². На IX з'їзді КП(б)У підкреслювалося, що «кооперація починає набувати все більшого

⁸ Газ. «Коммунист», 21 квітня 1922 р.

⁹⁻¹⁰ «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України», Харків, 1929, стор. 213.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 974, арк. 51.

¹² Газ. «Украинский экономист», 5 липня 1924 р.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 754, арк. 99.

¹⁴⁻²² Газ. «Украинский экономист», 7 листопада 1925 р.

значення в нашому будівництві, починає займати почесне місце в нашій господарській системі»²³.

Однією з найважливіших функцій сільськогосподарської кооперації була організація кредиту для селянських господарств взагалі і особливо для форм виробничої кооперації. На кінець 1922 р. кредитування потребувала абсолютна більшість селянства і особливо сільськогосподарські колективи, які відчували різкий нестаток тягла та реманенту. Особливо важким було становище в колективах, які організовувалися з незаможних селян. Партія та уряд добре розуміли потреби селянських господарств у кредитах. Але через відсутність коштів до 1923 р. подання допомоги незаможному селянству, в тому числі й колективам, здійснювалося лише в натуральній формі.

Початок організації правильної системи сільськогосподарського кредиту на Україні було покладено постановою ВУЦВКу від 24 січня 1923 р. «Про відбудову сільськогосподарства і сільськогосподарської промисловості та про організацію для селянства сільськогосподарського кредиту». Важливою подією в організації системи сільськогосподарського кредиту було створення «Укрсільбанку», який розпочав свою практичну діяльність у листопаді 1923 р.²⁴ Організуючи систему кредиту, партія та уряд виходили з настанови В. І. Леніна про необхідність фінансово-матеріальної підтримки нового кооперативного ладу як основи майбутнього суспільства.

На 1 вересня 1924 р. по лінії «Укрсільбанку» було надано кредит 1433 колективам (31%)²⁵. Далі кредитування колективів зростало ще більш швидкими темпами. Лише за один рік (з 1 жовтня 1924 р. до 1 листопада 1925 р.) сума кредиту збільшилася в 3 рази, кількість колективів, що кредитувалися — майже на 1000²⁶. Колективні господарства в 1925 р. одержали кредитів в 4 рази більше, ніж індивідуальні господарства. Якщо на одне селянське господарство було видано 45 крб. кредиту, то на кожне господарство, що входило в колектив, припадало 170 крб.²⁷ Крім того, сільськогосподарські колективи одержували кредит з розрахунку не 7—12% річних, як він видавався селянським господарствам, а 4—10% річних, тобто на вигідніших умовах²⁸.

Звичайно, розгортання кредитної політики в той період мало свої труднощі й недоліки. Коштів для кредитування було ще недостатньо для забезпечення всіх колективів, а ті, що одержували кредит, не завжди вміли й правильно його використовувати. Особливу увагу при кредитуванні зверталось на машинізацію сільськогосподарства, взагалі, і машинізацію колективів, зокрема. Виходячи з ленінського положення про значення індустріалізації, партія вже в роки непу розглядала завдання машинізації сільськогосподарства як одне з найважливіших.

З 1923 р. особлива увага зверталася на забезпечення колективів тракторами. У перші роки непу трактори довозилися з-за кордону. З 1923 р. розпочалося їх вітчизняне виробництво, зокрема в УРСР на Харківському паровозобудівному та Великодонецькому заводі «Красный прогресс»²⁹. Перші тракторні роботи на Україні проводилися спеціальним товариством «Село — Техніка», якому в 1923 р. було передано 60 тракторів з устаткуванням та запасними частинами для них. Весь цей тракторний парк був розбитий на 6 загонів, які й розпочали роботу в південних районах України³⁰. Дедалі тракторний парк на Україні зростав. У 1924 р. працювало 433 трактори, а в 1925 р. — 2891 трактор. 90% усього тракторного парку належали різним видам колективних об'єднань.

Якщо в організації виробничої кооперації і особливо спеціальних її видів на кінець відбудовного періоду визначалися певні успіхи, то в справі керівництва колективістським рухом та обслуговування колективів було ще багато недоліків. Хоч кількість колективів, що входили до сільськогосподарської кооперації, весь час швидко зростала, проте, навіть на кінець відбудовного періоду не всі колективи були членами цієї кооперації. За даними, що наводилися на Всеукраїнському з'їзді по колективізації (1925 р.), з 5400 колективів у сільськогосподарські спілки входило лише 3250. Частина колективів, яка формально входила до сільськогосподарської кооперації, не була з нею фактично зв'язана. У 1925 р. лише 557 колективів, або 19,43%, збували свою продукцію через сільськогосподарські спілки.

Незважаючи на зазначені недоліки в роботі сільськогосподарської кооперації, залучення в її систему маси селянства свідчило про те, що ідеї ленінського кооперативного плану дедалі глибше проникали у свідомість трудящих селян України, як і інших радянських республік, що селянство робило перші кроки на шляху соціалістичного будівництва.

І. Є. ГРОМЕНКО

²³ «IX съезд КП(б)У (стенографический отчет)», Харків, 1926, стор. 66.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 501, арк. 70.

²⁵ Там же, арк. 81.

²⁶ Газ. «Украинский экономист», 18 грудня 1925 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 838, арк. 195.

²⁸ Газ. «Коммунист», 18 жовтня 1925 р.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 754, арк. 101.

³⁰ Газ. «Вісті», 11 жовтня 1923 р.

ПРО ДОПОМОГУ РРФСР У СТВОРЕННІ ЗБРОЙНИХ СИЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1918 р.

Ведучи вітчизняну війну проти німецьких імперіалістів, український народ, як і в період боротьби за встановлення Радянської влади, відчував братню підтримку і допомогу з боку російського пролетаріату. Велику допомогу Радянській Україні подали ЦК РКП(б) і РНК РРФСР у формуванні військових частин, в озброєнні їх, в організації баз українських повстанців на своїй території. Дислокація баз проходила по лініях Тула—Калуга, Орел—Брянськ. Крім того, бази знаходилися в Кургані, Почепі, Зернові та ін.¹

Одержуючи допомогу від братньої Росії, українські труidiaчі формували партизанські загони, не припиняючи вітчизняної війни проти німецьких загарбників та їх прихвоснів.

Наприкінці серпня більшовики України почали формувати з партизанських загонів, що вийшли у нейтральну зону, дві повстанські дивізії, які мали стати ядром майбутньої Червоної Армії Радянської України. Активними організаторами повстанських сил були В. Н. Боженко, А. В. Іванов, Д. С. Коротченко, М. Г. Крапив'янский, В. М. Примаков, Т. В. Черняк, М. О. Шорс та ін. За наказом Центрального Військово-революційного комітету України від 22 вересня 1918 р. партизанські полки були реорганізовані у 1-у і 2-у українські повстанські дивізії.

Одночасно в прикордонних з нейтральною зоною районах почалось формування так званої Резервної армії, яка могла у потрібний момент прийти на допомогу повстанським дивізіям. Сформовані частини дістали умовну назву групи військ курського напрямку. 22 листопада 1918 р. з Управління Резервної армії було сформовано Управління Українського фронту².

Створення Української армії, а згодом Українського фронту здійснювалося під безпосереднім керівництвом і при активному сприянні ЦК РКП, за прямою вказівкою В. І. Леніна. 30 листопада 1918 р. начальник штабу Реввійськради Костяєв і член ради С. І. Аралов надіслали Глаголеву до Курська директивну телеграму: «Головком наказав усі українські повстанські частини звести в організовану одиницю...»³. Одночасно Головком РВР і Всеросійський головний штаб прагнули поповнити частини Резервної армії як основу майбутнього Українського фронту, зміцнити повстанські дивізії і подати пряму допомогу військовим частинам для прискорення формування і розвитку наступу. 7 грудня 1918 р. командуючий В. О. Антонов-Овсієнко телеграфував у Львів про передачу 5-го Глухівського полку з усім складом і матеріальною частиною в Рильськ для формування 4-го Українського полку⁴. В розпорядження Українського фронту були виділені й інші військові частини⁵. У листопаді 1918 р. частина особового складу розформованої 2-ї Орловської дивізії наказом Головкому була передана для формування Української армії⁶.

В результаті переформування і поповнення повстанських частин бойовий склад радянських військ України за станом на 5 грудня 1918 р. визначався так: 1-а Українська радянська дивізія включала в себе 1-у бригаду, 1-й і 2-й українські радянські полки, 1-й кавалерійський український полк, 4 ескадрони і 2 легких батареї. Дивізія налічувала 2410 штиків, 410 шабель, 76 кулеметів і 11 гармат. У 2-у Українську радянську дивізію входила 1-а, 2-а бригади, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й радянські українські полки, 2-й, 3-й кавалерійські радянські українські полки, сотня В. М. Примакова і один ескадрон. Всього у дивізії було 5975 гвинтівок, 916 шабель, 59 кулеметів, 7 гармат. 3-я Українська радянська дивізія складалася з 1-ї бригади, 9-го і 10-го радянських українських полків, 4-го кавалерійського радянського полку і легкого артилерійського дивізіону. Дивізія мала 1900 багнетів, 100 шабель і 2 гармати⁷.

З виступом у межі України і успішним просуванням на харківському і київському напрямах чисельний склад, озброєння і оснащення Української армії безперервно зростали. Український народ з величезною радістю зустрічав армію-визволительку, брався за зброю, поповнював її ряди, активно включався в боротьбу за остаточне звільнення України від окупантів та інтервентів, гетьманських і петлюрівських військ.

У ході формування Української армії, головним чином, піхотних і кавалерійських частин, кулеметних рот і артилерійських дивізіонів вищим командуванням РРФСР були зроблені кроки по поданню допомоги командуванню збройних сил України в організації авіації. Слід зазначити, що в умовах громадянської війни роль

¹ Журн. «Красный архив», 1939, № 4, стор. 91.

² ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 55, арк. 4.

³ Там же, арк. 3.

⁴ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

⁵ Там же, арк. 8, 17—18, 23.

⁶ Путеводитель по ЦГАСА, М., 1945, стор. 202.

⁷ ЦДАРА, ф. 11, оп. 5, спр. 433, арк. 3, 3 зв.

авіації була незначною. Однак для ведення спостереження за противником, для глибокої розвідки і коректування артилерійського вогню навіть нечисленні і слабкі авіаційні сили могли відіграти корисну роль, і вони справді на окремих ділянках подавали допомогу наземним військам.

Уже в кінці 1918 р. в розпорядження українських військових з'єднань було передано окремі загони авіації⁸. 22 січня 1919 р. авіадарм Сергеев поставив до відома начальника штабу Українського фронту Глаголева про передачу Українській армії три цілком боездатних авіазагони⁹. В кінці січня — на початку лютого 1919 р. Головопвітряфлотом для начальника авіації Української армії було відправлено ще кілька машин з запасними частинами і спеціальним обмундуванням для пілотів¹⁰.

Українські повстанські частини, що формувалися в нейтральній смузі, зазнавали гострої потреби в зброї, спорядженні і боеприпасах. На жаль, збереглося дуже мало документів, які б свідчили про конкретні факти забезпечення і постачання українських загонів необхідною зброєю і військовим майном. На основі вивчення конкретних фактів і документальних даних можна прийти до висновку, що повстанські загони, які формувалися в нейтральній зоні, забезпечувалися зброєю і спорядженням з трьох основних джерел.

Першим і основним джерелом була Радянська Росія, звідки надходили у нейтральну зону гвинтівки, кулемети, патрони, обмундування та інші військові матеріали. Другим джерелом були трофеї, захоплені в боях і сутичках з гетьманськими загонами та німецькими окупантами. Ці трофеї значно поповнили арсенал українських повстанців і були особливо значимими під час наступу. Третім джерелом було збирання зброї і боеприпасів у населення і часткова купівля зброї у німецьких солдатів. Це було найслабше джерело.

Постачання молоді Української армії здійснювалося централізованим шляхом через Центральне управління постачання. Вимоги частин задовольнялися тією або іншою мірою по нарядах ЦПУ на основі наказів Головкомом, Реввійськради республіки, Московського окружкомом. озброєння надсилалося в основному з Москви, Тули, Брянська і Орла.

Українське командування, на вимогу Головкомом, з самого початку прагнуло не допускати місництва і анархії при розподілі зброї та військового майна. Про це, зокрема, говорилося в наказі (№ 13 від 30 жовтня 1918 р.) начальника 1-ї піхотної дивізії Повстанської армії України М. Г. Кропив'яньського¹¹. З свого боку, центральні постачальні органи РРФСР також прагнули упорядкувати і централізувати розподіл озброєння, боеприпасів та іншого військового майна серед українських частин. Цього вимагали крайня обмеженість запасів зброї в самій Росії і велика потреба в ній російських фронтів¹². У листопаді 1918 р. Українська армія одночасно одержала значну кількість артилерійського озброєння (24 артилерійських гармати з лафетами, передками і запасними частинами, 16 тис. гранат, 16 тис. шрапнелей, 4800 запальновальних снарядів, 2542 лінійних гранати тощо)¹³.

У ході наступу, що розгорнувся, формування Української радянської армії тривало. Нові тисячі людей, вливаючись у її ряди, гостро потребували зброї й обмундування. Успіх наступу залежав не тільки від швидкості дій, масового героїзму і ентузіазму, а й від озброєння, спорядження і дисциплінованості військ. 15 грудня 1918 р. голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України телеграфував І. І. Вацетису: «Армія у нас формується цілком успішно... Ми не вимагаємо військових частин зараз, але вимагаємо якнайшвидше зброї»¹⁴.

Забезпечення повстанських загонів грошима було покладено на Курський банк. Ще в листопаді 1918 р. для 3-ї повстанської бригади (6-й і 7-й полки) в Курському банку було одержано 2 млн. крб.¹⁵. Посилюючи фінансову допомогу Українській армії, РНК РРФСР виділив відділу грошового постачання Головнокомандуючого військами України 22,5 млн. крб. Потім з утворенням Українського фронту Наркомфін РРФСР систематично постачав Українську армію грошима і здійснював контроль за їх використанням.

Тим часом на Україні розгорталися активні бойові дії, і питання постачання України зброєю, боеприпасами і різним спорядженням набували дедалі більшого значення.

17 листопада 1918 р. Рада Народних Комісарів РРФСР і ЦК РКП дали вказівку про створення Реввійськради Українського фронту і збільшили постачання

⁸ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 83, арк. 215; спр. 59, арк. 247.

⁹ Там же, спр. 90, арк. 6.

¹⁰ ЦДАРА, ф. 46, оп. 5, спр. 218, арк. 46, 70, 83, 107, 110.

¹¹ ЦДАРА, ф. 999, оп. 1, спр. 2, арк. 22.

¹² ЦДАРА, ф. 46, оп. 5, спр. 322, арк. 44.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 550, арк. 53.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 28, арк. 2.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2895, оп. 1, спр. 41, арк. 30—31.

зброєю Української армії. В республіку було також направлено значну кількість військових матеріалів і обмундирування. На початку грудня 1918 р. Орловський окружний військовий комісаріат одержав директивну вказівку начальника оперативного відділу Реввійськради республіки Михайлова зобов'язати Орловський округ постачати і забезпечувати Резервну армію. Військово-господарському управлінню, що знаходилося в розпорядженні окружного військкому, вказувалося: «Пропонуємо вам зробити всі необхідні розпорядження підвідомчим вам органам про постачання всіма видами спорядження частин Резервної армії»¹⁶⁻¹⁸.

Військове майно почало надходити з Росії на Україну приблизно з середини листопада 1918 р. Так, 25 листопада з Москви повідомили В. О. Антонова-Овсієнка про відправку частинам, що формувалися, телефонного обладнання¹⁹. У грудні 1918 р. на Україну було надіслано 70 похідних армійських кухонь²⁰. З інженерного майна Україні було виділено 15 200 різних сокир, лопат, кирко-мотиг, пилок та іншого інструменту²¹. Для налагодження служби зв'язку в українських військах Центральне управління постачання відпустило 36 комутаторів, 26 телефонних двоколок, 100 польових апаратів, 20 мотоциклів з колясками, кілька сот верст кабелю, 50 індукторів та ін.²². Медикаменти військам України надсилювалися безпосередньо Наркомом охорони здоров'я РРФСР²³.

Ще в ході формування Повстанської армії, особливо з початком наступу, коли її чисельний склад безпосередньо зростає, стала очевидною гостра нестача обмундирування і спорядження. Бійці повстанських частин не мали одягу і взуття. При цьому слід зважити на те, що бойові дії розпочалися на території України в листопаді 1918 р., коли йшли дощі і почалися заморозки. Поповнення добровольців прибувало, як правило, в цивільному одязі²⁴.

Обмундирування і спорядження направлялись як на адресу Тимчасового робітничо-селянського уряду, так і через штаб Української армії, а потім Наркомвійськ України. У грудні 1918 р. за вказівкою Центрального управління постачання України було відпущено 8 тис. кожухів, 8 тис. черевиків з обмотками, 16 тис. гімнастборок, поясів і 24 тис. речових сумок²⁵. 29 березня 1919 р. Головне військовогосподарське управління повідомляло інспекцію ЦСУ про надсилання 88 тис. пар взуття українським військам з грудня 1918 р. до березня 1919 р.²⁶. У доповіді про стан 1-ї Української радянської дивізії за станом на 20 січня 1919 р. повідомлялося про одержання однієї тисячі шинелей і кількох пар білизни для особового складу дивізії²⁷.

Допомога РРФСР збройним силам Радянської України відіграла важливу роль у боротьбі за перетворення розрізнених, неорганізованих повстанських загонів у регулярну Червону Армію Радянської України. У спільній боротьбі двох радянських республік проти зовнішніх і внутрішніх ворогів міцніла і загартовувалася вікова дружба братніх народів Росії й України.

В. І. МАЛИШЕВ

ХАРКІВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»

Історія виникнення і діяльності Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» ще не висвітлена в радянській історіографії. Досі нам відомі лише одна листівка Харківського «Союзу боротьби» від 30 листопада 1901 р., включена А. Сиромятниковим до публікації про студентські заворушення 1901—1902 рр.¹, хронікальна замітка ленінської «Искры» про злиття у 1902 р. Харківського комітету РСДРП з місцевим «Союзом боротьби»² і коротке повідомлення одного з керівників Харківського «Союзу боротьби» старого більшовика В. О. Карпінського. На сто-

¹⁶⁻¹⁸ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 231, арк. 5.

¹⁹ Там же, спр. 83, арк. 233.

²⁰ Там же, арк. 189.

²¹ Там же, ф. 46, оп. 5, спр. 238, арк. 233.

²² Там же, арк. 24.

²³ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 63, арк. 164.

²⁴ Там же, ф. 999, оп. 1, спр. 28, арк. 20.

²⁵ Там же, ф. 46, оп. 5, спр. 288, арк. 8.

²⁶ Там же, арк. 43.

²⁷ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 59, арк. 224.

¹ «Студенческие волнения в 1901—1902 гг.», журн. «Красный архив», 1938, № 4—5, стор. 264—265. Пізніше ця листівка була передрукована в зб. «Искровские организации на Украине», К., 1950, стор. 117—118.

² Газ. «Искра», 1 вересня 1902 р.

рінках «Правды» він так писав про свою підпільну діяльність серед робітників Харкова: «Наша група, яка організувала ряд робітничих гуртків, називалася «Харківський союз боротьби за визволення робітничого класу», — чудовий збіг у назві з створеним В. І. Леніним Петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Наш союз почав видавати свій орган — «Харьковский пролетарий». Вийшов лише один номер тиражем в 100 примірників. Ми мріяли про свою друковану газету і вже почали збирати шрифт. Але арешти перешкодили здійсненню наших планів»³.

В. І. Ленін знав про існування Харківського «Союзу боротьби» і його органу. Незабаром після опублікування в «Искре» замітки про об'єднання комітету з союзом В. І. Ленін в одному з листів до Харківського комітету РСДРП запитував: «Чи залишилися сліди компанії «Харьковского Пролетария»?»⁴ Проте упорядники тома Творів В. І. Леніна у примітці до цього висловлювання пишуть лише про «Харьковский пролетарий» як про гектографований журнал, що вийшов у жовтні 1901 р., і не згадують при цьому про компанію «Харьковского пролетария», тобто про Харківський «Союз боротьби»⁵.

Радянські історики у своїх дослідженнях історії соціал-демократичних організацій початку ХХ ст. також обходять питання про Харківський «Союз боротьби». Так, С. О. Ктитарев у великій монографії про вплив «Искры» на піднесення революційного руху на Україні обмежився лише однією фразою, повторивши відому оцінку союзу В. М. Лаліною, яка називала його вузьким гуртком, що займався лише пропагандистською роботою⁶. І. М. Премислер у своїй книзі про революційний рух на Україні початку ХХ ст. обмежився цитатою з «Искры» про злиття комітету з союзом⁷. Лише О. О. Воскресенський, досліджуючи революційну боротьбу робітників Харківського паровозобудівного заводу, відзначив участь союзу у революційних виступах, зокрема в демонстрації 19 лютого 1902 р. і підготовці першотравневого виступу 1902 р., проте і він не дав чіткої характеристики союзу⁸. У даному повідомленні автор на основі вивчення виявлених ним усіх виданих союзом листівок і архівних матеріалів робить спробу висвітлити історію Харківського «Союзу боротьби», починаючи з часу створення і кінчаючи його об'єднанням з Харківським комітетом РСДРП лєнінсько-іскрівського напрямку.

На рубежі ХІХ і ХХ ст. Харків був уже значним промисловим центром країни. На базі швидко зростаючого робітничого руху тут виникали марксистські гуртки і соціал-демократичні групи, які після І з'їзду РСДРП об'єдналися в єдину партійну організацію на чолі з Харківським комітетом РСДРП. У 1900 р. Харківський комітет РСДРП підготував і провів грандіозну першотравневу політичну демонстрацію, яку В. І. Ленін оцінив як «видатну подію»⁹. Однак незабаром після демонстрації поліція завдала комітетові ряду важких ударів. Особливо великого розгрому Харківська організація РСДРП зазнала 28 жовтня 1900 р., коли були арештовані майже всі члени комітету. На деякий час Харківський комітет припинив своє існування. Саме в цей період, десь наприкінці 1900 — на початку 1901 рр., групою соціал-демократів був створений «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

Виникнення Харківського союзу всіма дослідниками досі датувалося 1900 р.¹⁰, і лише В. О. Карпінський пише про створення союзу студентами Харківського університету і робітниками міста у 1898 р.¹¹ Проте архівні матеріали і друковані видання самого союзу свідчать про те, що він цілком оформився і почав офіційно діяти лише на початку 1901 р. Начальник Харківського жандармського управління, доповідаючи в департамент поліції про виникнення союзу, відзначав, що він у січні 1901 р. одержав повідомлення своєї агентури про створення (після ліквідації Харківського комітету РСДРП) нової «злочинної партії під іменем Харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Фундаторами її виступили брати В. О. і М. О. Нікітіни та М. П. Полякова. «Ця група, — говорилося далі в жандармському донесенні, — яка спочатку не мала зв'язку з робітниками, займалася виключно транспортуванням злочинних видаць друкарні «Искры» і розповсюдженням їх переважно серед учнівської молоді. Тісний зв'язок групи «Союзу боротьби» з друкарнею «Искры» без-

³ Газ. «Правда», 2 січня 1956 р.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 108.

⁵ Там же, стор. 401, примітка № 117.

⁶ С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959, стор. 115; В. Лапина. С.-Д. организации Украины и II съезд РСДРП, «Летопись революции», 1928, № 5, стор. 32.

⁷ І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття, К., 1958, стор. 95.

⁸ А. А. Воскресенский. Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода (1895—1917 гг.), Харьков, 1958, стор. 62—63.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 325.

¹⁰ В. Лапина. Назв. стаття, стор. 32; С. О. Ктитарев. Назв. книга, стор. 115.

¹¹ Газ. «Правда», 15 березня 1963 р.

сумнівний. Перша спроба зав'язати стосунки з робітниками припадає на лютий, коли до 19 лютого було підготовлено 500 прим. листівок для розповсюдження серед робітників»¹².

Ця перша листівка Харківського союзу під назвою «19 лютого 1861 р.» збереглася до наших днів. Вона видана на гектографі і має гутаперчовий штемпель союзу: «Х. С. Б. О. Р. К.». Текст листівки свідчить про правильну оцінку союзом як реформи 1861 р. і відомих причин падіння кріпосного права, так і політичних завдань моменту. Закінчувалася листівка такими бойовими закликами до робітників: «Товариші! Не падайте духом! Уряд і капіталісти забрали все до своїх рук, але з цього не виходить, що ми залишимо все в їх руках. Організуйтеся, відкрито заявляйте свої вимоги! Час перемоги близький. Хай живе робітничий рух всього світу! Хай живе російський робітничий рух!»¹³. Однак жандармерія через своїх платних агентів вилучила ці листівки і тим перешкодила їх розповсюдженню серед робітників.

25 березня 1901 р. союз організував першу нелегальну сходку, на якій, крім керівних діячів союзу інтелігентів М. П. Полякової (креслярка), М. С. Млодзинського (студент ветеринарного інституту) і Я. Рогальського (студент університету), було 6 чи 7 робітників з різних заводів міста. Учасники сходки вирішили створити касу, легальну і нелегальну бібліотеки, розпочати агітацію серед робітників за проведення першотравневих демонстрацій і розповсюдження до 1 Травня спеціальних листівок. Коли один з присутніх робітників заявив про безплідність такої агітації через недостатність часу для підготовки робітників, М. П. Полякова рішуче заперечила йому, доводячи можливість і необхідність демонстрацій. Її виступ підтримали інші учасники сходки¹⁴.

Харківський союз організував доставку великого транспорту першотравневої літератури, однак 16 квітня 1901 р. поліція через свою агентуру вилучила її¹⁵. Серед цієї літератури було 1200 першотравневих листівок, 100 брошур «Травневі дні у Харкові» з передмовою В. І. Леніна та ін.¹⁶ 26 квітня на Госпітальній вулиці відбулася друга сходка робітників, на якій член союзу М. О. Нікітін розповів присутнім про провал транспорту 16 квітня і про надходження нової партії літератури. Через чиновника контрольного палати В. І. Потапова літературу одержала М. П. Полякова і передала М. С. Млодзинському, а той перевіз її на ст. Осову на квартиру братів Г. І. і Й. І. Сирцових, де поліція в той же день її конфіскувала. Там же був арештований і робітник паровозобудівного заводу О. В. Філатов з частиною листівок, тільки-но взятих для розповсюдження. Вдалося зберегти лише незначну частину першотравневих листівок, які студент університету І. Серебряков, проїжджаючи ввечері 30 квітня повз ворота паровозобудівного заводу, розкидав серед робітників. Однак організувати першотравневу демонстрацію робітників Харкова цього року не вдалося¹⁷.

У вересні 1901 р. союз узяв активну участь у підготовці і проведенні страйку кравців. 19 вересня він виступив з гектографічною листівкою «До харківського громадянства», в якій закликав подати страйкарям не тільки матеріальну, але й моральну підтримку. «Допомагайте! — закликав союз. — Хай ваша допомога виявиться не лише матеріально, але й бойкотом власників страйкуючих майстерень»¹⁸. Добре організований страйк увінчався успіхом: кравці добилися підвищення заробітної плати. І коли власті після цього вислали з Харкова чотирьох кравців як «привідників», союз 8 жовтня видав нову листівку — «До кравців, які страйкували», — вказуючи в ній на необхідність боротьби не лише з хазяями як найближчими ворогами робітників, але й з царизмом як головним їхнім ворогом. «Не бійтеся уряду! — роз'яснював союз. — Він тільки здається страшним...»¹⁹.

У жовтні 1901 р. союз видав на гектографі перший номер свого органу — «Харківський пролетарий». Але вийшов він незначним тиражем (всього 100 примірників) і до наших днів не зберігся. Спроби союзу обладнати друкарню і в ній видавати газету не увінчалися успіхом через поліцейські переслідування.

Союз узяв діяльну участь у підготовці і проведенні студентських виступів. 28 листопада 1901 р. в Харкові були скликані сходки студентів університету і ветеринарного інституту, на яких вирішено провести наступного дня страйк і демонстрацію протесту проти арешту студентів 1 курсу ветеринарного інституту за їх вимогу усунути реакціонера-професора Лагермарка. 29 листопада на Сумській вулиці було

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. МОВ, 1900, спр. 503, арк. 137.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. Колекції нелегальних видань, інв. № 18800.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. МОВ, 1900, спр. 503, арк. 137.

¹⁵ Там же.

¹⁶ А. А. Воскресенский. Назв. книга, стор. 60.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. МОВ, 1900, спр. 503, арк. 137—138; А. А. Воскресенский. Назв. книга, стор. 60—61.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. Колекції нелегальних видань, інв. № 3581.

¹⁹ Там же, інв. № 3583.

проведено студентську демонстрацію, яка закінчилася сутичкою з козаками і жандармами. Сутички демонстрантів з військами відбулися також на Миколаївській площі, Московській і Катеринославській вулицях²⁰. 30 листопада «Союз боротьби» випустив листівку «Харківські громадяни!», в якій дав правильну політичну оцінку подіям минулого дня і закликав організувати нову політичну демонстрацію. «Готуйте прапори, плакати з вимогами політичної свободи,—говорилось у листівці,—що б усі знали і бачили, чого ви бажаєте! У такі моменти всі, хто в правду вірить, всі, хто не за батіг і нагайку, повинні злитися в почутті дружнього протесту проти спільного ворога, і ми, соціал-демократи, закликаємо всіх харківських громадян на політичну демонстрацію в неділю 2 грудня на Миколаївській площі»²¹. Листівки союзу широко розповсюджувалися. 1 грудня в драматичному театрі під час антракту з галерей було розкидано 150 примірників цих листівок. 2 грудня на Сумській вулиці зібралися студенти, робітники і ремісники, які піднесли червоний прапор і влаштували демонстрацію. Коли козаки розігнали їх, студенти знову зібралися біля Університетської гірки і звідти з червоним прапором і піснею «Дубинушка» рушили демонстрацією по Катеринославській вулиці. Хоч війська і тут розігнали демонстрантів, проте цю подію справили величезне враження. В. І. Ленін дав високу оцінку харківським подіям 28 листопада—2 грудня у своїй статті «Початок демонстрацій»²².

Широка політична діяльність «Союзу боротьби», його зв'язки з робітниками, ремісниками і студентами становили серйозну небезпеку для місцевих властей. В ряди союзу були заслані провокатори, які виявили його актив. В ніч на 9 лютого 1902 р. почалися арешти. Схопили М. П. Полякову, братів Нікітіних, В. І. Потапова, В. І. Рапа та інших діячів,—усього 38 чоловік²³. Однак арешти не паралізували діяльності союзу. Зразу ж після провалу активісти союзу, що залишилися на волі, видали до річниці реформи 1861 р. листівку «До всіх харківських робітників» з закликом вести політичну боротьбу проти царизму: «Покажемо нашим гнобителям—капіталістам і уряду, що ми не зупинимося на півдорозі, не припинимо нашої могутньої боротьби, поки не підніметься мускулиста рука багатомільйонного робітничого народу і ярмо царського деспотизму, захищене солдатськими багнетами, не розлетиться в прах!»²⁴. Щоб перешкодити проведенню 19 лютого демонстрації, в ніч на 17 лютого поліція арештувала 11 робітників, що розповсюджували ці листівки союзу, а також акusherку Е. М. Ідельсон, яка відектографувала їх²⁵. Проте арешти не зірвали демонстрації 19 лютого: в ній разом із студентами взяли участь і робітники. Як відзначала ленинська «Искра», на демонстрації «робітники переважали»²⁶.

Розгортаючи свою діяльність, Харківський «Союз боротьби» не раз виступав спільно з відновленим на початку 1901 р. місцевим комітетом РСДРП, який під впливом ленинської «Искры» долав вплив «економізму» і все частіше й частіше змушений був заявляти про необхідність політичної боротьби. У лютому 1901 р. вони випустили спільну листівку «Робітникам і робітницям цукеркової фабрики Воловника», в якій показали важкі умови їх праці і необхідність згуртування для «боротьби за кращу долю, як це вже роблять десятки тисяч робітників Харкова та інших міст»²⁷. У вересні 1901 р. під час страйку кравців вони подавали їм фінансову допомогу, про що говорилось у листівці союзу. І союз, і комітет РСДРП підтримували студентські виступи в листопаді—грудні 1901 р. Спільно видали вони листівку «Масові повстання селян у Харківській і Полтавській губерніях», присвячену селянському рухові всесю 1902 р., а також листівку «До харківських робітників», де у зв'язку з придушенням селянських повстань і спробою есерів організувати вбивство «усмирителя селян» генерала Оболенського показали робітникам безперспективність есерівських методів боротьби²⁸.

Харківський союз разом з комітетом РСДРП проводив підготовку до святкування 1 Травня 1902 р. 24 квітня об'єднані збори за участю представників обох організацій обговорювали, як відзначити день 1 Травня. За даними жандармських властей, на цих зборах було вирішено влаштувати страйк на паровозобудівному заводі, оскільки члени комітету вважали, що всі інші види демонстрації важко здійснити²⁹. 25 квітня відбулося засідання першотравневого комітету, створеного обома соціал-демократичними організаціями. В його роботі взяли участь представники союзу—студент університету В. О. Карпінський і робітник паровозобудівного заводу

²⁰ Студенческие волнения в 1901—1902 гг., журн. «Красный архив». 1938, № 4—5, стор. 262—264.

²¹ Там же, стор. 265.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 286—289.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. МОВ, 1900, спр. 503, арк. 270.

²⁴ Там же, ф. Колекції нелегальних видань, інв. № 24765.

²⁵ Там же, ф. ДП, ОВ, 1901, спр. 850, ч. 3, арк. 80.

²⁶ Газ. «Искра» № 4, травень 1901 р.

²⁷ Партійний архів Харківської області, ф. 10, оп. 1, од. зб. 856, арк. 43.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. Колекції нелегальних видань, інв. № 3544, 12138.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, VII діловодство, 1902, спр. 562, арк. 83.

Д. І. Брижжев. І хоч поліція вислідила ці збори і арештувала всіх їх учасників³⁰, страйк зірвати не вдалося. 1 Травня застрайкували робітники паровозобудівного заводу³¹. Ленінська «Искра» вмістила спеціальну статтю про харківську майовку.³²

Коли Харківський комітет РСДРП остаточно подолав вплив «економістів» і перейшов на позиції «Искры», відбулося його об'єднання з «Союзом боротьби». Це сталося у червні 1902 р. У листі Харківського комітету РСДРП редакції «Искры» від 1 серпня 1902 р. повідомлялось: «Вважаючи відомим існування до літа поточного року двох організацій, які ні чим істотно одна від одної не відрізнялися, спішимо поділитися з вами радістю з приводу їх об'єднання під іменем — «Харківський комітет Російської СДРП — Союз боротьби за визволення робітничого класу»³³.

В. І. Ленін і редакція «Искры» вітали об'єднання соціал-демократичних організацій Харкова. Секретар редакції Н. К. Крупська в листі від 11(24) серпня писала Харківському комітету: «Ви повідомляєте про злиття Союзу боротьби з комітетом — дуже цьому раді, це теж крок до об'єднання всіх працюючих соціал-демократичних груп, до того фактичного об'єднання, яке останнім часом швидко просувається вперед. Нас дуже цікавить, як ви ставитесь до нашої програми і наших організаційних планів. На основі того, що ви пишете про реорганізацію комітету, і по тону ваших листів ми передбачаємо, що ставлення це не вороже, що відома солідарність є в наявності. Це для нас особливо важливе тому, що відкриває перспективу спільної роботи»³⁴. Ленінська «Искра» дала спеціальне повідомлення про це об'єднання³⁵. Незабаром Харківський комітет РСДРП виступив з офіційною заявою про приєднання до «Искры», яка була видана окремою листівкою і пізніше опублікована в «Искре»³⁶.

Отже, тривала наполеглива боротьба прихильників ленінської «Искры» проти засилля «економістів» у Харківському комітеті РСДРП увінчалася їх повною перемогою. І немала заслуга в цьому місцевого «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який протягом півтора року (січень 1901 — червень 1902 р.) послідовно відстоював необхідність політичної боротьби пролетаріату. Як видно з наведених вище документів, союз зовсім не був вузьким інтелігентським гуртком, який займався лише пропагандистською роботою. Він був тісно зв'язаний з робітничими масами, брав участь в організації страйків і політичних демонстрацій. І існування союзу паралельно з комітетом не можна пояснювати одним лише «залишком гуртківщини». Між цими двома організаціями були незгоди принципового характеру і лише в міру подолання впливу «економістів» у Харківському комітеті РСДРП посилювались зв'язки комітету з союзом, що завершилися їх злиттям на базі визнання платформи «Искры».

Однак і після злиття союзу з комітетом та офіційного приєднання їх до «Искры» залишки «економізму» в Харківській організації РСДРП були досить сильні. Як прояв цього впливу слід вважати спробу противників «Искры» розколоти організацію в грудні 1902 р. Невдоволені ленінсько-іскрівським напрямом у діяльності Харківського комітету РСДРП, вони заявили про свій вихід з організації і створення окремої групи, якій дали популярну в масах назву «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Проте цей союз не мав нічого спільного, крім назви, з союзом попереднього періоду. Проіснував він недовго і свою діяльність відзначив випуском у грудні 1902 р. лише двох листівок, причому якщо в першій з них, присвяченій ростовському страйку, союз приховував свої антиіскрівські погляди, то в другій листівці вже відкрито заявляв про свої незгоди з «Искрой» в організаційних питаннях³⁷. Показуючи неспроможність цього нового союзу, Харківський комітет РСДРП писав редакції «Искры» 25 грудня 1902 р.: «Публіка там зовсім молода (не з старого союзу), взагалі молодий союз не небезпечний, з ним почалися переговори, і він майже погодився кинути свою витівку»³⁸. А 1 лютого 1903 р. Харківський комітет уже повідомляв, що «союз свою діяльність припинив і після ряду бесід з ним одного з членів комітету приєднався до нас цілком»³⁹. Так безславно скінчилася спроба антиіскрівців використати популярне ім'я «Союзу боротьби» для розколу Харківського комітету РСДРП ленінсько-іскрівського напрямку.

П. М. ШМОРГУН

³⁰ А. А. Воскресенский. Назв. книга, стор. 63.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, VII діловодство, 1902, спр. 562, арк. 82.

³² Газ. «Искра», 15 листопада 1902 р.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 921/28162, арк. 7.

³⁴ Там же, арк. 9—10.

³⁵ Газ. «Искра», 1 вересня 1902 р.

³⁶ Газ. «Искра», 15 листопада 1902 р.

³⁷ Партийний архів Харківської області, ф. 10, оп. 1, од. зб. 856, арк. 67—68; ЦДАЖР СРСР, ф. Колекції нелегальних видань, інв. № 18415.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 921/28162, арк. 16.

³⁹ Там же, арк. 20.

До історії міст і сіл РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

КАХОВКА

«Каховка, Каховка...» Не знайдеться такої радянської людини, яку не хвилювали б рядки цієї пісні, не викликали б спогадів про овiane славою місто. Блакитно-ока дівчина в сірій солдатській шинелі, засмаглий будівельник і передовий сучасний хлібороб — ось образи, які є символами Каховки — бойової й трудової.

З давніх-давен полита кров'ю і потом народу земля Каховщини була ареною боротьби проти іноземних орд та власних експлуататорів-поміщиків. Нова велика слава йде про Каховку після Жовтня — слава бойових подвигів і трудового ентузіазму.

На стародавньому шляху із Києва в Крим розташована Каховка. Нижче неї по річці лежав один з найбільших дніпровських островів — Тавань, яким проходила переправа через Дніпро на так званому Солоному шляху, що мав не лише торговельне значення. Кримські хани використовували Тавань для переправи своїх військ на Україну, внаслідок чого цей шлях стали називати Чорним. Щоб утримати в своїх руках Таваньську переправу, турки й татари збудували тут укріплення. На місці сучасної Каховки була татарська фортеця Іслам-Кермен. У XVI ст. у Запорізькій Січі було створене козацьке військо, яке розгорнуло посилену боротьбу з турками й татарами. Після вигнання іноземних загарбників, особливо у 80-х рр. XVIII ст., по нижній течії Дніпра, на великих торговельних шляхах виникає багато поселень. На цей період припадає і заснування Каховки. Землі району були подаровані царському генералу Каховському, призначеному губернатором Таврійської губернії. Від його прізвища і походить назва цього поселення.

У другій половині XIX ст. Каховка стала центром невільницьких ринків півдня України. Сюди приходили тисячі знедолених голодних селян шукати роботи й шматка хліба. Про Каховку того часу писав В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії»: «У Таврійській губернії особливо відзначається робітничий ринок у містечку Кахівці, де раніше збиралось до 40 000 робітників»¹.

Ці знедолені наймалися на кабальних умовах до поміщиків, які ставилися до них, як до рабів, про що писала ленінська «Искра»². Жорстока експлуатація не могла не викликати відсічі з боку трудівників. У Каховці вибухали страйки, широко розповсюджувалася революційна література.

Під час Великого Жовтня і громадянської війни це невелике містечко на Дніпрі стало одним з оплотів боротьби за Радянську владу. Героїчні бої біля Каховки увійшли славною сторінкою в історію нашої Батьківщини. На Каховському плацдармі було покладено початок розгрому ставленника Антанти — чорного барона Врангеля. 82 дні точилися жорстокі бої. Але не допомогли білогвардійцям ні англійські танки, ні французька та американська зброя. Тут Врангель втратив понад половину своєї живої сили й техніки.

Як пам'ять про події тих славних років, про події, оспівані в піснях, на березі величного Каховського моря височить зараз монумент командуючому Південним фронтом М. В. Фрунзе. На південно-східній околиці міста гордо здійснюється вгору обеліск на місці командного пункту Каховського плацдарму. У будинку по вулиці Пушкіна, 90, у буремному 1920 р. розміщувався штаб 51 стрілецької дивізії, якою командував В. К. Блюхер. Вільне, щасливе життя запанувало на землі Таврії після закінчення громадянської війни.

На правому фланзі історичного Каховського плацдарму волею Комуністичної партії і радянського народу виросло нове місто будівників Каховської ГЕС — Нова Каховка. Потужна гідроелектростанція виробляє стільки електроенергії, скільки вся Росія у 1913 р. В пам'яті народній назавжди збережуться спогади про героїчний подвиг будівників другого ступеня Дніпровського енергетичного каскаду.

На березі Дніпра, там, де проходив рубіж Каховського плацдарму, підвіся красунь-гідрозул. Заново споруджено понад 100 тис. кв. м житлової площі,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 202.

² Газ. «Искра», 1 вересня 1903 р.

близько 60 га займають нові парки і сквери. До революції тут не мали уяви про асфальт, сипучі піски виїдали очі, а тепер загальна довжина асфальтованих вулиць перевищує 60 км.

Невпізнанною стала вся місцевість, де колись був Каховський плацдарм. Перетятий надійною греблею, широко розлився нижній Дніпро. Від Каховки до Запоріжжя простяглося Каховське море, ширина якого в окремих місцях досягає 30 км. Його вода потекла в степи на колгоспні і радгоспні лани. Тим же шляхом, яким ішли червоні війська, пройшли скрепери, екскаватори, бульдозери, що проклали 160-кілометровий Краснознаменський магістральний канал. Розвиток зрошувального землеробства сприяє крутому піднесенню економіки краю. Отже, в наші дні Каховка знову стала плацдармом, звідки розгортається наступ на посуху.

Ознаки нового видно в Каховці на кожному кроці. Колись міщанське містечко, що «славилось» шинками та ринком рабів, Каховка перетворилася у місто з розвинутою промисловістю. До революції тут був лише один невеликий завод Гуревича напівкустарного типу. Зараз діють оснащений першокласною технікою завод електрозварювального устаткування, продукція якого експортується в 25 країн світу, великий авторемонтний завод, чавуноливарний завод «Рекорд». Став до ладу Новокаховський електромашинобудівний завод. Споруджено кукурудзокалібрувальний завод, великий харчокомбінат, один з найпотужніших на Україні м'ясокомбінатів.

З кожним роком розширюється індустріальна панорама Каховки: реконструюються старі підприємства і будуються нові. Планується побудувати завод електроприладів, ДРЕС на 1,5 млн. кВт, заводи по переробці фруктів та овочів, маслозавод.

Не менш привабливі перспективи відкриваються і перед сільським господарством. У неповоротне минуле відійшли часи, коли чорні бурі знижували тут всяку рослинність, а спрагла степова земля не могла віддячити трудівникам за криваву працю. Тільки в колгоспах і радгоспах Каховського району нараховується 5930 га зрошувальних земель, які дають багаті врожаї незалежно від погоди.

На території району 22 колгоспи і радгоспи, які мають 266,7 тис. га ріллі, 177 тис. га, або 54% якої зайнято зерновими культурами.

Таврійська земля багата врожаєм овочів, фруктів, винограду.

Чудові люди нової соціалістичної свідомості народилися на оновленій шасливій землі Радянської Каховщини. Трудовими подвигами звеличують славу рідної землі свинар М. В. Пишта, стахівниця М. Прасова, доярки Г. М. Філь, Г. Г. Карпенко та ін.

Великі зміни сталися і в культурному житті Каховки. Там, де раніше можна було на пальцях перелічити письменних людей — в Дніпровському повіті було 20% письменних — тепер у 82 школах навчається 13 168 дітей, працює 928 учителів, відкрито філіал гідротехнічного інституту, три технікуми, школу механізації, дві музичні школи.

В 100 разів проти 1913 р. зріс книжковий фонд бібліотек Каховки. Палаці культури, кінотеатри, музеї, телебачення — все це у розпорядженні каховчан.

Завдяки повсякденному піклуванню партії і уряду стали можливими такі перетворення в житті звичайного міста на Дніпрі, нині великого районного центру Херсонської області. Трудящі Каховки відповідають на цю турботу самовідданою працею на благо Батьківщини, в ім'я щастя і миру на землі.

Т. Д. ВОЛКОВА

ВИХВОСТІВ

Виникнення села Вихвостів Ріпкинського району Чернігівської області повито легендами¹, за якими перший поселенець Потапенко нібито вихвалив, «вихвастав» перед сусідом обране місце. Це було в часи польсько-шляхетського панування, і поселення виникло у вигідному для селян місці, вдалині від проїжджих шляхів, по яких нищпорили польські завойовники, в справжній лісовій глушині, де жителі мали змогу ховатися від утисків поміщиків. Втім і ліси не врятували селян від експлуатації. Найближчим нащадкам першого поселення нічим було вихвалитися. Поміщики Гриневські-Карвольські, власники села до самого Жовтня, були жорстокими кріпосниками. Немалу роль в експлуатації селян відігравали куркулі. Епідемії та пожежі позбавляли багатьох селян життя. Все це і пояснює повільне зростання села. На початку XVIII ст. в ньому було 74 двори², у 1859 р. — лише 120³. Після реформи 1861 р. за Гриневськими лишилася краща орна земля, всі ліси і луки, а на селянські двори припали солончаки та суглинки.

¹ Вчитель М. П. Таратин записав їх ще в 1948 р. від старожилів М. М. Родичка (1875 р. народження) та Т. Ю. Єрмака (1880 р. народження).

² Додаток до «Черниговских епархиальных известий», 1898 р. — частина неофіційна.

³ «Список населенных мест Черниговской губернии по сведениям за 1859 г.», СПб., 1866, стор. 54.

Ненависть селян до гнобителів вибухнула з особливою силою у 1905 р. Весною і літом проходили бурхливі сходки селян під проводом братів Василя і Миколи Потапенків⁴, які закликали відібрати у поміщика землю, худобу і майно. Брати Потапенки встановили зв'язок з членом РСДРП, вчителем Теремцем із с. Великий Листвен і готували масовий селянський виступ.

Восени розгорілось повстання. В ніч з 26 на 27 жовтня селяни розгромили поміщицький маєток, гуральню⁵, а зерно розвезли по своїх хатах⁶.

Вихвостівські куркулі вчинили криваву розправу над активними учасниками повстання. 31 жовтня жителів зігнали до збірні, де 16 селян-бідняків — і зокрема братів Потапенків — було по-звірячому вбито. Жертвами самосуду стали також Степан і Остап Валахи, Тимофій і Федір Кордики, Іван і Григорій Акуленки, Терентій Пугач та ін.

Згодом 60 чоловік, серед яких були Сафон Кужільний, Митрофан Білан, Василь Тимошенко, Омелько Нагорний та ін., відправлено на каторгу. Ці події увійшли в історію під назвою «Вихвостівська трагедія». Вони справили велике враження на сучасників, а М. М. Коцюбинський відобразив їх у повісті «Фата Моргана».

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції принесла селянам Вихвостова нове життя. Велику роль у згуртуванні селян, наданню їм допомоги в організаційній роботі по створенню колгоспу відіграла сільська організація КНС, створена в 1924 р. 7–11 21 січня 1925 р. — у першу річницю смерті В. І. Леніна — члени КНС ухвалили таку резолюцію: «Ми обіцяємо йти шляхом, накресленим нашим дорогим вождем до досягнення того суспільного ладу, який дає можливість кожному трудящому жити в товаристві братерства й рівності»¹².

Ініціаторами створення у листопаді 1929 р. колгоспу «Боротьба за врожай»¹³ були колишній червоногвардієць, старий член партії і голова сільського КНС Г. С. Шишов, комсомольці та молодь села¹⁴. Перед Великою Вітчизняною війною артіль мала 4 тис. га землі, 370 голів великої рогатої худоби, 288 коней, автомашину тощо¹⁵. На місці панської гуральні в 1937 р. колгоспники збудували електростанцію¹⁶.

Колгоспний лад допоміг селянам подолати тяжкі випробування Вітчизняної війни. За два роки фашистської окупації господарство, електростанція були повністю зруйновані, 11 чоловік загарбники замучили, 65 вигнали на каторгу¹⁷. Загинув у партизанському загоні Г. С. Шишов та багато його товаришів.

Колгосп швидко залікував рани, заподіяні війною. Зараз він має 15 тракторів, 20 автомашин і багато іншої техніки. Неподільний фонд колгоспу з 1953 р. зріс у п'ятеро і становить 576 630 крб. Милують око господарчі будови: цегельня, млин, олійниця. З 1951 р. колгосп носить ім'я М. М. Коцюбинського. Село повністю електрифіковано, колгоспники постійно озеленюють, упорядковують його. З року в рік зростає культурний рівень жителів села, в якому працює три школи, і в них навчається до 300 дітей. 60 вихвостівців мають вищу освіту, більше як 200 — середню.

Звичайне українське село Вихвостів нині стоїть на головному напрямку нашого життя.

М. П. ТАРАТИН,
Ф. П. СПИРИДОНОВ

⁴ «Чернігівщина. Путівник», К., 1962, стор. 222.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. 127, оп. 30, спр. 60, арк. 32.

⁶ Газ. «Більшовик», 28 листопада 1935 р.

^{7–11} ДАЧО, ф. Р-238, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹² Там же, арк. 4.

¹³ ДАЧО, ф. Р-510, оп. 1, спр. 909, арк. 1.

¹⁴ ДАЧО, ф. Р-238, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

¹⁵ Газ. «Більшовик», 28 листопада 1935 р.

¹⁶ Газ. «Більшовик», 26 грудня 1937 р.

¹⁷ ДАЧО, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 88, арк. 12–13; спр. 89, арк. 63–81.

УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ІСТОРИК М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Микола Неонович Петровський належить до покоління істориків, з іменами яких пов'язане становлення української радянської історіографії. Перу вченого належать відомі праці з історії українського народу феодальної доби. Особливо багато зусиль докладав історик до висвітлення боротьби трудящих України за соціальне і національне визволення, дружби українського і російського народів.

Народився М. Н. Петровський 14 листопада 1894 р. в с. Кудрівці Сосницького повіту на Чернігівщині, в сім'ї священика. Вчився спочатку в духовному училищі, а потім у духовній семінарії (м. Чернігів), яку закінчив у травні 1915 р. Уже в семінарії Микола Неонович захоплювався історією і в 1915 р. вступив до Ніжинського історико-філологічного інституту, де глибоко вивчає так звані класичні мови (грецька, латинська), але основним предметом його наукових інтересів була історія. У 1919 р. він з відзнакою закінчив історичне відділення інституту, успішно захистив кандидатську працю на тему «Польсько-козацької війни до Богдана Хмельницького» і розпочав свою педагогічну діяльність. З вересня 1919 до кінця 1923 р. М. Н. Петровський працював учителем історії Сновської (нині Шорс) трудової школи на Чернігівщині, а з січня 1924 р.—викладачем історії СРСР та УРСР у Ніжинському інституті народної освіти, де в 1928 р. йому було присвоєно звання професора. Читання лекцій, які користувалися великою популярністю серед студентів, Микола Неонович поєднував з серйозною науковою роботою.

Невтомно працюючи в архівах, історик досліджував важливі питання визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Особливо його цікавила визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. Першою його друкованою працею на цю тему була рецензія на статтю І. П. Крип'якевича «Студії над державою Богдана Хмельницького» («Записки наукового товариства ім. Шевченка», 1925 р., т. 138—140; 1926 р., т. 144—145). У 1927 р. вийшла його праця «Три Поповичі» («Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1927, кн. VII), в якій дає вірну оцінку повстанню в Піволоцькому полку (1663 р.).

Певний науковий інтерес становлять і нині праці М. Н. Петровського: «До історії Руїни» (Ніжин, 1928), «Псевдо-діяріуш Самійла Зорки» (Київ, 1928), «Українські діячі XVII віку. Тиміш Цицюра» (Київ, 1929), «До історії полкового устрою гетьманщини» (Ніжин, 1929), «До біографії Івана Богуна» (Ніжин, 1930), «До історії державного устрою України XVII віку» (Ніжин, 1931) та ін. Зрозуміло, не з усіма оцінками подій, що їх дає автор, можна погодитись. Вчений ще не позбувся впливу буржуазної історіографії, хоч вже і вдавався до праць класиків марксизму-ленінізму.

Однак головні події він висвітлював правильно: показував розстановку класових сил на Україні в кінці 50-х — початку 60-х рр. XVII ст., критикував ідеалістичну і реакційну «теорію» про безкласовість і безбуржуазність українського народу і суспільно-політичний лад на Україні в XVII—XVIII ст., вказував на необхідність рішучої боротьби «з ідеалістичним тлумаченням державного устрою України XVII—XVIII ст.» («До історії державного устрою України XVII ст.», стор. 90). Виходячи з вчення марксизму-ленінізму, М. Н. Петровський розглядав українську державу XVII ст. як апарат гноблення народних мас козацькою старшиною.

Особливо докладно М. Н. Петровський торкається питання соціально-економічних і суспільних відносин на Україні в середині XVII ст. у праці «З історії класової боротьби на Україні в XVII столітті» (Ніжин, 1932). Численними фактами він доводить, що у так званій українській державі XVII ст. вся влада належала українським феодалам — козацькій старшині. Проявом гострої класової боротьби народних мас проти феодално-старшинської соціальної політики і була «змова» Децика (1665 р.).

У 1930 р. вийшла праця вченого «Нариси історії України XVII—початку XVIII століття», в якій основна увага приділяється дослідженню літопису Самовидця. Вивчивши багато джерел та літератури (482 російсько-українські джерелі пам'ятки та дослідження і 95 іноземних), Микола Неонівич остаточно довів, що автором літопису був представник козацької верхівки Лівобережної України Роман Ракушка-Романовський. У згаданій праці автор висвітлив і найважливіші події історії України відповідного періоду. Торкаючись соціально-економічних питань, він вірно показує козацьку старшину, яка після возз'єднання України з Росією «стала гегемоном економічного й соціального життя України», ховаючи «свої класові інтереси за інтересами або всієї України, або козацтва» (стор. 8). Щоправда, вчений ще не повністю позбувся різних вульгаризаторських трактувань окремих питань історії українського народу середини XVII ст. Так, наприклад, слідом за М. Покровським визвольну війну 1648—1654 рр. він називав «революцією торговельного капіталу», або «українською революцією» (стор. 187). Ракушка-Романовського також розглядає продуктом «розвитку торговельного капіталізму на Україні» (стор. 167).

Спіраючись на архівні джерела та інші дані, М. Н. Петровський «підправив» Самовидця щодо часу взяття Б. Хмельницьким Запоріжжя, битви під Корсунем, вніс уточнення про похід козацьких військ у Молдавію в 1650 р., так звану Жванецьку кампанію 1653 р., Переяславську Раду тощо. Все це вимагало від автора величезної роботи над першоджерелами, великого знання як вітчизняної, так і зарубіжної спеціальної літератури. Говорячи про класові позиції літописця, історик відзначав його необ'єктивність в оцінці подій і явищ. Як представник козацької верхівки, Самовидець негативно ставився до боротьби народних низів проти своїх класових гнобителів. Водночас М. Н. Петровський справедливо вказував на велике значення літопису, автор якого був «сучасником, а часто й самовидцем і учасником подій» і «дає оповідання очевидця про такі події, про які ми з інших джерел маємо тільки перекручені, далекі від дійсності відомості». Літопис зробив великий вплив не тільки на інші українські літописи (Величка, Граб'янки та ін.), а й на художню літературу («Чорна рада» П. Куліша та ін.). Літопис Самовидця є «твором, що його не може не згадати жоден дослідник, який торкається життя України XVII—XVIII ст.» (стор. 11).

З лютого 1934 р. М. Н. Петровський працює старшим науковим співробітником бібліотеки АН УРСР, а з січня 1937 р.—старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. Основним предметом його досліджень лишається визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. В 1939 р. він надрукував монографію на цю тему, яку того ж року блискуче захистив як докторську дисертацію. Не все в цій праці висвітлено з достатньою глибиною і вірністю, але в оцінці основних, кардинальних питань автор стоїть на правильних, марксистсько-ленінських позиціях.

Спіраючись на великий документальний матеріал, М. Н. Петровський вперше в українській (і всій радянській) історіографії показав, що 1) визвольна війна 1648—1654 рр. була глибоко народною, антифеодальною війною, основною рушійною силою якої виступало селянство, 2) що «весь історичний процес, вся історія України з неминучою логічною послідовністю вели до визвольної війни українського народу, вели до возз'єднання України з Росією, до об'єднання з братнім російським народом» (стор. 4), що «визволення з-під гніту шляхетської Польщі було для українського народу, для його дальшого розвитку питанням життя і смерті» (стор. 31), 3) дав ґрунтовну критику буржуазній і буржуазно-націоналістичній українській історіографії в оцінці визвольної війни і Б. Хмельницького, а також в оцінці подій, що розгорнулись на Україні після возз'єднання України з Росією, показав, що окремі незгоди тактичного характеру між Б. Хмельницьким і царським урядом не торкалися рішень Переяславської Ради, що гетьман до останніх днів свого життя лишався вірним її рішенням. Берегти цю вірність він заповідав і своїм наступникам.

Уже в передвоєнні роки М. Н. Петровський багато написав і видав науково-популярних праць, присвячених, головним чином, висвітленню героїчного минулого українського народу і розрахованих на широке коло радянських читачів. Серед них «Военное прошлое украинского народа» (М., 1939), «З історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі» (журн. «Більшовик України», 1938, № 6), «Західна Україна у визвольній війні проти шляхетської Польщі в 1648—1654 рр.» (журн. «За більшовицьку пропаганду і агітацію», 1939, № 21), «Дмитро Гуня» (журн. «Комсомолец — пропагандист», 1940, № 1), «Коліївщина 1763 р.» (журн. «Українська література», 1941, № 1—2) та ін.

З початком Великої Вітчизняної війни Академія наук УРСР евакуювалася до Уфи. У червні 1942 р. М. Н. Петровського було призначено директором Інституту історії. У ті тяжкі дні багато довелося працювати радянським людям, в тому числі і науковцям. Дружбі українського і російського народів, їх героїчній боротьбі проти іноземних загарбників та викриттю ідеології українського буржуазного націоналізму присвячував свої праці відомий вчений. Це — «Київська Русь — спіль-

ний початковий період історії російського, українського і білоруського народів» («Праці січневої сесії Академії наук УРСР», т. 1, Уфа, 1942), «З героїчного минулого Києва» (журн. «Українська література», 1942 р. № 3—4), «Богдан Хмельницький» (газ. «Советская Украина», 15 серпня 1942 р.), «Іван Богун» (Саратов, 1942), «Михаїл Кутузов» (газ. «Красная Башкирия», 28 квітня 1944 р.), «Незламний дух українського народу» (Харків, 1943), «Боротьба українського народу за волю» (К., 1944), «Російський воїн на захисті України» (журн. «Україна», 1944 р., № 1), «Максим Кривоніс» (К., 1944) та ін. У плані вивчення історії дружби українського і російського народів була написана ним розвідка «Українсько-російське листування 1649 р.» («Наукові записки» Інституту історії і археології АН УРСР, кн. 1, 1943). Отже, в роки війни вчений перебував у лавах активних борців проти німецького фашизму та його агентури — українських буржуазних націоналістів.

Водночас М. Н. Петровський багато працював над створенням великої синтетичної праці з історії українського народу. Він — відповідальний редактор і співавтор першого тома «Історії України», надрукованого в 1943 р. У 1944 р. вийшла його праця «Воссоединение украинского народа в едином украинском Советском государстве» (М., 1944), у якій на численних фактах показана героїчна боротьба народних мас України за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання всіх українських земель в єдиній соціалістичній державі. Вчений мріяв, але не встиг написати велику працю про вікову дружбу українського і російського народів. У 1945 р. наукові заслуги М. Н. Петровського були відзначені обранням його у члени-кореспонденти АН УРСР.

В післявоєнний час М. Н. Петровський багато працює над викриттям ідеології українського буржуазного націоналізму, виступає полум'яним пропагандистом дружби народів СРСР, викриває американських та інших зарубіжних фальсифікаторів історії України. Він пише праці: «Непорушна дружба російського і українського народів» (журн. «Пропагандист-агітатор», 1945, № 10), «До кінця викрити націоналістичні концепції історії України» (газ. «Радянська Україна», 24 і 26 липня 1946 р.), «Против буржуазно-националистической «школы» М. Грушевского» (газ. «Правда Украины», 25 липня 1946 р.), «Наклеп і неучто під маскою науковості» (газ. «Радянська Україна», 13 серпня 1947 р.), «Американський професор у ролі фальсифікатора історії України» (журн. «Сучасне і майбутнє», 1948 р. № 7) та ін. Виступає з лекціями і доповідями перед трудящими.

Багато працював Микола Неонович і в галузі археографії. За його редакцією вийшли цінні збірники документів і матеріалів з історії України: «Історія України в документах і матеріалах», т. III (К., 1941), т. I (К., 1946), «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» (К., 1946).

Будучи директором Інституту історії АН УРСР (до кінця 1947 р.), а після завідуючим відділом, Микола Неонович одночасно працював завідуючим кафедри історії України і професором Київського університету. Всі його аспіранти (і серед них автор цих рядків) з великою вдячністю згадують свого керівника, бо він вчив працювати, був добрим вихователем молодих науковців.

Велику науково-дослідну і педагогічну роботу М. Н. Петровський сполучав з активною громадською діяльністю, виконував важливі державні доручення. Він був консультантом Міністерства закордонних справ УРСР, у складі делегації Української РСР брав участь в конференції у Сан-Франціско по розробці та підписанню Статуту ООН (травень 1945 р.), в роботі I сесії Генеральної Асамблеї ООН (січень — лютий 1946 р.) і в Паризькій мирній конференції (серпень 1946 р.), в роботі Всеслов'янського комітету.

Великі були плани і задуми вченого, та здійснити їх не вдалося. М. Н. Петровський помер у розквіті своїх творчих сил 20 липня 1951 р.

Перу вченого належить близько ста праць, для більшості яких характерною є велика документальність. Микола Неонович завжди був уважним до фактів, всебічно вивчав, аналізував і співставляв їх. Часом помиляючись, він упевнено йшов до правильного, марксистсько-ленінського розуміння основних проблем історії України. Робив це він з великою любов'ю до справи. М. Н. Петровський був великим трудівником, надзвичайно чесним у науці (як і в житті). Незважаючи на окремі помилки, зумовлені часом і тодішнім рівнем історичної науки, праці М. Н. Петровського — певний етап в історії української радянської історичної науки.

Багаторічна чесна науково-педагогічна та громадська діяльність М. Н. Петровського високо оцінена Радянським урядом — його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Віддає йому пошану і наукова громадськість. У Ніжинському педінституті є меморіальна дошка з викарбованими іменами видатних учених і письменників: М. В. Гоголя, Державіна та ін., які в різний час закінчили інститут або в ньому працювали. На дошці є й ім'я М. Н. Петровського. В цьому ж інституті є кімната — музей історії цього інституту. Тут експонуються матеріали про Миколу Неоновича (фото, короткий опис праць та ін.).

Л. В. ОЛИНИК

І. І. РАДЧЕНКО

23 жовтня 1964 р. минає 90 років з дня народження Івана Івановича Радченка — активного учасника революційного руху, видного керівника соціалістичного господарства, вірного учня і соратника В. І. Леніна.

І. І. Радченко народився у м. Конотопі Чернігівської губернії в міщансько-купецькій сім'ї. Закінчивши лише дворічне повітове училище, він все життя багато займався самоосвітою. З 17 років служив на лісорозробках, спочатку учнем, потім прикажчиком. Тут він безпосередньо зіткнувся з життям, працею трудящих мас, вивчав історію, звичаї свого краю. Плодотворний вплив мав на нього брат — С. І. Радченко, близький товариш В. І. Леніна по Петербурзькому «Союзу боротьби», делегат I з'їзду РСДРП. З допомогою брата І. І. Радченко починає вивчати марксизм. У 1898 р. він приїздить до Петербурга і, працюючи табельщиком на Іжорському заводі, входить до Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», а через рік стає професійним революціонером, відає друкарню, нелегальним транспортом та іншою «технікою». З великою наполегливістю він опановує мистецтво конспірації.

Після виходу «Искры» І. І. Радченко — її вірний послідовник. Разом з Л. І. Гольдманом він організовує першу в країні іскрівську друкарню в Кишиневі, яка проіснувала майже рік і мала велике значення для розповсюдження «Искры» та іншої соціал-демократичної літератури. У 1901 р. І. І. Радченко познайомився з В. І. Леніним. «Він старанно тоді навчав мене конспірації в моїх транспортних справах», — згадував пізніше Іван Іванович¹.

У лютому 1902 р. І. І. Радченко входить до складу Бюро Російської організації «Искры», стає одним з видних партійних організаторів-практиків. У складній обстановці, яка створилася через арешти багатьох агентів «Искры» у березні 1902 р., Н. К. Крупська поклала великі надії на І. І. Радченка. «Уцілів ще Аркадій... — писала вона Г. М. Кржижановському, — людина він досвідчена, дуже віддана, толкова і спритна, йому, ми думаємо, потрібно доручити головним чином завданням транспортом»².

І. І. Радченко повністю виправдав цю характеристику Надії Костянтинівни. Він був «літучим агентом» і разом з М. О. Сільвіном та іншими товаришами багато зробив для відновлення організації «Искры» в країні. На його долю часто припадали найбільш небезпечні подорожі в міста, де відбулись арешти і де потрібне було велике мистецтво, щоб відновити зв'язки, знайти людей. Діючи рішуче і водночас обережно, І. І. Радченко виручив транспорт літератури з Смоленська³, розповсюдив у багатьох районах велику кількість примірників книги В. І. Леніна «Що робити?» і т. д.⁴ Робота «літучих агентів» була відзначена в доповіді редакції «Искры» на II з'їзді РСДРП⁵.

У травні 1902 р., коли напередодні з'їзду перед іскрівцями Росії постало завдання завоювати та бік «Искры» більшість соціал-демократичних комітетів, І. І. Радченку було доручено працювати в Петербурзі. Переможі іскрівського напрямку в столиці В. І. Леніна надавав першорядного значення, тому безпосередньо керував діяльністю І. І. Радченка і його товаришів — П. М. Лепешинського, П. О. Красикова, О. Д. Стасової. Гаряче вітаючи кожний успіх боротьби з економістами в Петері, В. І. Ленін і Н. К. Крупська вимагали від Радченка максимальної обережності. «Нехай пам'ятає Аркадій, — говориться в одному з листів, — що він у нас тепер майже один, і що зберегти себе він повинен будь-що»⁶.

Головною зброєю І. І. Радченка у боротьбі з опортуністами була книга «Що робити?», яку він назвав «ленінським плугом», що з коренем знищує плевели, посіяні економістами⁷. Ленінську книгу І. І. Радченко ніс насамперед до робітників. Він чуйно сприймав революційний настрій свідомих пітерських пролетарів, їх зростаючу політичну зрілість, прагнення до боротьби, намагання створити міцну, бойову партійну організацію. Лист І. І. Радченка до В. І. Леніна про розмову з робітниками з приводу «Що робити?» є цінним історичним документом, сповненим віри в революційні сили пролетаріату, в геній його вождя В. І. Леніна. «Переді мною сиділи, — писав Радченко, — типи Леніна. Люди, що жадали професії революціонера. Я був щасливий за Леніна, який за тридцять земель, забарикадований багнетами,

¹ ЦДАНГ СРСР, ф. 9455, оп. 1, спр. 1, арк. 636.

² Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 141. (Аркадій — підпільний псевдонім І. І. Радченка).

³ М. Волин. Ленинская «Искра», М., 1964, стор. 153.

⁴ Там же, стор. 163.

⁵ Второй съезд. Протоколы, М., 1959, стор. 578.

⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 97.

⁷ М. Волин. Указ. работа, стор. 163.

гарматами, кордонами, митом та іншими атрибутами самодержавства, бачив, хто в нас працює в майстернях, чого їм потрібно, і що з ними буде. Повірте, дорогі, ось-ось ми побачимо своїх Бебелів, справжніх токарів-революціонерів. Переді мною сиділи особи, що ждали взятись за справу..., взятись так, як беруться за зубило, молот, пилку, взятись обома руками, не випускати з пальців, поки не закінчити початого, роблячи все для справи з глибокою вірою — я зроблю це»⁸. Іван Іванович підкреслював, що успіхам боротьби в Петербурзі він і його товариші зобов'язані Леніну. «Ми йдемо за Вами і від всієї душі бажаємо процвітання Ваших сил для всього нашого руху»⁹, — писав він Володимирі Іллічу.

15 серпня 1902 р. у Лондоні було неофіційно утворено Організаційний Комітет по скликанню II з'їзду, що взяв у свої руки практичну підготовку до з'їзду в Росії. І. І. Радченко мав завдання ОК зосередити в своїх руках керівництво всім нелегальним транспортом «Искры» в країні. Щоб виконати доручення, він побував у Самарі, Петербурзі, Ліваві, Орлі, Києві, Харкові та інших містах і одночасно з налагодженням транспорту координував дії прихильників «Искры» по підготовці з'їзду, залучав нових союзників. Редакцію він інформував про становище на місцях, зокрема, в ряді організацій на Україні, повідомляв, наприклад, про становище в Полтаві, про свої переговори з групою «Южный рабочий», яка заявила про підтримку «Искры» і т. д.

Багато зусиль доклав Іван Іванович для остаточного оформлення Організаційного Комітету в Росії. 15 листопада 1902 р. на нараді у Пскові він був обраний до складу ОК, проте на другий день був арештований. Після восьмимісячного перебування в Петропавловській фортеці був засланий до Сибіру, потім у Якутію, але влітку 1905 р. втік і знову вів підпільну роботу, на цей раз у Московській організації. Виїздить за кордон, виконує важливі доручення Леніна. Повернувшись до Росії у жовтні 1905 р., з головою входить у видавничу діяльність, працюючи завідуючим конторою Петербурзького видавництва «Наша мысль» і друкарні «Дело», що випускали в світ як легальну, так і нелегальну літературу. Одночасно на І. І. Радченка було покладено партійно-організаційну роботу за Невською заставою, де його добре знали робітники.

У 1908 р. поліцейські переслідування примусили Радченка переховуватися в Баку, а згодом він змушений переїжджати з одного міста в інше¹⁰. Незважаючи на це, його зв'язки з партійними організаціями, з окремими визначними партійними діячами (В. В. Воровським, Р. С. Землячкою, М. С. Ольмінським, Г. М. Кржижановським та ін.) не ослабли. Він, як і досі, бере участь в партійній роботі. У 1912 р. з допомогою Г. М. Кржижановського влаштовується працювати керуючим Богородських торфодобувок під Москвою, одночасно займаючись активною громадсько-політичною діяльністю. Серед робітників І. І. Радченко користувався великим авторитетом. Яскравим свідченням цього є обрання його в перші дні Лютневої революції головою місцевої ради робітничих депутатів.

І. І. Радченко вивчав торфяну справу і ще до революції виявив себе великим спеціалістом і досвідченим адміністратором. Він був організатором Шатурських торфодобувок, де його добре знали і як більшовицького пропагандиста. Після Жовтневої революції І. І. Радченко приїжджав у Петроград до В. І. Леніна з планами організації торфодобувок у Московській губернії. Володимир Ілліч з радістю тоді зустрів свого старого друга-искривця і високо оцінив значення торфу в умовах розрухи. І хоч Іван Іванович просився на іншу роботу, Володимир Ілліч настояв, щоб він і надалі займався торфодобувками. Весною 1918 р. І. І. Радченка було призначено головою Головного торфяного комітету. Численні документи, спогади свідчать, що вся його робота проходила при найтіснішому сприянні з боку В. І. Леніна. Чи справа торкалась постачання торфопідприємств продовольством, взуттям, інструментами в найбільш тяжкі для країни роки, чи реалізації перших накреслень програми розвитку торфяної промисловості, викладеної Радченком у записці до В. І. Леніна «Що потрібно, щоб піднести торфодобування?» (березень 1921 р.)¹¹, чи закупки за кордоном необхідного устаткування і літератури — завжди, у великих і малих справах Івана Івановича підтримував і практично допомагав йому Володимир Ілліч. На лаконічні, ділові записки Івана Івановича Ленін давав десятки доручень різним організаціям та керівникам і пильно стежив за їх виконанням.

Особливо ефективну допомогу подав В. І. Ленін у застосуванні нового гідралічного способу видобутку торфу, в якому вбачав справді технічну революцію у торфодобутку і доклав багато сил для впровадження його в життя, а роботу

⁸ В. Н. Степанов. В. И. Ленин и создание организации «Искры» в России, журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 118.

⁹ Там же, стор. 119.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1587, арк. 3.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, спр. Горбунова, № 54.

І. І. Радченка та інших товаришів в освоєнні цього способу В. І. Ленін відзначив у доповіді на ІХ Всеросійському з'їзді Рад¹².

У В. І. Леніна Іван Іванович вчився сміливості, наполегливості, рішучості в досягненні мети. Він із захопленням говорив про Ілліча, безмежно любив його і поважав. «Вчора заходив до Леніна,— писав Іван Іванович сину в 1920 р.— Говорив з ним три хвилини. Хлопчику, якби ти знав, який він хороший, великий. Я обов'язково, коли повернусь, піду з тобою і познайомлю тебе з ним. Ти повинен його знати. Я хочу, щоб ти став схожим на нього»¹³.

До 1931 р. І. І. Радченко очолював торф'яну справу в нашій країні. Під його безпосереднім керівництвом стала до ладу у 1920 р. перша в Росії електростанція на торф'ї в Шатурі. Він був творцем і директором науково-дослідного інституту, що займався актуальними проблемами торфовидобутку і меліорації. Багато зробив І. І. Радченко і для розвитку торф'яної промисловості на Україні, де з його ініціативи було створено філіал науково-дослідного інституту торфу. В своїй роботі І. І. Радченко завжди і безпосередньо був зв'язаний з сільським господарством. Як член сільськогосподарської секції комітету хімізації при ВРНГ, він приділяв велику увагу питанням виробництва і застосування мінеральних добрив. У 1929 р. І. І. Радченко виступав з пропозиціями про значне збільшення виробництва суперфосфатного борошна для потреб сільського господарства, наполягав на тому, щоб наявні запаси не розпилялися по всій країні, а зосереджувалися в одному районі, де можуть дати максимальний ефект.

І. І. Радченко, як досвідчений організатор-господарник, займав і ряд інших важливих постів. У 1921 р. він — заступник голови Головліському, в 1921—1922 рр. — член колегії Наркомату зовнішньої торгівлі, в 1928—1931 рр. — керівник Геологічного комітету і т. д. У 30-х рр. І. І. Радченко був керівником великої будівельної організації, директором інституту торфу.

І. І. Радченко був культурною людиною. Він цікавився всіма сторонами життя країни, читав і знав радянську літературу. Всі, хто зустрічався з І. І. Радченком, знали про його велику чуйність, гуманність, прагнення допомогти людям. Любов і велика сердечна дружба панували в сім'ї І. І. Радченка.

Проте в роки культу особи над Іваном Івановичем почали згущуватись хмарі недовір'я, погіршилися умови його роботи, ставало все важче і важче працювати. У 1937 р. він був незаконно заарештований і опинився в тюрмі. Але і тут, незважаючи на всі тяжкі поневіряння, І. І. Радченко не втрачав стійкості духу, вірив у справедливість, знаходив у собі сили займатись питанням торф'яної промисловості, підбадьорювати сім'ю. Він хотів, щоб його внуки стали «носіями розуму, світла і ласки всьому людству».

Такою людиною — носієм розуму і світла — і був сам І. І. Радченко. Він помер у 1942 р., до кінця днів залишаючись вірним ленинцем, борцем за справу комунізму. Після XX з'їзду КПРС ім'я його знову повернено партії і народу.

Ю. М. АМІАНТОВ

МУЖНІЙ БОРЕЦЬ ЗА ЩАСТЯ НАРОДУ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. М. КОЦЮБІНСЬКОГО)

В часи жорстокої експлуатації та національного гноблення на захист знедоленого народу на Україні в кінці ХІХ — початку ХХ ст. виступили революційні демократи. Почесне місце серед них посідає видатний письменник-революціонер М. М. Коцюбинський, про якого хочеться сказати його ж словами — душа його була розкрита для чужого горя, як квітка для роси. Він уболівав народними болями, страждав його стражданнями. Все життя, всі сили і працю, всю силу свого великого таланту віддав Коцюбинський трудящим людям. Для них він шукав шляхів до щастя, кликав їх до боротьби за кращу долю.

Народився М. М. Коцюбинський 17(5) вересня 1864 р. в м. Вінниці, в сім'ї дрібного урядовця. Дитинство його минуло у безпосередній близькості до простих людей, селян-хліборобів. Пишне буяння чудової української природи, мальовничість подільських сіл не змогли приховати від допитливого, здібного хлопчика пануючих там злиднів, горя і несправедливості. Дуже рано до Коцюбинського приходять думки про несправедливість існуючого ладу, гнів проти гнобителів трудового народу.

Навчання в початковій школі м. Бара, потім у Шаргородській бурсі не задовольняло Михайлика. Його вчителями і наставниками були книги. «Читання — гра-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 144.

¹³ ЦДАНГ СРСР, ф. 9455, оп. 1, спр. 25, арк. 18.

дував потім Коцюбинський,— настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, я став на 13 році життя атеїстом, а на 14 соціалістом»¹. Увагу юнака привертали художні, соціально-економічні та філософські твори. В них він шукав відповіді на безліч питань, які хвилювали його чуйну, вразливу душу.

Важко складалося життя майбутнього письменника. Батько на початку 80-х рр. втрапив посаду, осліпла мати. Велика родина опинилася без будь-яких засобів до існування. 19-річному М. Коцюбинському довелося взяти на себе турботи про родину. Почалася щоденна виснажлива праця: приватні уроки, праця у філоксерній комісії при міністерстві землеробства. В 1897 р. доля закинула його в Житомир, на службу в редакцію місцевої газети «Волянь» і, нарешті, в Чернігів, де Коцюбинський майже до кінця свого життя займав різні посади в губернській земській управі.

Незважаючи на повсякденну завантаженість службою, Коцюбинський знаходив час для глибокого вивчення навколишнього життя. У 1886 р. він писав до своєї приятельки М. Ф. Міхевич: «Тужив би, якби не займався серйозно. Вдень діти, яких я учу, а ввечері — чи політична економія, чи історія, над якою я думаю працювати серйозно (і вже працюю)»².

Великий вплив на формування світогляду М. Коцюбинського зробили революційні демократи В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, Т. Г. Шевченко. Сприймавши революційно-демократичні ідеї Т. Шевченка, М. Коцюбинський далі розвивав їх у своїй творчості. Пізніше він згадував: «Серед тих авторів, яких я ковав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок, а потому Шевченко»³.

У 90-х рр. великого поширення в Росії набув марксизм. Твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна розширили кругозір М. Коцюбинського, прискорили формування його політичних поглядів. Він прийшов до переконання, що тільки соціалізм здатний принести українським трудящим соціальне і національне визволення. Здійснити ж соціалізм народній маси зможуть лише шляхом революції.

В пробудженні народу до активної революційної боротьби, в служінні йому побачив Коцюбинський мету свого життя. Почуваючи ще з юнацьких років непереборний потяг до пера, він обрав літературну творчість засобом спілкування з народом, засобом революційної пропаганди. Діяльність українських митців того часу відбувалась в умовах постійного переслідування національної культури, в обставині матеріальних труднощів. Уже на схилі життя, широко відомий своїми талановитими творами, Коцюбинський в листі до відомого етнографа В. Гнатюка писав: «Служба ледве дає шматок хліба, а література!... Соромно навіть признатися представникові культурної нації. Єдиний спосіб — писати по-російськи... факт, що мої російські перекладачі дістають в кілька раз більше за переклади, ніж я за оригінал»⁴.

Та незгоди не залякали Коцюбинського. Він розумів, що справжній письменник — це в першу чергу борець за щастя народу, що будить надію на визволення, кличе до боротьби. М. М. Коцюбинський прагнув писати так, щоб «у читача живіше забився б пульс, зміцніла енергія і віра в краще, з'явилося бажання всі сили віддати для швидшого досягнення цього кращого». Він належав до тих, за висловом М. Горького, великих талантів, зірких людей, література яких «майже безперервно сголювала і освітлювала трагедії людського життя, брехню, лицемірство, цинізм і нелюдськість соціальних умов»⁵. М. М. Коцюбинський вважав, що література «мусить бути дзеркалом для кожного моменту життя». В 1903 р. він звернувся з листом до письменників України, закликаючи розширити літературну тематику «обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних». Коцюбинський вказував на необхідність «ширшого поля обсервації, вірного малюнка різних сторін життя, усіх, а не одної якої верстви суспільності»⁶.

Багатогранною є тематика творів М. М. Коцюбинського. В них піддано нещадній критиці весь політичний лад царської Росії. Коцюбинський з усією гостротою викривав у своїх творах обивательську пошлість ліберально-інтелігентських кіл, трусість дрібної буржуазії, її неспроможність стати на революційний шлях. В оповіданнях «У грішній світ», «В путях шайтана» та інших він розкривав реакційну суть церкви, яка завжди була знаряддям духовного гноблення трудящих, гальмом розвитку прогресивної думки. В цілому ряді оповідань правдиво і образно

¹ М. Коцюбинський. Автобіографічні листи, Хрестоматія критичних матеріалів, том III, К., 1949, стор. 48.

² З. Х. Коцюбинська-Єфіменко. Михайло Коцюбинський, Життя і творчість, ДВХА, К., 1955, стор. 25.

³ М. Коцюбинський. Автобіографічний лист від 17/XI—1905 р., Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 48.

⁴ Коцюбинський і Західна Україна, збірник III, стор. 43.

⁵ М. Горький. Про літературу, К., 1954, стор. 603.

⁶ М. Коцюбинський. Твори, т. III, стор. 241.

він показував тяжке життя пролетарських мас, справжнє становище українського села, з гіркою писав про те, що «ті зелені розкішні садки, ті низенькі біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато безпросвітної темноти людської»⁷.

Герої Коцюбинського — це люди праці, які далекі від покори. Вони гнівно протестують проти соціальної несправедливості, шукають шляхів до кращого майбутнього, борються за нього і ведуть за собою інших. Характерною рисою творчості Коцюбинського є цілковита відповідність зображуваного ним життя з історичною правдою. Працюючи майже 11 років у статистичному бюро Чернігівського губернського земства, складаючи та редагуючи «Сельскохозяйственные обзоры по Черниговской губернии», письменник добре був обізнаний з становищем селянства і його настроями. До його рук потрапляли відомості про суспільні відносини на селі, диференціацію селянства, зростання сільськогосподарського пролетаріату, виділення куркульства. Він вивчав питання про капіталістичну систему господарювання, застосування найманої праці в економіях, форми оплати праці, урожайність і т. ін. Майже всі ці явища знайшли своє відображення в творах письменника, зокрема найважливішому — повісті «*Fata morgana*», що змальовує революційну боротьбу українського селянства в період революції 1905—1907 рр. Вирішальну роль в розумінні М. Коцюбинським історичного процесу відіграли ідеї марксизму і російської соціал-демократичної літератури, зокрема праці В. І. Леніна.

М. М. Коцюбинський розумів, що народні маси є основною рушійною силою історії. Від їх активних дій, вважав він, залежить прихід нового щасливого життя. Вірно розумів письменник значення класової боротьби як рушійної сили історичного розвитку. «Віковична боротьба двох станів», — писав Коцюбинський у повісті «Дорогою ціною», — панського й мужичого, боротьба Хронічна, що часом приймала гострі форми й бурею проносилась над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан переміг»⁸.

Сприймав Коцюбинський також марксистське вчення про зміну соціально-економічних формацій. У рефераті про життя і творчість Івана Франка, з яким він виступив на засіданні «Просвіти», Коцюбинський показав своє глибоке розуміння соціальних змін — зростання капіталізму, експлуатації, загострення суперечностей між працею і капіталом. «...Відбувається соціальний процес, — писав Коцюбинський. — Процес росту капіталізму, побіди капіталу над працею. Коли перше, за панщини, експлуатація селянина була в стадії, так сказати «натурального» хижачтва, то при зрості капіталізму, вона приймає форми гострої смертельної боротьби. Капіталізм висуває вже свої пазури, вони ростуть і загострюються. На село йдуть походами нові експлуататори, опутують селянина долгами, забирають його хату, землю. Вони захоплюють у свої руки промисли, ставлять фабрики, як павук павутиння, скрізь розстелюють свої сіті. Вчора хлібороб, хазяїн, а сьогодні пролетарій — селянин неминуче попадає у ті сіті і гине в нерівній боротьбі. Та чи може бути інакше?»⁹. Зображуючи в повісті «*Fata morgana*» революційні події в українському селі, Коцюбинський незмінно стоїть на боці трудового селянства, яке бореться за свої права. У відповідності з історичною правдою він показує поступове зростання свідомості сільської маси, яка від пасивного опору переходить в період революції до свідомих організованих виступів, до активної боротьби проти поміщиків, куркулів, проти самодержавства. М. Коцюбинський перший в українській доживтєвій літературі став провідником ленінських ідей про необхідність союзу робітничого класу та селянства. Герой його повісті робітник Марко Гуца, який об'єднує навколо себе революційно настроєних сільських бідняків, керує їх боротьбою, — це типовий образ свідомого робітника, про якого писав В. І. Ленін: «Нехай кожний свідомий робітник і селянин збирає біля себе найбільш розумних, надійних і сміливих товаришів. Нехай старається пояснити їм, чого хочуть соціал-демократи, щоб усі зрозуміли, яку боротьбу треба вести і чого треба вимагати»¹⁰.

Глибоке знання реальної дійсності, розуміння історичного поступу і усвідомлення вірних шляхів розвитку суспільства, — все це допомогло Коцюбинському в його художніх творах майже з науковою точністю відтворити картину життя українського народу в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Повісті та оповідання М. М. Коцюбинського допомагали революційним соціал-демократам ідейно готувати трудящі маси до наступних революційних битв. Цю рису творчості М. Коцюбинського неодноразово відзначала цензура. Так, про оповідання «Для загального добра» цензор граф Головін писав: «Брошура ця написана для народного читання. Але в душі селянина вона може збудити тільки ненависть до властей...»¹¹.

⁷ М. Коцюбинський, Твори, т. I, стор. 45.

⁸ Там же, стор. 416.

⁹ М. Коцюбинський, Твори, т. III, стор. 31.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 376.

¹¹ М. Коцюбинський, Твори, т. I, стор. 513.

М. М. Коцюбинський не обмежувався тільки літературною діяльністю, завжди був серед людей, брав активну участь у громадському і політичному житті. Ще юнаком він організовував домашнє читання, на які сходилась учнівська молодь, залучалися селяни, сам був членом революційних студентських гуртків. А на 17-му році життя Коцюбинський, за власним висловом, вже мав «політичний процес», після якого поліція вже ніколи не залишала його без своєї «ласкавої опіки»¹². Письменник боровся за розширення народної освіти, за доступ народу до знань, до книги.

Протягом всього життя М. М. Коцюбинський підтримував тісні зв'язки з представниками революційно-демократичного напрямку в українській літературі — Іваном Франком, Лесею Українкою, Павлом Грабовським, був великим другом М. Горького. Михайло Михайлович листувався з О. Кобилянською, Панасом Мирним, В. Стефанюком, західноукраїнським етнографом В. Гнатюком та іншими діячами.

Близько був знайомий М. Коцюбинський з революційними соціал-демократами. З керівником чернігівської соціал-демократичної групи М. О. Черлунчакевичем письменник співробітничав у Чернігівському статбюро. Його колегою по роботі був відомий більшовик Суворов (Борисов) — учасник IV, Об'єднаного з'їзду РСДРП. Письменник заявляв, що поділяє погляди соціал-демократів. Цілком можливо, що він разом з ними провадив революційну роботу в Чернігові¹³.

М. Коцюбинський не стояв осторонь революційних подій 1905—1907 рр. Взяв участь у загальнонародних зборах, що відбулися 16 жовтня 1905 р. в приміщенні Чернігівського статбюро і стали початком загального страйку в місті, виступав з промовою на зборах членів публічної бібліотеки. Чернігівська поліція внесла прізвище Коцюбинського до «списку осіб, які належать до злочинних організацій», і пильно стежила за кожним кроком письменника.

М. М. Коцюбинський виступав за демократичне вирішення національного питання. Він гаряче любив Україну, боровся за соціальне і національне визволення її народу. Ці настрої письменника надзвичайно виразно передав М. Горький: «Він дуже часто говорив про демократію, про народ, і завжди це було якось особливо приємно слухати й повчально. ...Людяність, краса, народ, Україна — це улюблені теми розмов Коцюбинського, вони завжди були з ним, як його серце, мозок і славні ласкаві очі... Він особливо ніжно любив свою Україну... його українське червоне серце завжди було на батьківщині, — її скорботами він жив, її муками мучився»¹⁴.

З позицій революційного демократа М. Коцюбинський засуджував політику переслідування української мови царизмом, вимагав її рівноправності. Він був глибоко переконаний, що розвиток української мови буде не роз'єднувати, а, навпаки, об'єднувати російський і український народи, збагатить їх спільну культуру. Кожний «крок у розвитку малоросійської літературної мови буде надбанням і для загально-російської літератури: спільне існування двох споріднених літератур нам уявляється могутньою умовою культурного зростання двох, що взаємно доповнюють одна одну, народностей»¹⁵.

Коцюбинський глибоко розумів, що тільки вирішення соціальних питань, тільки повалення самодержавства, влади капіталістів і поміщиків зможе принести національне визволення українському народу. В соціальній боротьбі бачив письменник завдання всіх націй в час революції. «Зараз ніяка культурна робота попросту неможлива, — писав він В. Гнатюку в 1905 р. — Всі, без різниці національності, скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога»¹⁶. Письменник привносив в українську культуру демократичну і соціалістичну ідеологію. Рідною для народу мовою Коцюбинський пропагував ідеї революції і дружби народів.

Вірно розуміючи національне питання як складову частину загальносоціального питання, проводячи в літературі послідовну демократичну тенденцію, ідею дружби російського і українського народів, М. Коцюбинський завжди був чужий тогочасним буржуазно-націоналістичним колам. Він широко любив і поважав братній російський народ, захоплювався творами російської літератури. Своє ставлення до російського народу і його культури письменник продемонстрував великою, теплою дружбою до кінця життя з М. Горьким.

Талановитий український письменник, полум'яний революціонер-демократ М. М. Коцюбинський не дожив до торжества Жовтня. Тяжке життя і надмірна праця зламали його здоров'я. Але до останнього подиху він твердо вірив у неминучу перемогу трудящих над своїми гнобителями — поміщиками, капіталістами, самодержавством. «Воно прийде, те нове життя, — запевняв він, — прийде у світ нове

¹² Автобіографічний лист М. Коцюбинського, Хрестоматія критичних матеріалів, т. III, стор. 49.

¹³ О. Шева. «Fata morgana» М. М. Коцюбинського, К., 1956, стор. 11, 12.

¹⁴ М. Горький. Про літературу, К., 1954, стор. 89.

¹⁵ Газ. «Волянсь», 22 лютого 1898 р., № 42.

¹⁶ М. Коцюбинський і Західна Україна, збірник III, стор. 20.

добро, треба тільки розбити тверду скелю неправди і пробитись до світла, хоч би довелося вкрити кістками шлях до нового життя». Радянські люди шанобливо схиляють голову перед пам'яттю великого сина українського народу.

О. І. ЛУГОВА

САМОВІДДАНЕ СЛУЖІННЯ ТРУДОВОМУ ЛЮДУ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. А. ГРАБОВСЬКОГО)

В другій половині XIX на початку XX ст. у надзвичайно тяжких суспільно-політичних умовах розвивалась література на Україні, тернистим був шлях і трагічною доля багатьох її талановитих діячів. І водночас якою високою була їхня свідомість, як бажали і вміли вони служити рідному народові! Подвигом можна назвати діяльність передових українських письменників на ниві громадсько-політичного життя, їх благородне служіння інтересам трудящих.

Саме таким тяжким і тернистим був короткий, але сповнений благородних праць життєвий і творчий шлях класика української літератури, безстрашного революціонера-демократа Павла Арсеновича Грабовського. Згадуючи прожите і пережите, він з болем у серці писав перед смертю у своїй автобіографії: «Як подивлюсь я на своє життя від початку, так не було в йому нічогогінського майже світлого, крім важкої праці, злиднів, хвороб та пропаданя серед жорстоких, запеклих людей, серед нелюдських та катівських громадських обставин... Але не треба мені світових заман та ласощів, аби тільки дали спробогу працювати для рідного краю, присвятити йому ті слабкі сили, які ще осталися в моім покаліченім та понівеченім тілі»¹.

Вісімнадцяти років, проживаючи в Харкові, він став активним членом народницької організації «Чорний переділ», за що його виключили з семінарії і ув'язнили. З того часу для російського самодержавства Грабовський став небезпечним «політичним злочинцем». Протягом 16 років він поневірявся по тюрмах, по засланнях у далекому та холодному Сибіру. Хворюючи довгий час на туберкульоз і ревматизм, талановитий письменник помер на 38 році життя в Тобольську наприкінці 1902 р. В останньому листі до свого друга Б. Грінченка він з сумом писав: «Незабаром сподіваюсь смерті. України так і не побачу» (т. 3, стор. 314).

Про рішучий характер поета-засланця, його мужність, безкомпромісність у боротьбі з самодержавством свідчить також інший його лист до цього ж адресата: «Можна б вирватися відси, написавши прошеніє на тему «грех юности моея і наведення моего не помяни», але такого прошенія я не можу написати і ніколи не пишу» (т. 3, стор. 275).

Такі обставини життя і діяльності П. А. Грабовського, твори якого тепер знає на Україні кожна освічена людина, привели до того, що широкому колу читачів він став відомий лише 1936 р., коли його вірші вперше було видано окремою збіркою під справжнім прізвищем².

Завдяки І. Франкові оригінальні поезії П. Грабовського та його переклади не загинули. Вони вийшли у Львові п'ятьма невеличкими збірками ще за життя автора під псевдонімом «Павло Граб» («Пролісок», 1894; «З чужого поля», 1895; «Твори Івана Сурика», переклад з російської, 1894; «З півночі», 1896; «Доля», 1897). І тільки єдина збірка творів Грабовського «Кобза» під тим самим псевдонімом була видана на Наддніпрянщині Б. Грінченком (Чернігів, 1898). У західноукраїнських журналах «Народ», «Зоря», «Правда», «Житте і слово» та ін. друкувалися також під псевдонімом літературно-критичні і наукові статті та нариси П. Грабовського.

І. Франко високо оцінював революційну громадсько-політичну діяльність і плідну творчість поета-засланця. Він писав у Сибір: «Знай, що тут далеко, в рідному краї тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснїтиме в рядї тих наших мучеників, що, наче стяг бойовий, ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволюю, з усяким гнітом»³.

Без батьківської ласки, моральної і матеріальної підтримки І. Франка Грабовському важко або й неможливо було б посісти те місце в нашій літературі, яке він тепер у ній займає.

П. А. Грабовський — одна з яскравих постатей суспільно-політичної думки на Україні. Його революційно-демократичні погляди пройшли еволюцію від революційного народництва 70-х рр. до пропаганди ідей марксизму в кінці 90-х рр., хоч марксистом, за власним свідченням, він так і не став. (т. 3, стор. 291, 295).

¹ Павло Грабовський. Зібрання творів у трьох томах, т. 3, К., 1960, стор. 307 (далі посилання на це видання в тексті).

² П. Грабовський. Вибрані твори, К., 1936, стор. 486.

³ Журн. «Житте і слово», 1897, т. 1, стор. 81.

Вирішальний вплив на формування світогляду Грабовського мали поезія і революційна діяльність Т. Шевченка, про якого він написав п'ять окремих розвідок, а також фольклор, жива оточуюча дійсність. Шевченка Грабовський називає «поетом-борцем», «видатним громадським діячем», підкреслює його самотність.

На суспільно-політичні погляди Грабовського помітно вплинули також революційно-демократичні ідеї М. Г. Чернишевського, від творів якого віяло духом класової боротьби. Український письменник відбував заслання в тих місцях, де ще недавно мучився М. Чернишевський. Грабовський був близько знайомий з багатьма засланими революціонерами-демократами, постійно слідував за політичною літературою.

У своїх поезіях П. А. Грабовський з боєм серця змальовував тяжке, нестерпне життя трудівника, його революційну боротьбу, відверто закликав до повалення царизму («Робітників», «Швачка», «Надія», «Квітка», «Борцеві», «Пісня кайдаників» та ін.). Пристрасний заклик до бою звучить у рядках:

Уперед за край рідний та волю,
За окутий, пригноблений люд... (т. 1, стор. 6)
Скинемо владу катів-бузувірів,
Щоб людиною став чоловік!
Уперед! Годі скінити рабами,
Час кормигу гидливу знести! (т. 1, стор. 394).

У багатьох своїх поезіях Грабовський відобразив важку долю відомих борців-революціонерів — Н. Сигиди, М. Стояновського, Б. Серошевського та ін., гостро критикував і викривав поміщицько-буржуазний лад, деспотичну систему пореформеної Росії, де залишилось «давнє панство». Царська Росія в уявленні поета — величезна тюрма, де «всюди бранці», «кругом неволя», в якій дедали грізніше назирає революційний вибух, просяноється свідомість поневоленого народу.

Грабовський малює жахливі картини життя селянства, яке «тягне жереб свій злидений» та кляне життя своє, відзначає дедали зростаюче обезземелення селян, перетворення значної їх частини на наймитів. Поет-революціонер глибoko усвідомлював, що це цілком закономірний процес капіталістичного розвитку. Він спеціально досліджував обумовлене цим переселення своїх знедолених земляків у Сибір, Приамур'я, Середню Азію та ін. В одній із статей з боєм писав: «Нівідки може не мандрує на нові землі такої сили люду, як з нашої «благословенної» України. І куди тільки не ганяє лиха доля оті нещасні жертви суспільності сучасної... Скрізь вишукує притулку наш безпритульний на своїй власній землі хлібороб-українець, — вишукує і не знаходить» (т. 3, стор. 64). Грабовський зображує обдурювання переселенців царськими властями, знущання з цих бідаків у чужому краї, наводить цифри їх високої смертності. Та тяжка доля українських трудящих не зробила Грабовського песимістом. Він непохитно вірив у світле майбутнє рідного народу, бо невмируща міць його «усе лихе переживе».

Велике місце в поезії Грабовського займає образ його милої і знедленої матері України («До України», «До Русі — України», «Україна приснилась мені», «Ой, яка ж ти сумна, Україно моя» та ін.). Довідавшись про своє поселення в Сибір, поет листовно зізнавався Василю Лукичу: «Тяжкий сум за Україною стис мое серце, вона являлась перед мене в надзвичайно принадливому світлі, панувала моїми думками» (т. 3, стор. 198).

Грабовському особливо тяжко було, що його силою відірвали від рідного народу і цим самим позбавили можливості брати участь у громадсько-політичному житті на Україні. А це становило суть його життя, природну потребу. Любов Грабовського до України невіддільна від його любові до «люду без життєвого шматка» і ненависті до гнобителів трудящих.

Поет-революціонер різко виступав проти ідеалізації минулого українського народу, особливо при його відображенні в художніх творах.

Слід зазначити однак, що свої погляди на історію України, зокрема на «козаччину», Грабовський висловив у загальному плані, без конкретно-історичного підходу до історичних явищ, фактів. Він не написав жодної статті, дослідження з історії. Але цінним є те, що Грабовський закликає дотримуватись класового підходу при вивченні й оцінці суспільних явищ.

Павло Грабовський був добре обізнаний з життям селянства, зі станом української культури в Галичині. В одній із статей він справедливо підкреслював, що під впливом поезії Шевченка «воскресла із мертвих Галицька Русь і зажила новим життям» (т. 3, стор. 171). Як великий патріот свого народу, він боляче переживав вікове роз'єднання українських земель.

Грабовський подавав велику допомогу І. Франкові в його боротьбі проти галицьких москвофілів, які проповідували великоросійський шовінізм, вихваляли «єдину неділимую Росію», «російський трон та деспотство», називав їх «страшними реакціонерами, зрадниками і ретроgrадами».

Грабовський твердо вірив у невичерпну силу трудящих, в їх перемогу над деспотизмом, в те, що український народ возз'єднається і стане «рівний всім, в сім'ї народів вільних».

В своїх поезіях, літературних статтях та в листах («Поетам-українцям», «Я не співець чудової природи», «Лист до молоді української», «Дещо про творчість поетичну» та ін.) Грабовський з революційно-демократичних позицій ставить і розв'язує важливу філософську проблему про завдання поезії та роль художника в суспільному житті. Він вважає, що «поезія мусить бути одним з чинників поступу загальнолюдського, а в рідному краї, зокрема,— загальнонародного», «засобом боротьби» з світовою неправдою, сміливим голосом за всіх пригноблених та окривджених» (т. 3, стор. 124). Таким в українській літературі було художнє слово Шевченка, Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Коцюбинського, Стефаніка та багатьох інших сучасників, попередників і наступників Грабовського.

Поет наголошує на тому, що художня література має велике виховне й пізнавальне значення.

Позитивний герой мусить бути, передусім, активним борцем за визволення рідного народу і втілювати в собі його кращі риси: волелюбність, революційність, патріотизм, мужність, сміливість. Саме таких героїв й змалював у своїх поезіях Грабовський, які своє особисте щастя знаходять в революційній боротьбі.

Все життя Грабовський, як і І. Франко, М. Старицький, Л. Українка, боровся за те, щоб кращі надбаня світової культури були доступні українському читачеві. Він зробив багато майстерних перекладів кращих творів світової літератури. Число іноземних авторів, яких перекладав Грабовський, перевищує сто. Поет-революціонер добре усвідомлював, що ігнорування кращих надбань світової культури веде до відсталості, збіднює духовне життя народу. Прогресивний розвиток української культури, як і будь-якої, можливий тільки на основі засвоєння кращих досягнень інших народів. З цього приводу Грабовський, звертаючись до української молоді, писав: «Кожна народність має дорости до загальнопросвітнього рівня або загинуть безслідно. Якщо українці ви повинні працювати коло народу українського,— то перша умова поступу; але пам'ятайте: зміст вашої праці мусе бути загальнолюдським, бо інак — смерть вам, яко нації» (т. 3, стор. 52). Водночас Грабовський підкреслював, що кожний народ вносить свій вклад в «скарбницю всесвітню» (т. 3, с. 54). Поет-революціонер солідаризується з марксистами, оскільки вони «вимагають насамперед політичної волі та незалежності окремих народностей» (т. 3, стор. 290). Отже, інтернаціоналізм Грабовського, його щира повага і любов до всього передового світового в культурі інших народів мали певне значення для розвитку прогресивної української культури.

Своє політичне кредо революційного демократа Грабовський висловив і щодо освіти народних мас. Він змалював сумний і безпорадний стан шкільництва на Україні, яке було поставлено в надзвичайно тяжкі умови. Гіркою була доля і самих вчителів. Грабовський виступав за світську школу, в якій навчання обов'язково велося б рідною мовою. У статті «Дещо про освіту на Україні» він зазначав: «Школа мусить бути чинником просвіти, а не паморочення, служити цілому народові, а не одному станові чи навіть касті, як в данім разі» (т. 3, стор. 120). Справу освіти, шкільництва Грабовський розглядав у зв'язку з революційною боротьбою, соціальним і національним визволенням трудящих.

Революціонер-демократ П. А. Грабовський усе своє коротке життя і вогненну творчість присвятив великій і благородній справі визволення рідного народу.

Я. І. ДЗИРА

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. П. ДОВЖЕНКА)

Олександр Петрович Довженко, як геніальний кінорежисер-новатор, видатний письменник-гуманіст, мислитель, громадський діяч і педагог вніс великий вклад у розвиток радянської культури. В ньому найбільше вражала не стільки широчінь кола інтересів, скільки глибина аналізу, професіональне знання багатьох галузей культури, величезна ерудиція. Свої багатогранні знання О. П. Довженко синтезував у єдиний цілісний світогляд і поставив на службу соціалістичного будівництва.

Фільми О. П. Довженка завоювали любов мільйонів глядачів не тільки нашої багатонаціональної країни, але й за її межами. Його літературні твори-сценарії, п'єси, повісті, оповідання, публіцистика проникли глибоким пафосом становлення і розвитку соціалістичного суспільства, вражають читача оригінальністю таланту, безмежним патріотизмом, справжньою народністю. Одночасно це документи нашої.

великої епохи, за якими майбутні покоління будуть вивчати визначні діла радянського народу.

О. П. Довженко належав до тих радянських митців і письменників, що перебували на передньому краї боротьби за соціалізм, шукали й знаходили відповідь на питання, що хвилювали їх сучасників. Зображуючи реальну дійсність, він бачив глибше багатьох інших і розумів ті складні процеси, що відбувалися в нашій країні, розкривав життя в розвиткові, суперечностях і боротьбі. Творчість О. П. Довженка проникнута невичерпною народною мудрістю, життєствердуючим оптимізмом, пристрасністю і натхненням митця-борця, який віддав свій талант боротьбі за нове життя і нову людину.

Своєю творчістю О. П. Довженко розширював межі пізнання світу, відкриваючи в ньому все нові і нові стовони, активно впливав на формування нового світогляду мільйонів і цим самим багато зробив у справі ствердження нового, сприяв рухові суспільства вперед.

Свідомо поставивши свою творчість на службу сучасності, її активних творців, О. П. Довженко відзначав зв'язок суспільних подій у розвитку, твердячи, що сучасне завжди на шляху з минулого в майбутнє. О. П. Довженко міцно стояв на ґрунті сучасності, а тому мав тверду основу для того, щоб оцінювати минуле і сміливо дивитися в майбутнє. Славетний митець глибоко цінував історичні традиції і вмів пов'язувати їх з сучасними завданнями. На цих питаннях він спеціально спиняється в своїх працях: «Українська пісня», «До питання про будівництво нових сіл на берегах дніпровських водоймищ і майбутнього Південного каналу», «Про художнє оформлення майбутнього Каховського моря», «Тарас Бульба» та ін., де є багато цінних думок і діл істориків. О. П. Довженко, як досвідчений садівничий (а таким він був і в житті), умів пересадити старе дерево на новий ґрунт, створений революцією і соціалізмом, щоб воно розцвіло буйним цвітом і принесло свої запахні плоди. Уміння пов'язати минуле з сучасним, показати закономірність історичного процесу є характерним майже для всіх його фільмів, а також літературних творів різних жанрів.

Художні фільми Довженка: «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс» (1939), «Мічурін» (1948) та художньо-документальні — «Визволення» (1940), «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» (1945), а також створений у співдружності з вірменськими кіномитцями фільм «Країна рідна» (1946), ввійшли до золотого фонду радянської кінематографії. Вони невід'ємні від її світової слави. Немає можливості в цій коротенькій замітці розкрити зміст кінофільмів, створених О. П. Довженком. Критика відзначала, що у фільмі «Звенигора», який є історичною симфонією, показано історію українського селянства протягом століть. Фільм «Арсенал» присвячено повстанню київських робітників проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради в січні 1918 р. В картині показано один рік. Та був це «рік, що готувався роками і віками і що поклав свою печать на роки і віки. Сімнадцятий рік двадцятого століття», — писав про фільм у 1929 р. М. Бажан.¹ «Арсенал» — це гімн героїчному робітничому класу України.

Шедевром світового кіномистецтва є фільм «Земля» — перший радянський кінофільм про колективізацію. В 1930 р. О. П. Довженко писав: «Фільм, над яким я працював, виходить на екрани в один з найважливіших періодів нашої історії. Знімався він у часи розгортання колгоспного будівництва і ліквідації куркульства як класу. Маючи на увазі цей важливий переломний момент, мені хотілось, показуючи диференціацію психіки селянства, донести до свідомості мого глядача, що перехід до колективного обробітку землі є логічне й неминуче завершення волі робітників та трудящих селян, які перебудовують своє господарство і життя».²

І це не стихійний історизм, як це було і ще буває в деяких письменників і митців, а усвідомлена розповідь про об'єктивний хід історії, про активну участь у ньому народних мас. Для фільмів О. П. Довженка чужа теорія «дистанції» в зображуванні подій. Він вважав першочерговим завданням митця йти в перших лавах будівників соціалізму, закликав «жити всіма передовими великими ідеями часу». О. П. Довженко твердив, що «мистецтво (додамо від себе, що історія також — Ф. Ш.) має dorостати до тих категорій мислення, котрі змикаються з вершинами людської мислі, з думками авангарду, який веде нас до комунізму». При цьому О. П. Довженко вважав, що роль митця «полягає в утвердженні класу в часі. Це роль не моралізаторська, а роль співців, роль натхненників, роль філософів, техніків, інженерів, педагогів».³

Говорив про це О. П. Довженко в 1935 р., коли культ особи Сталіна диктував митцям (історикам теж) роль ілюстраторів даних положень, а також догматизм

¹ Олександр Довженко. Збірка спогадів і статей про митця, К., 1959, стор. 37.

² О. Довженко. Твори, т. 3, К., 1960, стор. 119.

³ Там же, стор. 186.

і схематизм, кон'юктуршину і словослов'я, замість творчого підходу до висвітлення подій та явищ. О. П. Довженко не обмежився одним закликом, а в своїх творах показував, як це необхідно здійснювати на практиці. У фільмі «Іван» автор поставив перед собою завдання розкрити значення індустріалізації країни для появи нових рис у характері радянської людини. Фільм «Аероград» присвячено соціалістичному будівництву на Далекому Сході.

Значним творчим успіхом О. П. Довженка, знаменною подією в історії радянського кіно був вихід на екрани фільму «Щорс» — про героїчну боротьбу українського народу за Радянську владу. Багато було на Україні борців за справу народу, і зробили вони далеко більше М. Щорса. Але в силу умов, що існували в часи культу, митець опинився на цій постаті і фактично зробив фільм про народ. У своїй автобіографії О. П. Довженко писав: «Щорсу» я віддав весь свій життєвий досвід. Всі знання, набуті за дванадцять років роботи, знайшли в цьому фільмі своє повне відображення. Я робив його з любов'ю і великим напруженням всіх своїх сил, як пам'ятник народу...»⁴ Зазначимо, що фільм «Щорс» вийшов на екрани напередодні Великої Вітчизняної війни і, безумовно, великі традиції боротьби народу ворогів мали важливе виховне значення. О. П. Довженко глибоко вивчав епоху. Сам він писав про те, що, працюючи над «Щорсом», мав справу з «багатством історико-революційного матеріалу, хвилюючого й нецінінного», і прямував по свіжих слідах великих історичних діянь своїх сучасників.⁵

У фільмі «Визволення» в жанрі документального кіно Довженко створив хвилюючу епопею про велику подію в житті українського народу — возз'єднання Західної України з Радянською Україною. В фільмі він розкрив закономірність цієї події, глибоко осмисливши факти, піднявши до історичних узагальнень.

В роки Великої Вітчизняної війни О. П. Довженко був на фронті. Його оповідання, публіцистичні статті, виступи на мітингах і зборах, опубліковані фронтові записи — своєрідні і дуже цікаві документи цього складного в житті народу періоду. В них розкриті героїзм, страждання мільйонів, нескореність українського народу, його самовіддана боротьба з ворогом. Часто короткі, вихоплені з життя яскраві епізоди дають дуже багато історичу в справі вивчення і розуміння героїчної епохи.

Два згадані художньо-документальні фільми про визволення від німецько-фашистських загарбників Радянської України належать до числа найкращих фільмів про війну в цьому жанрі. В першому фільмі документально зображуються події 1941—початку 1943 рр., а в другому—1943—1944 рр. Це яскравий документальний літопис війни, який своїми кадрами, дикторським текстом, складеним О. П. Довженком, безмежно хвилює глядача. Історики не можуть обійти цього твору при зображенні подій Великої Вітчизняної війни.

В 1948 р. вийшов на екрани глибоко реалістичний фільм про великого перетворювача природи Мічуріна — один з найкращих і найталановитіших радянських біографічних фільмів. Він став гімном Людині і мав значний вплив на розвиток цього жанру у радянському кіномистецтві. Як у кінофільмах, так і у п'єсах, повістях, оповіданнях і публіцистиці Довженко — пристрасний борець за перемогу комунізму в нашій країні.

Про значення і характер творчості Олександра Петровича М. Т. Рильський писав: «Все, що робив Довженко, викликало такий жвавий обмін думками, такі часом суперечки, які викликають тільки серйозні й великі творчі явища. Байдужим Довженко нікого не залишав. Його «Арсенал», його «Щорс», його «Земля» — це захоплені гімни людському героїзмові, людській праці, глибині і силі людських думок, почуттів і пристрасей. Його «Зачарована Десна» — це задушевна, лірична сповідь, по вінця напоена любов'ю до рідного краю, до трудового народу, до України з її великим, але скорботним минулим і з її великим і радісним майбутнім. Його «Поема про море» — це поема про безкрає море людських характерів у всіх їх складності, про життя і творчість радянських людей, нових людей на оновленій землі»⁶. Дуже важливим є те, що творчість О. П. Довженка змушує глядача і читача мислити.

В творах О. П. Довженка вражає широкий історичний діапазон, інтерес до історії народу з найдавніших до наших часів. Та не менш важливим є те, що його оцінка подій, діячів і явищ часто випереджувала думки істориків-професіоналів, сучасником яких він був. Не можна це пояснювати тільки геніальністю Довженка. Був це результат глибокого інтересу до історії і знання фактів. О. П. Довженко добре знав історію не тільки свого народу, а й інших народів світу. Він піднімався до філософських узагальнень історичних фактів.

«Я снів свого віку і весь належу сучасникам своїм», — заявляв він, добре розуміючи, що прагнення вперед можливе тільки при знанні історії, при засвоєнні

⁴ Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця, стор. 22.

⁵ О. Довженко. Твори, т. 3, стор. 167.

⁶ Максим Рильський. Наша кровна справа, К., 1959, стор. 476.

культурних надбавь минулого. І як відзначав П. Тичина: «Довженко невіддільний від традицій. І це йому давало можливість: з одного боку, опиратись на них, а з другого — відштовхнутись від минулого при втіленні в художні образи нової теми сучасності».⁷ Всі його герої виходять з минулого, творять нове в ім'я майбутнього.

О. П. Довженко піднімав з минулого все те, що свідчило про кращі традиції народу, його героїзм у боротьбі з ворогами. Збираючись поставити фільм за твором «Тарас Бульба» геніального Гоголя, Довженко писав: «Може здатися, що це — історія стара, давно забута. Але це не так. Повість близька нам духом патріотизму, дружби, відданості, нещадності до ворогів батьківщини і народу. Вона, безумовно, жива, актуальна і сьогодні має колосальне виховне значення». При цьому він відзначав і труднощі в зображенні давно минулого, у відтворенні історичної правди. Творчим девізом і для істориків звучить заклик О. П. Довженка: «Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залиште тільки чисте золото правди».⁸

О. П. Довженко прагнув знайти в образах предків, що давно пішли з життя, «близькі сучасності й живі риси».

Не раз ставив питання О. П. Довженко про відзначення важливих історичних подій і видатних діячів, про увіковічення пам'яті героїв революції й Великої Вітчизняної війни. Устами свого героя О. П. Довженко висловлював гордість за героїчний подвиг радянського народу у Вітчизняній війні: «...Ми справді відстояли всі минулі сторіччя... Всю нашу історію минуло і майбутню». Водночас О. П. Довженко ущипливо висміював «шпортання в непотрібних, ефемерних скарбах минулого». Він вважав, що цілком поринають в минуле ті, хто не має майбутнього. В своїх творах О. П. Довженко виступав проти зла, всього віджилого, ворожого. Він був нещадний до всіх проявів нечесності і нечистоти, виступав проти всього, що тягне людей назад, проти обивательщини, егоїзму і пошлості.

Служіння пародові, своїй вітчизні було головним покликанням митця. Він писав з великою емоційною силою: «Ніколи й нічого я ще, здається, так не жадав, як тут, на березі в отсю хвилину: щоб став наш світ перед очима народів у величії подвигу життя! І щоб усе, що було в нашому незвичайному житті, — перемоги, труднощі, титанічні зльоти, многолітні нестатки, самообмеження вільне і невільне, і наслідки холоду і спеки, і крові, пролитої у велетенській війні (немає місця нічому буденному, дріб'язковому в рисах народу!). Навіть помилки з їх найтяжчими наслідками, які випадають на долю великих первоначателів, — навіть і вони, — щоб усе з'явилося на екрані в небуденній світлі, як знаки перемоги!»⁹

Через усі його твори проходить любов до людини праці, якій віддані великі ідеї побудови нового світу. «Немає нічого прекраснішого за людину в праці, — писав О. П. Довженко, — за людину в благородних вчинках, у служінні справедливій меті»¹⁰ Та і сам митець втілюв у собі характерні риси радянської людини — творця, патріота, риси самого народу, піднятого революцією до активної історичної діяльності.

Сила творчості О. П. Довженка — в тісних зв'язках з народом, в глибокому патріотизмові. «Будем щасливі і вдячні рідній землі, — писав він, — що нагодувала і напоїла нас не тільки хлібом і медом, а й чистими думками і незлобивим почуттям, любов'ю до людей, співчуттям до людського лиха, гнівом до ворога».¹¹

Довженко був справжнім національним художником. Але в своїх творах розкрив не лише характер рідного народу, а й показав те, що його єднає з усіма іншими народами. Він багато зробив у справі виховання серед радянських людей почуттів пролетарської солідарності.

О. П. Довженко був новатором у повному розумінні цього слова, людиною принциповою і відвертою. Він ненавидів штампи, встановлені канони, сліпе наслідування і тривіальність. «Намагайтесь у своїх роботах, навіть якщо ви помиляєтесь, бути собою, намагайтесь співати своїм власним голосом...»¹² — радив він людям творчої праці. О. П. Довженкові було дуже важко працювати в задушливій атмосфері особи Сталіна, коли оперували встановленими догмами і все намагались втиснути в готові схеми. Нестерпно дошкульною була обстановка дрібної опіки і грубого адміністрування, підозрілості і недовір'я, коли доброзичлива критика піднімалась «викривальною» критикою. Видатний діяч радянської культури О. П. Довженко не минув долі багатьох радянських митців, окремі недоліки яких піддавались нещадній «критиці». О. П. Довженкові довелося пережити кілька таких «проработок», коли на нього сипались обвинувачування в усіх смертних гріхах, навішувались численні ярлики. В умовах культу страшними були і «обійми» деяких «друзів» та «покровителів», які хоч і фізично не задушували, та могли знівечити

⁷ Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця, стор. 8.

⁸ О. Довженко. Твори, т. 3, стор. 159.

⁹ О. Довженко. Поема про море, К., 1961, стор. 94—95.

¹⁰ О. Довженко. Твори, т. 3, стор. 257.

¹¹ Олександр Довженко. Збірник спогадів і статей про митця, стор. 97.

¹² Там же, стор. 218.

талант. Несправедливу критику, безпідставні обвинувачення дуже боляче переживав Довженко.

В умовах, коли Комуністична партія рішуче ліквідувала наслідки культу особи Сталіна, творчість О. П. Довженка піднялася на вищий рівень. Та в розквіті творчих сил, сповнений великих задумів, 25 листопада 1956 р. Олександр Петрович Довженко раптово помер. Фільм «Поєма про море», «Повість полум'яних літ» за його сценаріями поставила його вірна подруга життя, сподвижниця і послідовниця Ю. І. Солнцева.

Багатогранна творчість О. П. Довженка вивчається літераторами, мистецтвознавцями і мовознавцями не тільки в нашій країні, але й за її межами. Є всі підстави твердити, що зростатиме коло представників інших наук, що вивчатимуть творчість О. П. Довженка. Довженкознавство тільки починається, і можна сподіватися, що історики внесуть у цю справу і свій вклад.

Ф. Ш.

КОМУНА ім. Г. І. КОТОВСЬКОГО

(ДО 40-РІЧЧЯ З ДНЯ УТВОРЕННЯ)

У 1924 р. в с. Ободівка на Вінничині з ініціативи легендарного героя громадянської війни Г. І. Котовського було утворено колгосп. Агроном за освітою, видатний полководець Червоної Армії розумів величезне значення ленінського кооперативного плану, який давав єдиний вихід з віковичної відсталості у сільському господарстві. Серед особового складу очолюваного ним 2-го кавалерійського корпусу ім. Раднаркому УРСР було багато селян, яких цікавили перспективи розвитку сільського господарства, його майбутне. Григорій Іванович часто розмовляв з бійцями, політпрацівниками і командирами про колективізацію, роз'яснював значення колгоспів. Незабаром у корпусі виникли ініціативні групи по створенню колгоспів з числа кінармійців, які підлягали демобілізації. Котовський допомагав їм одержати ділянки землі та організувати громадське господарство. «Основні правила комуні ім. Г. І. Котовського — обов'язкові для кожного члена»¹, складені у 2-му кавалерійському корпусі, відбивають прагнення майбутніх комунарів побудувати нове життя. «Основні правила» нагадували комунарам основний принцип соціалізму: «Хто не працює, той не їсть», вимагали від кожного з них зразково виконувати доручену йому роботу, берегти громадське майно, стояти на захисті інтересів комуні.

Котовці ставили перед собою завдання організувати зразкове господарство, довести переваги колективного господарства, залучити селян до колективного обробітку землі і виховати молоде покоління у комуністичному дусі. Все це вони виклали в документі «Цілі й завдання комуні»².

Обидва згадані документи свідчать про високу свідомість ініціаторів створення колгоспу, про їх готовність підкорити особисті інтереси громадським у будівництві соціалізму.

Організацію Ободівської комуні Г. І. Котовський доручив В. Ф. Левицькому і М. О. Гажалову. Організаційним ядром комуні стала група з 29 демобілізованих котовців. Серед них були Д. Максимов, А. Дрига, І. Гончаренко, І. Гунько, Г. Чорбу, І. Гуманюк, В. Харлампієв та ін. Членами комуні стало багато вихідців з Бессарабії, які служили в кавалерійському корпусі Котовського; тому комуну назвали «Бессарабською». Цю назву було затверджено на перших установчих зборах комуні 2 серпня 1924 р., а наступного дня затвердили склад членів комуні і обрали її раду: В. Ф. Левицький (голова), М. О. Гажалов і Д. П. Максимов. На цих же зборах Левицький виступив з доповіддю про завдання комуні³.

З самого початку прагнули створити зразкове господарство, що стало б для селян, як вказував В. І. Ленін, практичною школою колективної праці⁴.

Нелегко було комунарам починати роботу по створенню громадського господарства комуні. Частина селян, особливо заможних, вороже поставилася до цієї справи, бо раніше орендувала ділянки в підсобному господарстві, переданому тепер комуні. Земля була занедбаною, будівлі колишньої поміщицької економії вимагали капітального ремонту, реманент був непридатним для роботи. Та незважаючи на це, комунари щороку зміцнювали громадське господарство. Вже в 1926 р. було запроваджено правильну багатопільну сівозміну, і комуні продала 9320 пудів насіння озимої пшениці селянам навколишніх сіл, кооперації та товариству «Агрономія»⁵.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 4, спр. 415, арк. 153.

² Там же, арк. 149.

³ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО), ф. Р-40, оп. 1, спр. 217, арк. 184.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 173—174, 179—180.

⁵ ДАВО, ф. Р-387, оп. 4, спр. 73, арк. 128.

Крім того, комунари широко культивували і здавали товариству «Агрономія» та кооперації люцерну та еспарлет на насіння.

Велика увага приділялася розвитку тваринництва. Черета великої рогатої худоби в 1927 р. налічувала 100 голів, удійність однієї корови була 11—12 кг на день⁶. Швидкими темпами розвивалося племінне свинарство. Молочно-товарна та свиноферми були в зразковому порядку, годували тварин за раціоном, введення якого було новиною для селян. Ці ферми перетворилися згодом у розплідники молодняку для постачання сусідніх селянських господарств і колгоспів. Вже в 1926 р. комуна продала 87 племінних поросят, а в 1929 р. — 550.

Поступово господарство комуні перетворювалося у зразкове, показове. Про це відмічалося і в рішенні пленуму (вересень 1928 р.) Тульчинського окружного виконкому Рад по доповіді голови комуні В. Ф. Левицького про стає, роботу і перспективи розвитку господарства. Доповідь було заслухано на виїзному засіданні в Ободівці, де були присутні і брали участь в обговоренні доповіді кілька сот селян-одноосібників Ободівки й навколишніх сіл⁷.

«Спочатку допоможіть, потім добивайтеся довір'я», — так ставив питання В. І. Ленін на VIII з'їзді партії⁸. І комунари допомагали сусідньому селянству не тільки у придбанні сортового насіння і племінної худоби, а також реманентом, щоб краще обробити їхні землі. Ця допомога особливо посилювалася з придбанням комуні тракторів. 2 березня 1925 р. присутні на мітингу в Ободівці 700 селян широко раділи першим трьом комунівським тракторам⁹. А вже 7 березня на відкритих партійних зборах Ободівського партосередку, на яких були присутніми 250 безпартійних селян, було ухвалено орати тракторами землі сільської бідноти¹⁰. У 1926 р. в Ободівській комуні було створено першу тракторну колону з п'яти тракторів.

Організація зразкового господарства, систематична допомога селянству, самовіддана праця комунарів — все це розтопило лід недовір'я до комуні. Ворожнеча й невіра змінилися повагою, прагненням селян мати таке ж насіння та племінну худобу, як у комуні; до неї почали звертатися за порадами з різних господарських питань. Комуна стала школою господарювання для селян, школою ведення колективного господарства для інших колгоспів.

Робоча сила в комуні використовувалась рівномірно протягом усього року завдяки різноманітним підсобним підприємствам, як-от: млин, макаронна фабрика, винний завод, маслозавод, плодочовече підприємство, столарня, слюсарна та тракторна майстерні, кузня, лісопильня, будівельна бригада та ін. Кожен комунар набував спеціальностей, але головною вважалася сільськогосподарська.

Утворення підсобних промислових підприємств для переробки сільськогосподарських продуктів підвищувало товарність і прибутковість господарства, і воно уже в 1929 р. дало 97 тис. крб. прибутку¹¹.

Важливе значення в колгоспному будівництві мав також досвід комуні ім. Котовського в організації й оплаті праці. Спочатку в комунах і артілях розподіляли прибутки нарівно, не враховуючи кількості і якості праці. Така зрівнялівка негативно позначалася на виробництві, вона не сприяла підвищенню продуктивності праці, позбавляла колгоспників особистої матеріальної зацікавленості, породжувала у деякого байдужість та утриманську психологію. Тому передові колгоспники почали вимагати ліквідації зрівнялівки і переходу до розподілу відповідно до виконаної праці.

У 1926 р. в комуні ім. Котовського почала застосовуватися марочна система обліку й оплати згідно з працею. Така система практикувалася в багатьох комунах, але вона вимагала удосконалення. У комуні ім. Котовського, продовжуючи пошуки, встановили відрядну роботу, тарифну систему оплати праці. Цим займалася обрана на загальних зборах комуні спеціальна тарифно-нормувальна комісія. Вона встановлювала норми виробітку й розцінки з усіх видів праці, які потім широко обговорювалися комунарами на її засіданнях.

Дальшим удосконаленням організації й оплати праці в комуні ім. Котовського було встановлення в 1928 р. госпрозрахунку в усіх галузях господарства. Все це сприяло підвищенню продуктивності праці й зміцненню трудової дисципліни. У 1929 р. в комуні було створено виробничі бригади.

Цей досвід Ободівської комуні використовували інші колгоспи. 29 червня 1929 р. на засіданні президії Всесоюзної Ради колгоспів голова комуні Левицький виступив з промовою «Про раціоналізацію управління й обліку в Бессарабській комуні». У постанові на доповідь відмічалося, що ця комуна проявила велику іні-

⁶ ДАВО, ф. Р-387, оп. 4, спр. 73, арк. 131.

⁷ ДАВО, ф. Р-387, оп. 4, спр. 73, арк. 131.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 184.

⁹ Партійний архів Вінницької області, ф. 914, оп. 1, од. зб. 6, арк. 25.

¹⁰ Там же, арк. 27.

¹¹ Ф. М а л и ц ь к и й. Колективними шляхами, Харків — Київ, 1931, стор. 33.

ціативу в поліпшенні управління господарством, організації, обліку й оплаті праці, а також зазначалося: «Беручи до уваги, що виконана робота по Бессарабській комуні, як досвід, має всесоюзне значення, визнати Бессарабську комуну дослідно-показовою станцією всесоюзного значення. Разом з Колгоспцентром УРСР провести у Бессарабській комуні ряд наукових досліджень з різних галузей колгоспного виробництва»¹².

Так безперервно тривали шукання і удосконалювалася організація виробництва, праці та її оплата в комуні ім. Г. І. Котовського.

Велике значення мав також досвід комуні у вирішенні побутових питань та завдань, поставлених В. І. Леніним про звільнення жінок від виснажливої й непродуктивної праці в домашньому господарстві та встановлення рівноправності жінок і чоловіків¹³. Комуна організувала громадську їдальню, пекарню, пральню, різні побутові майстерні, дитбудинок для виховання дітей різного віку. У комунарів це було власних господарств, тому жінки мали багато вільного часу. Із заробітку комунара щомісяця відраховували 15 крб. на харчування, 5 крб.— на комунальні послуги, 3 крб.— у соціальний фонд,— усього 23 крб., решта заробітку перераховувалася на особистий рахунок комунара. За рахунок соціального фонду утримувалися дитбудинок, амбулаторія, непрацездатні, будинок відпочинку, видавалося додаткове харчування хворим, виплачувалися гроші за дні хвороби¹⁴.

Таким чином, на початок суцільної колективізації Ободівська комуна ім. Котовського перетворилася в школу передового досвіду колгоспного будівництва для селян і колгоспів. Лише за один 1929 р. комуну відвідало більше 10 тис. екскурсантів — селян, червоноармійців, колгоспників.

У роки суцільної колективізації майже всі селяни Ободівки вступили до комуні, яка з кожним роком розросталася. Та в 1934 р., всупереч бажанню комунарів, комуну було переведено на Статут артіль. Це викликало істотні зміни: у членів артілі з'явилося приватне підсобне господарство, громадську їдальню та інші побутові заклади було закрито. Перехід комуні на Статут артілі дуже боляче переживали комунари і особливо жінки.

У роки Великої Вітчизняної війни господарство артілі ім. Котовського було повністю зруйноване гітлерівцями. Та колгоспники швидко його відбудували і в дальшому розвитку воно перевершило довоєнний рівень. Особливо успішно розвивалося господарство колгоспу після вересневого Пленуму ЦК КПРС (1953 р.). Внаслідок укрупнення в 1959 р. його земельна площа становила 4775 га. Колгосп має великі енергетичні і технічні ресурси. В його господарстві 26 тракторів і 20 комбайнів, 24 вантажних автомашини.

За допомогою Вінницької обласної державної дослідної станції в 1958 р. було проведено обстеження земель колгоспу, складено ґрунтову карту й розроблено рекомендації щодо підвищення врожайності зернових і технічних культур. Це дало свої позитивні наслідки. Якщо урожай зернових і бобових за 1954—1958 рр. в середньому був 13,9 ц з га, то в наступному п'ятиріччі — вже 19,6 ц, а озимої пшениці відповідно 14,6 ц та 19,8 ц. Урожай цукрових буряків за 1959—1963 рр. складав 203 ц.

Успішно розвивається в колгоспі і тваринництво, підвищується його продуктивність.

До свого 40-річчя колгосп ім. Котовського прийшов з великими успіхами. Економіка його зараз на крутому піднесенні. Закладено міцний фундамент для успішного виконання семирічного плану з усіх показників колгоспного виробництва і більш швидкого розвитку господарства колгоспу в майбутньому.

М. О. ГАЖАЛОВ,
Г. Ф. ЧМИГА

ДО 40-РІЧЧЯ ТАТАРБУНАРСЬКОГО ПОВСТАННЯ

У вересні цього року минає сорок років Татарбунарського повстання трудящих півдня Бессарабії проти буржуазно-поміщицького гніту боярської Румунії, за возз'єднання з Радянською Батьківщиною. В кінці 1918 р. було проголошено «на вічні часи» приєднання Бессарабії до Румунського королівства. Відтоді для бессарабців настали роки безпросвітних злиднів, терору, приниження людської гідності. Але ніщо не могло примусити забути про свою Радянську Батьківщину, за воз-

¹² Центральний державний архів народного господарства СРСР, ф. 8120, оп. 1, спр. 41, арк. 25.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

¹⁴ Ф. М а л и ц ь к и й. Назв. праця, стор. 42.

з'єднання з якою проти іноземних поневолювачів лише протягом 1921—1924 рр. у Бессарабії відбулося 155 виступів¹.

Зовнішньополітичні кроки Радянського уряду, спрямовані на возз'єднання Бессарабії з СРСР, зустрічали серед комуністів Румунії цілковите схвалення і палку підтримку. В умовах жорстокого терору і репресій Комуністична партія, створена в 1921 р., згуртувала сили трудящих Бессарабії, створюючи глибоко законспіровані революційні організації, до яких входили селяни, робітники, ремісники, представники інтелігенції, студенти. Внаслідок безземелля і безпросвітних злиднів особливо активізувався революційний рух на півдні Бессарабії. Біженці, яким вдалося втекти на Україну, розповідали про жахливі умови життя бессарабців². Навіть буржуазна румунська преса змушена була визнати це. Так, газета «Аргус» 5 вересня 1924 р. писала, що селяни — власники землі не мають можливості сплачувати за неї податки³. А бургомістр Кишинєва Біволь на сторінках бухарестської газети «Адеверул» відзначав, що економіка і сільське господарство Бессарабії переживають розруху і застій⁴.

Національний і соціальний гніт викликали зростання політичної активності трудящих півдня Бессарабії. В повітах під керівництвом комуністів ще на початку 1920 р. почали створюватися революційні комітети. Одним з керівників Ізмаїльського ревкому став А. Клужников, який незабаром очолив Татарбунарське повстання. Революційні комітети випускали листівки, вели активну агітаційну роботу.

В середині 1921 р. в Татарбунарах почав діяти глибоко законспірований революційний комітет. Згодом аналогічні організації з'явилися в селах Шабо, Дивізія, Чишма, Нерушай, Миколаївка та ін. Вони провадили роботу не тільки серед селян, а й серед революційно настроєних ремісників, учителів та бессарабських студентів, які навчалися в Бухаресті.

В 1924 р. революційному вибуху на півдні Бессарабії сприяли дві події: 1) на початку квітня 1924 р. представники королівської Румунії залишили стіл переговорів з посланцями СРСР у Відні, виявивши повне небажання обговорювати радянську пропозицію щодо проведення плебісциту в південній Бессарабії; 2) засуха 1924 р. посилила і без того тяжке матеріальне становище селянства. В цих умовах революційні комітети почали ретельно готуватися до повстання, яке відбулося у вересні 1924 р. і увійшло в історію під назвою Татарбунарського. В ніч на 16 вересня загін повстанців Татарбунар у кількості 100 чоловік почав перестрілку з жандармами, внаслідок чого оволодів поштовим відділенням і фінансовим управлінням. На вісім годин ранку 16 вересня вся влада у Татарбунарах перейшла до рук повсталих. Майже одночасно вибух народного гніву поширився на сусідні села Чишму, Акмангит і Нерушай. Скрізь повстання було з радістю зустрінуто місцевим населенням. Сотні добровольців вступали до повстанських загонів. Все це перелякало румунський уряд, і він направив на допомогу бессарабській жандармерії регулярні частини румунської армії, яким повсталі селяни змогли протиставити лише стрілецьке озброєння застарілих зразків, ручні гранати та кілька кулеметів. Але у повстанців ще були на озброєнні люта ненависть до загарбників та глибока переконаність у правоті своєї справи. Намагаючись якомога швидше придушити повстання, румунський уряд на допомогу піхотним полкам і жандармерії послав кораблі Дунайської флотилії. Повністю знищивши кілька сіл, румунське командування сконцентрувало великі сили і 17 вересня 1924 р. розпочало наступ на центр повстання — Татарбунари.

Повсталі чинили героїчний опір, але сили були надто нерівні. 18 вересня румунські війська захопили Татарбунари і протягом наступних чотирьох днів остаточно розгромили повстанців⁵.

В той час як війська і жандармерія боярської Румунії чинили нечувані беззаконня і свавілля на півдні Бессарабії, на території Молдавії, що входила до складу Української РСР, ішла підготовка до створення АМРСР. Партійні і державні організації Радянської України всебічно підтримували прагнення молдавського народу створити свою державу. 29 вересня 1924 р. Нарком освіти УРСР і член ВУЦВК В. П. Затонський на сесії Одеського губвиконкому обіцяв підтримати прохання молдавського населення перед Урядом⁶. У селах Тираспольського району на Одещині, де проживали молдаване, проходили мітинги, на яких трудящі висловлювали свою любов до Комуністичної партії, до Радянської влади⁷. Це було різким контрастом до становища молдаван у боярській Румунії.

¹ П. С м і ш к о. Татарбунарське повстання, К., 1956, стор. 38.

² Газ. «Вісті», 10 вересня 1924 р.

³ А. Б а д у л е с к у. Восстание в Татарбунаре, М., 1925, стор. 4.

⁴ Газ «Вісті», 5 серпня 1924 р.

⁵ Див. докладніше: П. С м і ш к о. Назв. праця; Е. Григор'єв. Грозова я осень, Одесса, 1963.

⁶ Газ. «Вісті», 30 вересня 1924 р.

⁷ Газ. «Известия», 22, 24 серпня; 2, 3 вересня 1924 р.

Створення АМРСР було святом ленінської національної політики в СРСР. З вересня 1924 р. Голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар підкреслив у бесіді з кореспондентом РАТАУ, що «трудящі Західнірпінщини побачать, як може розвиватися трудова республіка, яка живе в союзі з іншими радянськими республіками і не зв'язана ярмом румунської окупації, подібно Бессарабії»⁸. За пропозицією всеукраїнського старости Г. І. Петровського III сесія ВУЦВК одноставно включила до порядку денного питання про створення в складі УРСР Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної республіки⁹. З високої трибуни законодавчого органу УРСР представник молдавських трудящих комуніст Старий сказав, що створення АМРСР у складі УРСР буде великим контрастом ставлення боярської Румунії до молдаван, що проявилось особливо яскраво в надзвичайно жорстокому придушенні Татарбунарського повстання¹⁰. 11 жовтня 1924 р. Голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар підписав Указ про створення АМРСР у складі Радянської України. Організація бессарабських біженців у СРСР вітала молоду АМРСР і висловлювала готовність боротися за об'єднання Бессарабії з АМРСР¹¹.

Після придушення Татарбунарського повстання румунський уряд, намагаючись хоча якось реабілітуватися перед світовою громадськістю і довести «законність» страшних репресій, задумав інсценувати грандіозний судовий процес над учасниками повстання. У Кишинівську тюрму по етапу пригнали близько 500 селян, багато з яких, як потім з'ясувалося, не мали до повстання будь-якого відношення. Підготовка процесу йшла в суворій таємниці. Слідство тягнулось цілий рік. Жодних офіційних повідомлень не публікувалося. Та процесом зацікавилися громадськість самої Румунії, прогресивні організації інших країн світу.

Судовий процес почався наприкінці серпня 1925 р. в Кишиневі. Тортурами та провокаціями військові слідчі намагалися домогтися від звинувачених бажаних їм доказів про те, що повстання готувалося «більшовицькими комісарами». Але ці спроби знали повного провалу. Письменник-комуніст А. Барбюс, прибувши на процес, мав зустріч з міністром внутрішніх справ, який пообіцяв йому представити докази про підготовку повстання «більшовицькими комісарами». В бесіді з кореспондентом ТАРС у Відні А. Барбюс 10 грудня заявив, що румунський міністр не представив жодного доказу¹².

В той час, коли в Кишиневі проходив цей судовий процес, трудящі Радянської Молдавії урочисто святкували річницю утворення АМРСР. На сторінках багатьох українських газет публікувались матеріали, присвячені цій знаменній даті. Населення південної Бессарабії стогнала від політичного, економічного і соціального ярма боярської Румунії, а допомога Радянського Уряду селянству АМРСР після неврожаю 1925 р. вдвічі була більшою за обіцяну урядом Румунії допомогу селянству Бессарабії¹³.

Трудящі Радянської України були обурені звірчою розпратою румунських бояр над населенням Бессарабії, яке виступило з вимогами людських умов життя і возз'єднання з СРСР. Пролетарська солідарність трудящих України підносила бойовий дух звинувачених на Кишинівському процесі, показувала їм, що вони не одинокі, що Радянська Україна, всі народи СРСР — їх друзі й захисники. Велику роль у відображенні цієї солідарності відіграла преса Радянської України, що була тоді основним джерелом відомостей про події в країні й за рубежем.

В період підготовки і проведення процесу по Україні пройшли багатолюдні мітинги і збори трудящих, які ухвалювали резолюції протесту проти свавілля румунських властей. На них бажаними гостями завжди були біженці з бессарабського пекла. 11 жовтня 1924 р. на мітингу в Харкові виступили учасники Татарбунарського повстання тт. Бантіш і Применко, яким вдалося втекти в СРСР¹⁴. Учасники мітингу з великим піднесенням одноставно ухвалили резолюцію, в якій говорилося: «На рубежі 7-х роковин Жовтневої революції, коли пролетаріат і селянство великого Радянського Союзу святкують свої перемоги на політичному, господарському і культурному фронтах, коли всі нації в межах СРСР одержали можливість широкого культурного розвитку, коли на порядку денному дальшого будівництва ставиться справа про створення Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки,— в той час летять кров робітників і селян Бессарабії, в той час румунські окупанти збільшують режим політичного, соціального, економічного і культурного гніту... Хай живе звільнена Радянська Бессарабія! Хай живе об'єднання її з Союзом Радянських Соціалістичних Республік!»¹⁵ 20 вересня 1925 р. в Одесі

⁸ Газ. «Вісті», 4 вересня 1924 р.

⁹ Газ. «Вісті», 9 вересня 1924 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ Газ. «Вісті», 25 листопада 1924 р.

¹² Газ. «Вісті», 11 грудня 1925 р.

¹³ Газ. «Вісті», 11 жовтня 1925 р.

¹⁴ Газ. «Вісті», 12 жовтня 1925 р.

¹⁵ Газ. «Вісті», 12 жовтня 1924 р.

в перепопненому приміщенні біржі відбувся грандіозний мітинг, який закінчився 15-тисячною демонстрацією протесту. Всі збори і мітинги трудящих України були пройняті глибокою вірою в остаточну перемогу Радянської влади в Бессарабії. Так, робітники Державної тютюнової фабрики Одеси в резолюції відмічали, що «повстання татарбунарських селян потерпіло поразку,... ми віримо, що настане день, коли над Бессарабією буде переможно майорити червоний прапор»¹⁶.

Активно підтримали учасників татарбунарського повстання трудящі АМРСР. 8 серпня 1925 р. бюро Молдавського обкому КП(б)У ухвалило провести кампанію протесту проти ганебного судилища в Кишиневі по всій території республіки¹⁷. З гнівним протестом проти гніту румунських бояр виступили делегати другої Все-молдавської партійної конференції, які надіслали полум'яний братерський привіт своїм друзям в Бессарабії¹⁸.

Великий мітинг і демонстрація трудящих відбулись у м. Балті (АМРСР), де виступили представники уряду, трудящих з різних районів республіки. В ухваленій резолюції протесту говорилося: «Трудящі Молдавії закликають робітників і селян усього світу виступити з енергійним протестом проти кривого терору румунської сігуранци і вимагати визволення татарбунарських селян»¹⁹. В містах України створювалось відділення товариства «Геть руки румунських окупантів від Бессарабії!». Збори відділень товариства ухвалювали резолюції протесту і надсилали вітальні телеграми татарбунарським селянам²⁰.

Широка хвиля протестів, що прокотилася по Україні у зв'язку з судовим процесом над учасниками Татарбунарського повстання, збентежила румунські власті. Багато румунських газет з страхом писали про широку діяльність комітетів «Руки геть від Бессарабії!» та про численні демонстрації протесту в СРСР²¹. Внаслідок одностайного протесту сотень звинувачених і світової прогресивної громадськості, судді на процесі змушені були відмовитись визнати свідчення звинувачених, добутих на попередньому слідстві тортурами²².

Рішучі протести радянської громадськості, прогресивного людства світу, всіх трудящих СРСР, а також присутність на процесі А. Барбюса, призвели до того, що в семиденній звинувачувальній промові першого прокурора капітана Береккета вже не було спогадів про прихід радянського збройного загону в Бессарабію²³.

Внаслідок протестів трудящих усього світу і, насамперед, Республіки Рад, королівські судді не наважились винести жодного смертного вироку і виправдали більшість звинувачених. Як справедливо відзначав орган організації бессарабців в СРСР журнал «Красная Бессарабия», «мета була досягнута, вирок пом'якшений. Була остаточно викрита «демократична Румунія»²⁴. Вже після закінчення процесу в Одесу надійшов лист з однієї з найстрашніших в'язниць боярської Румунії — Жиляви. Тверді духом ув'язнені бессарабські селяни дякували трудящим Країни Рад за підтримку і закінчили листа гаслом: «Хай живе союз робітників і селян!»²⁵

Незважаючи на поразку, Татарбунарське повстання відіграло значну роль у майбутній долі трудящих Бессарабії, ставши важливим етапом у їх боротьбі за встановлення Радянської влади, за возз'єднання з СРСР.

К. Ф. МАРТ'ЯНОВ

¹⁶ Газ. «Пролетарій», 9 вересня 1925 р.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК КП Молдавії, ф. 49, оп. 3, од. зб. 24, арк. 35.

¹⁸ Там же, од. зб. 17, арк. 2.

¹⁹ Газ. «Пролетарій», 26 серпня 1925 р.

²⁰ В. Дембю. После Татарбунара, журн. «Красная Бессарабия», 1926, № 1, стор. 19.

²¹ Газ. «Вісті», 22 вересня 1925 р.

²² Газ. «Вісті», 7 жовтня 1925 р.

²³ Журн. «Красная Бессарабия», 1926, № 1, стор. 48.

²⁴ В. Дембю. Назв. праця, стор. 20.

²⁵ Журн. «Красная Бессарабия», 1926, № 2, стор. 47.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

«ДВИЖЕНИЕ КОЛЛЕКТИВОВ И УДАРНИКОВ КОММУНИСТИЧЕСКОГО ТРУДА НА УКРАИНЕ. 1958—1961 гг. СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ». Составители: Н. И. БЕРГЛЕЗОВ, М. П. ГОНЧАРЕНКО, З. М. ГРОМОВА, В. В. КОЛЪЧЕНКО, Н. Л. ЛЕЩИНСКАЯ, А. С. ТИХОХОД, К. П. ШАПОВАЛОВА, В. И. ЯНЕНКО. Редколлегия: З. М. ГРОМОВА, Г. М. МУЛТЫХ, А. С. ТИХОХОД, Ф. Е. ШЕРСТЮК, Госполитиздат УССР, 1963, 530 с.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна, Комуністична партія невтомно виховує у радянських людей свідоме ставлення до праці на благо суспільства, розвиває соціалістичне змагання, комуністичні форми праці. Внаслідок цього почин учасників перших комуністичних суботників розрісся в роки соціалістичного будівництва в масове патріотичне трудове змагання. У період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства це змагання вступило в свій вищий етап — рух за комуністичну працю, який швидко охопив мільйони радянських трудівників усіх галузей народного господарства. Багатий досвід, нагромаджений рухом колективів і ударників комуністичної праці, зокрема в нашій республіці, настійно вимагає всебічного вивчення і узагальнення. Публікація документів і матеріалів про цей великий рух сучасності, безперечно, має в цьому відношенні неабияке значення, що можна бачити на прикладі рецензованого збірника, який підготував до друку Інститут історії партії ЦК КП України разом з кафедрою марксизму-ленінізму Київського інституту фізичної культури. Перший розділ становлять документи, в яких розкривається процес виникнення бригад комуністичної праці (листопад 1958 р. — січень 1959 р.). Переконливі матеріали відображають блискавичне поширення цього починання серед машинобудівників Харкова, металургів Придніпров'я, трудівників сільського господарства. Вдало дібрані документи яскраво свідчать про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії, її місцевих організацій у новому патріотичному русі. Активну підтримку рухові за комуністичну працю надали ленінський комсомол, радянські профспілки, наша преса.

Перетворенню вищого етапу соціалістичного змагання в масовий рух у період січень 1959 р. — січень 1961 р. присвячено другий розділ збірника, в якому широко представлені матеріали про дальше якісне

і кількісне зростання нового руху, збагачення його форм. В документах відображено змагання за звання бригад, ударників і підприємств комуністичної праці.

На Україні зародився рух за комуністичну працю, за високу культуру і зразковий порядок цілих міст і сіл. Прапор цього змагання підняли трудящі міста-героя Севастополя.

Важливу роль у дальшому розвитку нового руху відіграла Всесоюзна нарада передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці, скликана за рішенням ЦК КПРС в травні 1960 р. В привітанні ЦК КПРС і промові на нараді М. С. Хрущова дано глибоке наукове визначення суті й особливостей руху за комуністичну працю, накреслено основний напрям дальшого розвитку змагання піонерів майбутнього.

У збірнику (III розділ) добре відображений період з січня до грудня 1961 р. — величезне піднесення руху за комуністичну працю напередодні, під час і після XXII з'їзду КПРС, який озброїв партію і народ новою Програмою — програмою побудови комуністичного суспільства, заклик трудівників міста і села до нових трудових подвигів.

Із документів і матеріалів можна скласти чітке уявлення про те, як у діяльності учасників нового руху утверджуються комуністичні форми праці. Неухильно зміцнюються паростки комуністичного — свідоме ставлення до праці як до вищого громадського обов'язку, боротьба за найвищу продуктивність праці і високу культуру виробництва, оволодіння новітніми досягненнями науки і техніки, раціоналізаторство й винахідництво, боротьба за економію сировини і матеріалів, колективізм і товариська взаємодопомога. В збірнику добре показано передові почини знатних донецьких шахтарів М. Мамаєв і О. Кольчика та інших передовиків комуністичної праці на Україні.

Велике народногосподарське і політико-моральне значення мало починання передових колгоспів ім. ХХІ з'їзду КППС та ім. ХХІІ з'їзду КППС Одеської області про допомогу відстаючим сусідам. На ряді документів показано, як новатори виробництва, учасники руху за комуністичну працю вміло передають свій досвід товаришам в промисловості і сільському господарстві.

Успішно будуючи комуністичне суспільство, створюючи його матеріально-технічну базу, трудящі Радянського Союзу чесно і самовіддано виконують тим самим свій інтернаціональний обов'язок. У збірнику відображено, як колективи і ударники комуністичної праці діляться своїм досвідом з трудящими інших соціалістичних країн, сприяючи розвитку руху бригад і ударників соціалістичної праці.

Упорядники збірника провели велику роботу не тільки по відборі документів, але й по упорядкуванню наукового апарату видання. До документів кваліфіковано складено підрядкові примітки, хронологічний показник, добре виконано фотоілюстрації.

Рецензований збірник, на нашу думку, не позбавлений і окремих недоліків. Варто було б навести зобов'язання зачинателів руху — робітників роликowego цеху депо Москва-Сортувальна. Слабо показана боротьба учасників найвидатнішого руху сучасності за підвищення свого ідейного, загальноосвітнього, естетичного рівня розвитку. Прикро, що в збірнику майже не на-

ведено документів про поширення руху бригад і ударників комуністичної праці на транспорті. Не досить показані труднощі і недоліки в організації нового руху. Для полегшення дослідницької роботи корисно було б дати предметний покажчик.

На нашу думку, в збірнику недостатньо документів, які показують рух бригад і ударників комуністичної праці в західних областях України, де в змагання включилися не тільки колективи окремих промислових підприємств, а й цілі міста. Так, в Дрогобичі звання комуністичних уже присвоєно 534 бригадам, дільницям, цехам, змінам і 1831 окремому робітникові. 14 119 робітників борються за присвоєння цього високого звання. Якшо врахувати, що населення м. Дрогобича становить близько 50 тис., то практично весь робітничий клас Дрогобича бере участь у змаганнях за комуністичну працю.

Збірник в цілому, безсумнівно, заслуговує позитивної оцінки. Подані в ньому документи і матеріали принесуть велику користь для пропагандистів, викладачів суспільних наук вузів, вчителів суспільствознавства, для дослідників радянського періоду історії нашої батьківщини. Сподіваємось, що в дальшому буде підготовлений збірник документів про рух колективів і ударників комуністичної праці в наступні роки семирічки.

С. М. СУХОНОСОВ,

А. М. ЧЕРНЕНКО

О. В. МОЙСЕЕВ. ВЕЛИКАЯ БИТВА НА ДНЕПРЕ. ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ РАБОТА В ВОЙСКАХ В ПЕРИОД БОЕВ ЗА ДНЕПР И КИЕВ, Изд-во АН УССР, К., 1963, 247 с.

Битва за Дніпро досить широко висвітлена в радянській історичній літературі, проте партійно-політична робота у війсках в цей період Великої Вітчизняної війни не знаходила достатнього відображення. Це було тому, що тривалий час внаслідок негативного впливу культу особи Сталіна питання всебічної і багатогранної діяльності партії, політorganів і партійних організацій на фронтах Вітчизняної війни не розроблялися. У світлі цього значний інтерес викликає рецензована книга, в якій автор уперше робить спробу узагальнити форми і методи ідеологічної роботи КППС в армії під час боїв за Дніпро і Київ.

На основі численних архівних документів і матеріалів фронтової армійської преси автор показує масовий героїзм радянських воїнів у боях за Дніпро, розкриває форми і методи організації могутнього наступального пориву радянських військ, важливу організаційну роль партійних і комсомольських організацій. Автор наводить багато хвилюючих фактів про велике прагнення радянських воїнів стати комуністами саме в дні жорстокої битви за Дніпро, за визволення Києва.

Основною формою агітаційної роботи під час битви за Дніпро і Київ була пропаганда бойового досвіду і героїчних подвигів радянських воїнів. Ефективним і конкретним проявом цієї роботи був особистий приклад комуністів у бою.

У рецензованій книзі переконливо показано, як уміло Комуністична партія, Військова Рада 1-го Українського фронту і Український штаб партизанського руху організували бойову взаємодію радянських військ і партизанів України. Ряд відомостей з цього питання наводиться вперше.

О. В. Мойсеев включив до своєї праці нові матеріали, які переконливо свідчать про видатну роль М. С. Хрушова в битві за Дніпро і у визволенні Києва. Всією своєю діяльністю М. С. Хрушов виховував і постійно підтримував у радянських воїнів високий патріотизм, мужність, наступальний порив, почуття відповідальності за виконання свого обов'язку.

Червоною ниткою через книгу проходить ідея братерської дружби і взаємодопомоги народів нашої соціалістичної Батьківщини в ході воєнних випробувань. У боях за столицю України кров'ю скріпила-

ся дружба народів Радянського Союзу і Чехословаччини.

Історична перемога радянських військ у битві за Дніпро стала передумовою до визволення всієї України і перенесення бойових дій за межі Радянського Союзу.

Цінна наукова праця О. В. Мойсеєва має практичне значення у справі виховання воїнів і всієї нашої молоді в дусі високого патріотизму, відданості Комуністичній партії і Радянському уряду. Позитивною якістю книги є те, що вона ілюстрована багатьма фотографіями і схемами воєнних дій.

Але праця не позбавлена недоліків. На жаль, у ній недостатньо висвітлене таке важливе питання, як робота політвідділів та армійських парторганізацій серед трудящих, визволених Червоною Армією з німецько-фашистської неволі. Слабо показана допомога населення армії в час битви за Дніпро. Автор навів неповні дані про допомогу партизан радянським військам. На стор. 116 вказано загальне число радянських партизанів, що допомагали військам фронту форсувати Десну, Дніпро, При-

п'ять,— 12 тис. чоловік. Насправді до цієї операції було залучено понад 17 тис. партизанів¹. Всебічно і переконливо в книзі не розкрито зміцнення зв'язку фронту і тилу в період, що розглядається. На досить обмеженому матеріалі викриваються буржуазні фальсифікатори подій Вітчизняної війни. Особливо слід було розкрити західнонімецьких істориків, які працюють зняти відповідальність з гітлерівських загарбників за зlodіяння, вчинені ними на території України. Науковий рівень праці підвищився б, якби автор у вступі до книги подав історіографічний огляд проблеми, а в кінці — бібліографію та іменний покажчик.

Однак вказані недоліки не змінюють загальної позитивної думки про дану книгу.

¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1964, стор. 507. В статті Ю. В. Плотникова «КПСС — організатор перемоги в битві за Дніпро» («Вопросы истории КПСС», 1963, № 11, стор. 78), згадується 16 700 партизанів.

С. Н. САЖЕНЮК

И. Д. КУНДЮБА. СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1939—1945 гг.), Изд-во Киевского университета, К., 1963, 208 с.

Монографія І. Д. Кундюби про радянсько-польські відносини в роки другої світової війни написана на численному документально-літературному матеріалі, опублікованому переважно польською, а також російською, англійською та німецькою мовами.

Строго хронологічна структура книги не викликає заперечень. Правда, заголовок § 1 «Початок народно-демократичної революції» (розділ III) дещо випадає з логічного ряду інших найменувань. У цьому параграфі йдеться про польсько-радянські відносини в період встановлення народно-демократичного ладу в Польщі, що, на наш погляд, і слід було відобразити в заголовку.

Книга розкриває політичне становище в Європі напередодні другої світової війни, висвітлює воєнний розгром і окупацію Польщі німецько-фашистськими військами.

Автор показує значення радянсько-польського співробітництва і дружби для розвитку національно-визвольної боротьби в загарбаній фашистами країні, в установленні народно-демократичної влади і відродженні соціально-економічного і культурного життя народної Польщі в початковий період її існування. І. Д. Кундюба, як ніхто досі, повно і конкретно розглядає військово-політичне польсько-радянське співробітництво в боротьбі проти фашистської Німеччини, зокрема формування польських військ на території СРСР, їх спільні з Радянською Армією бойові дії. Крім того, в книзі докладно висвітлюються героїчні подвиги польських і радянських патріотів на окупованій території Польщі

і підкреслюється величезне значення цієї боротьби в роки окупації для зміцнення дружби між народами Радянського Союзу і Польщі.

Новим у монографії І. Д. Кундюби є документально обгрунтоване висвітлення участі радянських людей (зокрема українців та білорусів) в партизанському русі на території Польщі. Наші земляки завоювали симпатії і любов польських трудящих своїм вірним служінням спільним цілям визвольної боротьби з гітлерівцями.

Але в змалюванні бойових епізодів автор допускає деякі неточності. Наприклад, розповідаючи на стор. 83 про дії на території Польщі в 1944 р. радянського партизанського з'єднання, він чітко не сказав, що цими діями керував П. П. Вершигора. І в читача може скластися враження, ніби з'єднанням тоді командував С. А. Ковпак.

З перших днів встановлення народно-демократичної влади в Польщі Радянський Союз надавав постійну діювою військово-політичну, економічну і дипломатичну підтримку революційним силам країни, викриваючи підступи польської реакції та англо-американських імпералістів у всіх питаннях. Але в монографії слід було глибше розкрити антинародну політику лондонського емігрантського уряду і його ставлення до СРСР. У різних місцях книги (стор. 9—10, 16—17) автор викриває буржуазних фальсифікаторів історії, коротко аналізує історіографію своєї проблеми. На наш погляд, краще було викласти ґрунтовний джерельно-історіографічний огляд у вступі до праці.

І. Д. Кундюба переконливо показав, що завдяки допомозі й підтримці Радянського Союзу народна Польща швидко піднялася з руїн і попелу, стала на шлях глибоких соціально-економічних перетворень, успішно відбудови всього суспільно-політичного і культурного життя, була визнана повсюдно і вийшла на міжнародну арену. При сприянні СРСР Польща повернула свої споконвічні землі на Заході, а радянсько-польський кордон став кордоном миру і справжньої братерської дружби.

В монографії добре показана видатна керівна роль Польської робітничої партії у всіх галузях життя країни, зокрема у вихованні народу в дусі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, в дусі братерської дружби і тісного співробітництва з великим Радянським Союзом та іншими країнами світової соціалістичної співдружності.

Відзначаючи незаперечні достоїнства рецензованої монографії, висловлюємо жаль, що до книги не додані список використаних джерел і літератури, а також іменний, географічний або предметний покажчики.

Загалом же І. Д. Кундюба дослідив великий різноманітний матеріал і зробив ряд нових цінних висновків щодо радянсько-польських відносин в один з переломних і складних періодів історії Польщі. Цінність даної праці стає тим більш зрозумілою, що досі ні в радянській, ні в польській, ні в іншій зарубіжній історіографії не вийшло жодної спеціальної монографії, в якій узагальнено висвітлювався б увесь комплекс радянсько-польських відносин у період другої світової війни.

С. М. АНТОНЮК

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ. МАШИННЫЙ БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ПОИСК В ОБЛАСТИ АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ, Издание Киевского дома научно-технической пропаганды. Серия — Семинар «Автоматизация информационных работ и вопросы прикладной лингвистики», К., 1963, 28 с.

У серії брошур, що їх випускає Наукова рада з кібернетики АН УРСР і Київський будинок науково-технічної пропаганди, серед праць, присвячених теоретичним та прикладним питанням кібернетики, нещодавно з'явився і книжка українського історика М. Ю. Брайчевського. Автор розповідає, як він разом з київськими кібернетиками Е. Ф. Скороходьком та Л. Е. Пшеничною здійснив цікавий дослід використання універсальної електронно-обчислювальної машини «Урал-1» при доборі джерел для різноманітних наукових досліджень з археології.

Цей експеримент, проведений у квітні 1963 р., — перша на Україні спроба практичного сплуквання історика з електронно-обчислювальною машиною. Про нього варто розказати детальніше.

Майже сотня джерел, що стосуються археології України, були спеціально закодовані й записані в оперативну пам'ять електронно-обчислювальної машини. До цього вихідного масиву інформації звернені аналогічно закодовані 20 запитів вченого-археолога. Наприклад: «Література, що містить дані про обряди черняхівської культури», «Література з даними про скифські городища Криму» і т. ін.

На кожний запит електронна машина «Урал-1» у середньому за 2,5—3 хвилини давала відповідь у вигляді двох списків-джерел, один з яких включав праці, що безпосередньо стосуються теми, другий — праці більш загального характеру, які мають необхідні для дослідника відомості. Відповіді на запити становили від 2 до 64 бібліографічних одиниць, причому пропущив праць по даній темі не було зовсім.

Такий скромний і зовні немудрий ре-

зультат експерименту. Однак для його здійснення потрібно було розв'язати ряд оригінальних, нових як для істориків, так і для кібернетиків наукових завдань.

Перш за все дослідники зіткнулись з рядом специфічних особливостей вихідного масиву інформації, що дуже відрізняють його від інформації, скажімо, в галузі техніки. Однією з таких відмінностей є надзвичайна широта і багатоплановість наукової термінології, спеціальної і для археологів, яка включає відомості про знаряддя виробництва, матеріали, будови, предмети побуту, явища духовного життя і соціально-економічні фактори, термінологію з природознавства, географії і т. п.

До цього, природно, необхідно було додати і терміни, що стосуються безпосередньо техніки археологічного дослідження.

Для кодування подібних інформацій став потрібний словник, що складається з 330 термінів, розподілених за суттєвими ознаками — тип пам'ятки, хронологія, територія і т. д. Для порівняння можна згадати, що складений раніше Е. Ф. Скороходько для подібної мети словник у галузі електроніки й обчислювальної техніки мав 106 термінів і 24 допоміжних слова.

Відповідно до особливостей завдання дослідники склали машинний алгоритм (порядок виконання дій виборки інформації згідно із заданим запитом). Робоча програма, реалізована машиною «Урал-1», складалася відповідно до цього алгоритму з 735 команд, що виконувалися в процесі роботи автоматично, без участі оператора.

Цікаво, що велика кількість термінів, розподіл їх за ознаками і гнучкий алго-

ритм пошуку забезпечували можливість отримання бібліографічних довідок по всіх практичних можливих рубриках запитів. Теоретично число рубрик досягало 150 млн. варіантів, що, звичайно, зовсім неможливе при складанні бібліографічних каталогів звичайними методами. Вже ця одна обставина свідчить про якісну відміну машинного бібліографічного пошуку від традиційно використовуваного тепер. Важливість указаної властивості стане особливо рельєфною, якщо врахувати, що подібні інформаційні системи (в їх майбутніх реальних варіантах) розраховуються на обслуговування запитів багатьох дослідників протягом тривалого часу використання. При цьому, звичайно, буде забезпечено безперервне поповнення масиву вихідної інформації відомостями про нові праці.

Праця, що рецензується, носить експериментальний характер, і її слід вважати

цілком успішною. Вона показала повну практичну можливість і доцільність постановки та розв'язання на електронно-обчислювальних машинах подібних інформаційних задач для історичних досліджень.

Надалі поряд з удосконаленням алгоритму і розробкою програми для роботи на більш швидкісних машинах виникне можливість ставити і якісно нові завдання, як, наприклад, задачі ототожнювання (зіставлення, розпізнання) різноманітних археологічних знахідок, статистичної обробки великого фактичного матеріалу, зібраного істориками різних спеціальностей. Бажано, щоб М. Ю. Брайчевський, розвиваючи далі творчий контакт істориків і кібернетиків, зробив спробу розв'язати подібні завдання на матеріалі своєї спеціальності — археології.

Г. М. ДОБРОВ

А. Г. СЛЮСАРСКИЙ. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЛОБОЖАНЩИНЫ XVII—XVIII в., Харьков, 1964, 458 с.

Радянські історики вже дослідили чимало питань, що стосуються соціально-економічного розвитку народів нашої країни в XVII—XVIII ст. Проте і досі ще недостатньо висвітлено соціально-економічну історію окремих частин і районів країни. Прогалину щодо Слобідської України, яка становила тоді південну окраїну Російської держави, заповнює рецензована книга.

Достоїнством монографії А. Г. Слюсарського є пасамперед її велика документальність. Крім численної літератури і опублікованих матеріалів, автор використав архівні джерела багатьох фондів ЦДАДА СРСР, ЦДІА УРСР, ЦДІА у Харкові і Харківського обласного державного архіву. Переважна більшість архівних джерел вперше вводиться в науковий обіг.

Автор названої монографії поставив своїм завданням дослідити соціально-економічну історію Слобідської України в добу розвитку феодальних відносин і виникнення капіталістичного укладу, приділяючи увагу як висвітленню історичної специфіки, так і виявленню загальних закономірностей в розвитку економіки даного району.

В монографії докладно розглядається процес заселення краю, масове переселення українців з Поділля, зумовлене посиленням феодально-кріпосницького гніту, руйнівними набігами турецько-татарських орд та іншими соціально-економічними і політичними факторами; виникнення міст і великих поселень. Автор вірно відзначає, що освоєння цілиної території Слобідської України мало велике економічне і політичне значення для Російської держави.

На широкому документальному матері-

алі в монографії показані особливості розвитку землеволодіння і землекористування в Слобідській Україні, на яскравих фактах, схарактеризовано методи і засоби, з допомогою яких козацька старшина, російські поміщики, монастирі і заможні козаки збільшували своє землеволодіння і кількість феодально-залежних селян. З другої половини XVII ст. земля шодесятиліття все більше перетворювалась на предмет купівлі — продажу, що свідчило про зростання товарно-грошових відносин.

Докладно розглядається розвиток головних галузей сільського господарства, землеробства, система обробітку і застосування землеробської техніки, робиться спроба узагальнити дані про посівну площу та про розподіл її між окремими соціальними групами, визначити урожайність зернових культур за окремі роки. Заслужують на увагу відомості про городництво, садівництво і шовківництво.

Використовуючи багато різних джерел, автор дослідив розвиток промисловості на Слобожанщині в XVII—XVIII ст. і показав, що в краї було розвинуто ткацько-полотняне і суконне виробництво, шкіряно-кушнірська, швейна, металообробна, деревообробна, гончарно-керамічна, цегляна, гутно-будна, селітроварна та інші галузі промисловості. Докладно, зокрема, розповідається про розвиток млинарства і гуральництва. В монографії підкреслюється, що всі галузі промислового виробництва були тісно зв'язані з селянськими промислами. На їх основі виростили численні ремесла, а також різні мануфактурні підприємства.

В окремому розділі, присвяченому розвитку торгівлі на Слобідській Україні, А. Г. Слюсарський висвітлює такі питання, як торгова політика уряду, основні види

торгівлі (крамниці, торги, ярмарки) і їх розміри. Позитивно рисою монографії є те, що в ній розвиток продуктивних сил і суспільний поділ праці на Слобожанщині розглядається в нерозривному зв'язку з розвитком економіки всієї країни. Автор всебічно прослідкував економічні зв'язки Слобідської України з іншими районами Росії, переконливо довів, що внутрішня торгівля Слобожанщини була нерозривно зв'язана з формуванням всеросійського ринку.

Значне місце в книзі відведено показові виникнення і зміцнення слобідсько-українського дворянства. Автор дав соціально-економічну характеристику таким групам населення, як козаки-компанійці, підпомічники, підсусідки, захребетники, однодворці, кріпосні селяни, а також різні шари міського населення. А. Г. Слюсарський досліджує розшарування козаків, селян і міщан.

В монографії висвітлена активна участь населення Слобожанщини в селянсько-козацьких повстаннях 50—60-х рр. XVII ст., в селянських війнах під керівництвом Степана Разіна і Омеляна Пугачова. Показано й інші форми боротьби селян і козаків проти своїх гнобителів.

Однак при наявності великого і цінного фактичного матеріалу необхідно було б дати більше узагальнень. Так, автор не зробив підрахунків загальної кількості промислових підприємств на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст., не виділив окремою групою підприємства мануфактурного типу. Немає також узагальнюючих даних про крамниці у містах і селах Слобожанщини.

Автором наводиться великий фактичний матеріал про землеволодіння і землекористування, але не можна погодитись з твердженням (стор. 115) про те, що на Слобожанщині до 80-х рр. XVII ст. створювалось переважно козацько-селянське і дрібно-середнє старшинське землеволодіння, а велике феодальне землеволодіння почало зростати тільки з останньої чверті XVII ст. При цьому автор не врахував тієї обставини, що велике феодальне землеволодіння на Слобідській Україні існувало не лише в другій половині XVII ст., а й значно раніше, головним чином у вигляді державної феодальної власності. Так звані «вільні» землі Слобожанщини насправді з давніх часів були власністю Російської феодальної держави. В зв'язку з ідеалізацією буржуазною історіографією інституту займанщини автору варто було дати свою оцінку цього важливого і цікавого явища в історії українського народу, підкресливши, що займанщина не могла зупинити розвитку феодального землеволодіння монастирів, козацької старшини і російських поміщиків.

Не чітким є висновок автора про причини втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові стосунки шляхом організації поміщицьких підприємств. Він го-

ворить (стор. 236) не про закономірність і неминучість цього процесу, а про вигоду товарно-грошових відносин. Досліджуючи соціально-економічний розвиток Слобідської України протягом великого відрізка часу, XVII—XVIII ст., автор був зобов'язаний глибоко дослідити економічні зв'язки Слобожанщини з іншими частинами України, показавши на цій основі формування всеукраїнського ринку, яке йшло одночасно з процесом формування загальноросійського ринку.

На стор. 238 автор зазначає, що «численність наймання підмайстрів та учнів помітно збільшується в другій половині XVIII ст.». На жаль, цей вірний висновок не підкріплено конкретними фактами. Не зовсім переконливими є дані автора про рівень заробітної плати майстрів і підсобних робітних людей (стор. 247), тому що не враховані різні види заробітної плати на Слобожанщині у XVIII ст., в тому числі і плата продуктами харчування.

Певні критичні зауваження викликає і вступ, особливо його історіографічна частина. Автор дещо недооцінює працю В. Юркевича «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького», яка, хоч і має деякі недоліки методологічного характеру, але містить у собі важливий архівний матеріал про масове заселення Слобожанщини.

Варто було б дати глибше характеристику праць радянських істориків, які висвітлюють політичну й економічну історію Слобідської України. В історіографічному огляді немає їх аналізу. Висвітлюючи класову боротьбу на Слобожанщині в XVII—XVIII ст., автор зовсім недостатньо використав наявну літературу з даного питання. Ряд архівних джерел, на які він посилається, вже використовувалися його попередниками, про що необхідно було сказати у вступі або спеціальних примітках.

Нечітко автор висловив свої міркування про характер спільної боротьби російських і українських трудящих проти соціального гніту під час селянської війни яку очолював Степан Разін.

В монографії повстання 1668 р. на Лівобережжі названо «заколотом» (стор. 410—411) і розглядається воно лише як акція Брюховецького. Тим часом це був широкий народний рух селянства, козацтва і міщанства, спрямований проти дій царських воевод і угодовської політики козацької старшини. Козацька старшина на чолі з Брюховецьким, рятуючи своє становище, намагалася спрямувати це повстання лише проти царських воевод. Але, як відомо, ці спроби зазнали невдачі і сам Брюховецький загинув від рук повстанців.

Незважаючи на окремі недоліки, в монографії А. Г. Слюсарського глибоко досліджені складні процеси соціально-економічного розвитку і класової боротьби на Слобідській Україні XVII—XVIII ст.

І. О. ГУРЖИЙ,
К. І. СТЕЦЮК

Г. Я. СЕРГІЄНКО. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ XVII І НА ПОЧАТКУ XVIII ст., Вид-во АН УРСР, К., 1963, 212 с.

В українській радянській історіографії питання народно-визвольного руху на Україні в епоху феодалізму привертало увагу багатьох дослідників, в тому числі і автора рецензованої монографії. Г. Я. Сергієнко поставив перед собою нелегке завдання — показати соціально-економічне становище селян і міщан Правобережжя та антифеодальну і визвольну боротьбу українського народу на Київщині, Брацлавщині, Волині й Поділлі проти соціального і національного гніту польської і української шляхти, за возз'єднання Правобережжя з Росією, викриваючи при цьому фальсифікацію питання дворянсько-буржуазними істориками. Можна сміливо твердити, що автор зумів на основі опублікованих і неопублікованих джерел дати нове і цікаве дослідження з історії України XVII—XVIII ст.

В книзі дано огляд історичної літератури з проблеми та характеристика джерельної бази, що допоможе читачеві ознайомитись глибше з соціально-економічними і політичними процесами Правобережної України в кінці XVII — на початку XVIII ст. Справді дослідницький характер має вступний розділ монографії. Автор переконливо спростовує твердження буржуазних істориків, які явно перебільшували масштаби спустошення Правобережжя у той час. Досить докладно дається характеристика соціально-економічного і правового становища закріпаченого селянства, порушується питання стану феодальних повинностей. Добре зробив Г. Я. Сергієнко, що спинився на характеристиці позаекономічних факторів пригноблення селян, розкривши переконливу картину розорювальних переходів і постійно шляхетських військ, шляхетської міжусобиці і т. д.

У книзі характеризується становище міст Правобережжя, розповідається про втечі селян та інші види антифеодального опору підданих, підкреслюється також значення ідеологічної боротьби в галузі культури, зокрема — проти католицизму.

Г. Я. Сергієнко проаналізував хід визвольної боротьби на Правобережжі в 80—90-х роках XVII ст., детально висвітливши формування козацьких полків у 80-х роках та їх роль у напруженій боротьбі з турецько-татарськими загарбниками та польсько-шляхетськими гнобителями. В монографії досить переконливо змальовані висунуті визвольним рухом народні проводирі — Семен Палій, Андрій Абазин, Самійло Іванович (Самусь), Захар Іскра. Г. Я. Сергієнко скрупульозно зібрав біографічні дані про них. Зокрема, багато місця відводиться першому періоду діяльності Семена Палія, його напруженій боротьбі із загарбницькими планами Речі Посполитої та створенню ним на Право-

бережжі козацько-полкового адміністративного управління на протипагу польсько-шляхетському ладові.

Сила і тривалість визвольного руху, очолюваного Палієм, була закладена в тісному зв'язку з народними масами, козаками, інтєреси яких він захищав і робив спроби полегшити їх соціально-економічне становище, звільнивши від польсько-шляхетського гніту.

Правобережжя у 80—90-х рр. XVII ст. могло визволитись від польсько-шляхетського гніту шляхом возз'єднання з Лівобережжям, яке було в складі Росії. Виходячи з цього, Семен Палій — видатний народний полководець — прагне підтримувати тісні зв'язки з Лівобережжям, з російським урядом, але його зусилля зустрічають опір з боку гетьмана Івана Мазепи, який, боячись визвольного руху на Правобережжі, намагається за будь-яку ціну позбавитись небезпечного суперника.

Численні факти, наведені в книзі, свідчать про те, як в останні роки XVII — на початку XVIII ст. пожевляється визвольний рух на Правобережжі, який переходить у пряме повстання. Повсталі, очолені козацькими полковниками Самусем, Іскрою, Абазином і Палієм, створюють нестерпне становище для шляхти на Правобережжі. Польсько-шляхетський уряд збирає значні військові сили, наступає на основні вогнища повстання і придушує його.

У монографії підкреслено історичне значення визвольної боротьби народних мас Правобережжя проти феодального гніту, за возз'єднання з російським народом, показано роль селянства як головної рушійної сили народно-визвольної боротьби, чітко виражено антифеодальну спрямованість селянсько-козацьких виступів.

В книзі мають місце і деякі недоліки. Характеризуючи земельну ренту, автор не всюди вказує на залежність феодальних повинностей селян від розвитку землеродіння і наявності тяглової сили. В книзі звернуто увагу на стан феодальних повинностей селян (стор. 25—27). Проте чомусь не виділено окремо норми феодальних повинностей від позапанщизняних робіт і данин. На це необхідно було наголосити, оскільки в кінці XVII — середині XVIII ст. шляхта настільки збільшила такі повинності, особливо в літній період, що вони подекуди прирівнювалися до розміру панщизняних днів. В книзі не звернуто уваги на церковні повинності селян, які, як відомо, занадто обтяжували селянське господарство.

Необхідно було хоч згадати про стихійні лиха (голод, мори, саранчу) і окремим пунктом про руйнівні наслідки татарсько-турецьких наскоків, викли-

каних в основному турецько-польськими війнами кінця XVII ст. та окупацією турками Поділля.

При характеристиці селянських втеч з поля зору дослідника випала одна обставина. Численні архівні матеріали свідчать про те, що в другій половині XVII—першій половині XVIII ст. значна частина селян-втікачів пересувалась із Заходу (Руського і навіть Краківського воєводства) на територію Правобережжя і Поділля, чим і сприяла колонізації цього краю, про що говорив автор. Утеча селян з Галичини на Правобережжя пояснюється тим, що в Руському воєводстві феодально-кріпосницький гніт був тяжчим і закріпачене селянство змушене було відходити на Поділля і Правобережжя, де умови життя були кращими і в зв'язку з постійними селянсько-

козацькими війнами шляхта не могла закріпитись у своїх маєтках.

В кінці звернута увага на те, що важливу роль в розгортанні селянсько-козацьких виступів під проводом Семета Палія відіграли виступи селян на місцях. Проте, на нашу думку, треба було вказати на пошкваллення в кінці XVII—на початку XVIII ст. виступів народних повстанців під назвою «левенців» і «лейнеків», які застосовували випробовану сторіччями партизанську тактику народної боротьби.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, монографія Г. Я. Сергієнка вводить у науковий обіг багато фактичних даних, у тій по-новому розглядається ряд питань, які цікавлять дослідників історії України епохи феодалізму.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

«АКТИ ВІРМЕНСЬКОГО СУДУ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (XVI ст.)». Упорядкував В. Р. Григорян, Вид-во АН Вірменської РСР, Єреван, 1963, 440 с. (вірменською мовою)

Творча співпраця вірменських та українських істориків стала традиційною, і кожний новий рік приносить докази її плодотворності. Вихід у світ збірника документів вірменського суду, що в середньовіччі існував у Кам'янці-Подільському—не тільки ще одна важлива ланка на шляху розгортання спільних вірменсько-українських історичних досліджень, а й цінний вклад у вивчення історії обох народів.

Відомо, що в XIII—XVIII ст. в багатьох містах України існували вірменські колонії, які відіграли неабияку роль в економічному житті і були чи не найактивнішим посередником у встановленні торговельних і культурних зв'язків України з Близьким Сходом. У XVI ст. культурне й економічне життя українських вірменів концентрувалося переважно у Львові та Кам'янці-Подільському. Вірменські поселенці користувалися певною адміністративно-судовою автономією, одним з проявів якої були окремі суди, які у своїй практичній діяльності дотримувалися дещо пристосованих до українських умов законів класичного вірменського «Судебника» Мхітара Гоша (XII ст.).

Велика заслуга відомого дослідника вірменсько-українських взаємозв'язків В. Р. Григоряна полягає в тому, що він перший в радянській історичній науці розкрив усе багатство історичних відомостей, збережених у актових записках кам'янець-подільського вірменського суду XVI ст.¹ В. Р. Григорян—учасник першої науко-

вої експедиції вірменських істориків на Україну в 1955 р. З того часу він розшукує на Україні і публікує вірменознавчий матеріал. Результатом цих досліджень є також рецензована збірка документів, де показано повністю або частково (у вигляді так званих регестів, тобто короткого викладу основного змісту документу) понад 600 записів з книги вірменського суду за 1572—1575 рр., яка зберігається тепер у Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, а також окремі записи за 1559, 1561, 1567 та 1614 рр. з інших джерел.

Матеріали дають змогу докладно змалювати життя вірменської колонії 70-х рр. XVI ст., показати її тісні зв'язки з українським населенням міста, а також більш глибоко дослідити питання про місце Кам'янця-Подільського в економіці України XVI ст. Актовий матеріал допомагає визначити ареал торговельної діяльності кам'янецьких вірменів, що охоплював територію від Токату на Сході до Кракова на Заході, встановити асортимент вірменської близькосхідної торгівлі (килими, тканини, ткані пояси, ювелірні вироби, художньою оброблена холодна зброя та ін.). Кам'янецькі вірмени відіграли важливу роль у міжнародних торговельних зв'язках України XVI ст., значною мірою в їх руках була зосереджена місцева торгівля кіньми, волами, шкірою, хутром. Акти містять важливі деталі про розвиток ремесел, зокрема ювелірного. Документи вносять ряд важливих доповнень у наші уявлення про багатовікові традиції дружби двох народів. Вірменська колонія в Кам'янці не жила окремо, ізольовано, як часто вважали дослідники. Матеріали збірника містять цінні дані про взаємопроникнення і змішу-

¹ Див. його статтю «Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского» в зб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Єреван, 1960, стор. 252—263.

вання вірменських і українських культурних елементів. Наприклад, кам'янецькі вірмени часто приймали українські імена та прізвиська (наприклад, Юрко, Івашко, Помагайко), знали, як правило, українську мову (позивачі-українці зверталися до суду по-українському) і т. ін.

Кам'янецькі акти мають велику цінність як історико-юридичне джерело. Дослідження історії вірменського права на Україні зводилося досі переважно до вивчення кодексу так званого «Судебника» (1519 р.), яким користувалися українські вірмени. Лише тепер завдяки В. Григоряну дослідники мають можливість порівняти теоретичні положення кодексу з їх застосуванням на практиці. Помітно, що положення старовірменського права під час судочинства часто спрощувалися відповідно до місцевих умов. У відході від ригористичності юридичної формули простежується також вплив місцевої української юридичної думки.

В. Григорян не обмежився лише публікацією пам'ятки. Обширний вступ до збірки (стор. 5—88) — це, по суті, монографічне дослідження історії вірменської колонії в Кам'янці-Подільському від моменту її виникнення (XIV ст.) до занепаду внаслідок насильницької унії вірменської церкви на Україні з Римом (XVII—XVIII ст.). Належну увагу автор передмови приділив історії актових книг, докладно висвітлив їх дослідження. Оригінальним є аналіз актів як історико-юридичного джерела. В. Григорян навіть характерні приклади намагання польських феодалів і магістрату обмежити права вірменського суду, обгрунтовано поставив питання про соціальне розшарування вірменської громади, про майнову нерівність у колонії, відзначив класовий характер судової системи.

Видання здійснено на високому археографічному рівні, з точним дотриманням

правил публікації документів. Користуватися збіркою легко завдяки допоміжним покажчикам (іменним, географічним назв, предметним) та словнику іншомовних слів. Самостійне значення має додана бібліографія питання. Дослідники, які не володіють вірменською мовою, зможуть орієнтуватися в збірці з допомогою резюме та регестів усіх записів, складених російською мовою.

Для висвітлення історії вірменської колонії в Кам'янці-Подільському в другій половині XVII ст. варто було використати тогочасні вже опубліковані матеріали фіскального характеру, вміщені в збірнику «Архив Юго-Западной России» (ч. 7, т. 2, К., 1890), «Жерела до історії України — Русі» (т. 7, Львів, 1903) та в книзі А. Яблоновського «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym» (т. 8, Варшава, 1889). При дослідженні історико-юридичних питань найкраще було користуватися критичним виданням «Судебника» 1519 р., здійсненим О. Бальцером («Corpus iuris Polonici», г. 1, т. 3, Краків, 1906). Варто б докладніше зупинитися на питанні про співвідношення трьох — української, польської та вірменської — юрисдикцій, що діяли тоді в Кам'янці. В словнику слів іноземного походження вказується, що деякі слова — польського походження, хоча насправді у вірменську розмовну мову XVI ст. вони ввійшли безпосередньо з української, а також з латинської і німецької мов. Є окремі помилки в передачі прізвищ російською мовою (Моришкабо — замість Моришкапа; Бомагайко — замість Помагайко та ін.).

Збірка «Акти вірменського суду міста Кам'янця-Подільського (XVI ст.)» займає важливе місце серед публікацій джерел з історії вірменського народу, а також з історії середньовічних міст України.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

М. Г. САЗИНА. БОРЬБА РУМЫНСКОГО НАРОДА ЗА УСТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СТРОЯ (1944—1947), Изд-во АН СССР, М., 1963, 606 с.

Боротьба народів зарубіжних країн за перемогу соціалізму і демократії є для радянських істориків одним з найважливіших об'єктів дослідження. Монографія М. Г. Сазіної, присвячена героїчній боротьбі румунських трудящих під керівництвом комуністів за перемогу народної демократії в Румунії, за перехід країни на соціалістичний шлях розвитку, — результат багаторічного дослідження.

У великому вступі розкривається специфіка досліджуваної теми, показані основні ідеї роботи, дано короткий огляд найбільш значних праць з історії Румунії післявоєнного періоду. Але, на жаль, в рецензованій книзі немає глибокого аналізу

достоїнств і недоліків робіт радянських і румунських авторів. З наведеного огляду не видно, в якому стані знаходиться вивчення того чи іншого питання в румунській історіографії, що нового віне автор у досліджувану проблему.

Монографія М. Г. Сазіної написана на численних джерелах, в тому числі і досі не відомих — з Центрального архіву Інституту історії партії при ЦК РРП. Автор використав велику соціально-політичну і економічну літературу, мемуари і періодичну пресу на російській, румунській, французькій, англійській та німецькій мовах.

Загалом позитивно оцінюючи зміст

розділів про соціально-економічні і політичні передумови народно-демократичної революції в Румунії, про втягнення країни в агресивний союз з гітлерівською Німеччиною та участь у війні проти СРСР, слід вказати також на одну неточність. Не викликає сумнівів висновок М. Г. Сазіної про те, що буржуазно-поміщицькі уряди Румунії з початку 30-х рр. форсували підготовку до війни. Але необхідно чітко підкреслити ту обставину, що вони готувалися саме до антирадянської війни.

В книзі розкрито ті підступні цілі й плани, які переслідувала гітлерівська Німеччина, втягуючи Румунію у воєнний конфлікт з Радянським Союзом. Порівняно з попередніми радянськими дослідниками М. Г. Сазіна глибоше аналізує і позиції різних класів та верств населення Румунії в роки її участі у війні проти СРСР. Проте цього не можна сказати щодо висвітлення мотивів дій лідерів буржуазно-поміщицьких партій Румунії в період так званих кайрських переговорів. Не для самореклами послали вони як «прибічників швидкого закінчення війни» (стор. 123) своїх представників до Каїру. На переговорах з США і Англією ватажки буржуазних партій насамперед ставили перед собою мету врятувати класові позиції експлуататорів. Румунська реакція у своїй антинародній політиці виступала проти Радянського Союзу і, шукаючи підтримки ззовні, прагнула сепаратного миру з західними країнами.

В монографії дано глибокий аналіз діяльності Компартії Румунії в період підготовки і здійснення збройного антифашистського повстання 23 серпня 1944 р., також розкрито розстановку класових сил. Внаслідок участі в ньому широких народних мас, вмілого керівництва ним з боку Компартії, завдяки блискучим наступальним діям Радянської Армії, збройне повстання в Румунії перемогло і поклало початок новій епохи в історії румунського народу. Цей розділ монографії винятково переконливий за своєю аргументацією і яскравістю фактів.

На великому конкретному матеріалі автор висвітлює економічне і політичне становище країни після війни, утворення і діяльність Національно-демократичного фронту, революційну боротьбу трудящих мас Румунії за демократизацію країни і створення народного уряду.

Часто в працях з історії соціалістичних країн перехідного періоду мало уваги приділяється показу діяльності реакційних сил. А це збіднює загальну картину класової боротьби. М. Г. Сазіна в цьому відношенні стоїть на вірних позиціях. Вона досить докладно розкриває контрреволюційну діяльність румунської реакції і її зовнішньополітичні опори — англо-американських імперіалістів, що намагались відновити в країні старий режим. Однак авторові слід зробити закид, що ним критично не використано ряд зару-

біжних видань, що надало б намальованій картині ще більшої переконливості.

Узагальнення закономірностей виникнення і встановлення народно-демократичного ладу, розкриття специфічних особливостей цього процесу в Румунії свідчить про чіткість теоретичної концепції автора.

З усією повнотою в монографії показано вирішальну роль мас і керівництва з боку Компартії Румунії в перемозі народного ладу, розкрито історичне значення того факту, що саме збройні сили Радянського Союзу — соціалістичної країни визволили Румунію від фашизму.

М. Г. Сазіна пише, що в тяжкі для Румунії дні, тобто в роки її участі в антирадянській війні, націонал-цараністська партія «перебувала в опозиції» (стор. 183). Автор мусив підкреслити, що так було формально. Насправді діяльність цієї партії та її керівництва була спрямована на всебічну підтримку фашистського режиму в Румунії, і про це є досить фактів навіть у даній праці.

В книзі висвітлюються історичної ваги соціальні перетворення в Румунії — демократизація громадського і політичного життя, завершення аграрної реформи, економічна відбудова, а також всебічна братерська допомога Радянського Союзу румунському народові.

Однак, на нашу думку, доцільно було б детальніше висвітлити протидію проведенню земельної реформи з боку представників буржуазно-ліберальної групи Татареску в уряді, а також підкреслити важливу роль добровольчої дивізії «Гудор Владимиреску» для створення нової демократичної армії Румунії.

М. Г. Сазіна вірно приділяє велику увагу проведенню перших парламентських виборів у Румунії (листопад 1946 р.). Саме в ході їх підготовки з особливою силою проявились антинародні наміри буржуазних партій, підступні дії іноземної імперіалістичної реакції та зрадницьке нутро правого керівництва соціал-демократів. Очолований комуністами блок демократичних партій здобув на виборах 1946 р. цілковиту перемогу. Позиції демократичних сил країни в цей період ще більше зміцнились завдяки підтримці нової Румунії з боку Радянського Союзу та укладенню мирного договору.

Автором досліджуються найважливіші економічні і політичні заходи КНР на завершальному етапі народно-демократичної революції в Румунії — націоналізація банку, проведення грошової реформи, проголошення Румунської Народної Республіки. Особливу увагу приділено такій важливій події, як ліквідація розколу в румунському робітничому русі та створення єдиної Румунської робітничої партії. В монографії розроблена струнка і періодизація етапів народно-демократичної революції в Румунії. У кни

йшло переконливе відображення і важливе теоретичне питання про перехід від народно-демократичної до соціалістичної революції.

Крім відзначених вище недоліків, зауважимо, що, на наш погляд, структура роботи досить рихла, що виявляється в зайвому дробленні розділів. Далеко не повним є список використаної літератури.

Загальна ж оцінка праці М. Г. Сазіної цілком позитивна. Автор вперше в радянській історичній літературі докладно знайомить читачів з багатою історією класової боротьби в Румунії в період завершення народно-демократичної революції та її переростання в соціалістичну революцію.

Г. В. МАРЧЕНКО
С. М. ПАРХОМЧУК

**І. М. СКРИПКІН. ВИВЧЕННЯ ТРУДОВОГО ГЕРОЇЗМУ НАРОДНИХ
МАС НА УРОКАХ ІСТОРІЇ СРСР (1926—1941 рр.).** Методичний посібник,
вид-во «Радянська школа», К., 1963, 82 с.

Опрацювання питань виробничих відносин та трудового героїзму в курсі історії середньої школи — важливе і складне завдання для вчителя, зокрема на уроках вітчизняної історії радянського періоду.

Те цінне, що імпонує учням у людях старшого покоління, при вмілому спрямуванні вчителя-вихователя стає надбанням нашої молоді. Знайомство учнів з героями праці надає неоціненну допомогу у розв'язанні багатьох виховних завдань. Яскраві приклади трудового героїзму радянських людей сприяють вихованню високих моральних якостей і суспільних ідеалів радянських юнаків та дівчат: любові до праці і до трудівників, чесності й правдивості, високої дисциплінованості та почуття відповідальності за свою справу, вміння поступитися особистими інтересами заради громадських, переборювати труднощі. Педагогічний досвід підказав авторові систему методичних прийомів виховання учнів на гідних наслідування прикладах старших поколінь.

В рецензованій книжці підкреслюється, що на першому плані в роботі вчителя має виступати людина — натхненний творець всього нового, передового. Кожний з членів радянського суспільства наділений неповторними рисами. Тому при розкритті узагальненого, типового, властивого переважній більшості наших людей, важливо також донести до учнів ті характерні риси конкретного героя праці, що становлять його неповторність. На цьому слушно наголошує автор. Але принагідно зауважимо, що художнє оформлення книжки не дуже сприяє розкриттю цієї ідеї: ілюстрації схематичні, дещо примітивні.

І. М. Скрипкін вірно застерігає: не в тому полягає головне завдання вчителя, щоб підібрати приклади трудового героїзму, а в тому, щоб уміло й переконливо розкрити його ідейні корені, показати дже-рела масових подвигів у праці, породжу-

ваних радянською дійсністю. Автор на конкретних прикладах з досвіду власного або передових учителів республіки показує, як розв'язувати навчальні та освітні завдання при висвітленні трудової діяльності радянського народу у роки індустріалізації країни і соціалістичної перебудови села, в період побудови соціалізму.

Автор не обмежується переліком художніх творів (літературних або образотворчих), в яких розкривається велич праці. В посібнику наводяться найбільш яскраві уривки, проводиться їх аналіз. Але, на жаль, І. М. Скрипкін достатньо не показує використання віршів, у яких так образно і емоційно оспівуються трудові діла, а обмежується лише наведенням великого уривка з «Оповідання про Кузнецьбуд та людей Кузнецька». В. Маяковського (стор. 46—47).

Належна увага приділена в посібнику застосуванню красномовного матеріалу — одного з дійових засобів конкретизації викладу та активізації навчального процесу. В книжці вчитель знайде багато цікавих економічних викладок, вдало дібраного і препарованого статистичного матеріалу: дані про зростання робітничого класу і поліпшення його матеріального добробуту, про питому вагу Української РСР у розвитку найважливіших галузей економіки, зростання виробництва тракторів та інших сільськогосподарських машин тощо. Статистичні дані подаються у порівнянні та протиставленні, що надає їм більшої виразності та переконливості. Шкода лише, що автор не оформив їх у вигляді графіків та діаграм, які з таким великим навчальним ефектом використовуються на уроках історії.

Написана на актуальну тему книжка І. М. Скрипкіна цілком заслуговує загальної позитивної оцінки. Вона принесе користь учителям історії.

Н. М. МАТВІЙЧУК

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ АН УРСР А. Т. ЧЕКАНЮК

9-10 червня ц. р. на Загальних зборах Академії наук Української РСР були обрані нові академіки і члени-кореспонденти АН УРСР. Серед них — А. Т. Чеканюк, обраний в члени-кореспонденти по спеціальності «Історія КПРС».

Андрій Терентійович Чеканюк народився 1906 р. в с. Калинівка Липовецького району Вінницької області.

В 1917—1920 рр. він вчився у вищому початковому училищі, потім працював у радгоспі. З 1925 р. А. Т. Чеканюк — на комсомольській і профспілковій роботі в Липовці. У 1928—1930 рр. вчився у Вінницькій Радпартшколі, після чого до 1934 р. працював зав. відділом культури і пропаганди Жмеринського райкому партії. Після закінчення в 1937 р. Інституту червоної професури працював завідувачим міжнародним відділом газети «Комуніст». З 1943 р. він — завідувачий відділом пропаганди і агітації ЦК КП України. Деякий час перебував на відповідальній роботі на Закарпатській Україні, а потім — завідувачим відділом преси ЦК КП(б)У.

З 1946 р. А. Т. Чеканюк — директор республіканської Вищої партійної школи. А. Т. Чеканюк — член ЦК КП Украї-

ни, був делегатом XVIII і XXII з'їзду КПРС, делегатом XIV—XXII з'їздів КП України, депутатом Верховної Ради УРСР I скликання, зараз він — депутат Київської міської Ради, член президії республіканського товариства «Знання», нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора та ін.

А. Т. Чеканюк проводить велику наукову і викладацьку роботу. Протягом 20 років читає курс історії КПРС і веде велику пропагандистську роботу. В 1948 р. захистив дисертацію на вченій ступінь кандидата історичних наук, в 1951 р. йому присвоєно звання доцента, в 1964 р. — звання професора.

Він часто виступає з журнальними і газетними статтями. А. Т. Чеканюк — редактор і співавтор ряду наукових збірників: «Торжество ідей ленінізму» (К., 1957); «Під прапором марксизму-ленінізму» (К., 1959); «Современность и некоторые вопросы строительства коммунизма в СССР» (К., 1961) та ін. Інші вченій працює над монографією «Мрії здійснились» (про возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській державі).

Г. П. КРАВЧЕНКО

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ф. Я. КОНА

29 травня 1964 р. в Інституті історії партії ЦК КП України відбулись за участю науковців, викладачів вузів, представників громадськості Києва урочисті збори, присвячені 100-річчю з дня народження Фелікса Яковича Кона — видатного діяча Комуністичної партії Радянського Союзу і світового комуністичного руху. На зборах були присутні Консул Польської Народної Республіки у Києві тов. В. Михалевська, дочка Ф. Я. Кона — Л. Ф. Кон.

Збори відкрив вступним словом заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України М. Р. Доній. З доповіддю «Ф. Я. Кон — видатний діяч Комуністичної партії і міжнародного комуністичного руху» виступила кандидат історичних наук Л. П. Нагорна, яка відзначила, що Країна Рад стала другою

батьківщиною для сина польського народу Фелікса Кона. Доповідач цікаво й змістовно розповіла про багатогранну діяльність Ф. Я. Кона, про те, що знайомство з В. І. Леніним у 1897 р. визначило дальший шлях життя і боротьби цього видатного революціонера. Він брав активну участь у боротьбі за перемогу Радянської влади, вніс великий вклад у діяльність Комінтерну. Ім'я Фелікса Кона тісно пов'язане також з історією Комуністичної партії України. В 1921 р., після історичного X з'їзду партії, його обрано першим секретарем ЦК КП(б)У. В дальшому, працюючи у Москві, Ф. Я. Кон не поривав найтісніших зв'язків з Україною. Скрізь і всюди Фелікс Кон лишався насамперед ленінцем — енергійним і принциповим, невтомним і чуйним.

В. А. Бабко, член КПРС з 1917 р., поділився спогадами про зустрічі з Ф. Я. Коном, зокрема, розповів про його виступи на Четвертій Всеукраїнській конференції КП(б)У в березні 1920 р., на якій розгорнулася жорстока боротьба проти «робітничої опозиції». Старий комуніст Л. М. Дашевська відзначила великий вплив Ф. Я. Кона на маси і розповіла про особисті зустрічі з цим видатним діячем на фронтах громадянської війни, на I Всеукраїнському з'їзді жінокробітниць у Києві та ін. П. Я. Буткевич згадав про спільну роботу з Коном як редактором «Рабочей газеты».

Із спогадами про батька виступила

Л. Ф. Кон, підкресливши такі його риси, як мужність, любов до своєї справи, пристрасне бажання бути корисним людям. Консул Польської Народної Республіки у Києві В. Михалевська відзначила, що Ф. Я. Кон для багатьох поколінь поляків є символом єдності революційного руху народів СРСР і польського народу, єдності і дружби наших братніх народів.

До урочистих зборів працівники бібліотеки Інституту історії партії ЦК КП України підготували фото-книжкову виставку, присвячену Ф. Я. Кону.

Л. А. УСИК

КОНФЕРЕНЦІЯ З МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

11 червня 1964 р. бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР скликало наукову конференцію з методологічних питань історії радянського суспільства. У вступному слові академік АН УРСР І. К. Білодід відзначив, що в наш час успішний розвиток науки на основі марксистсько-ленінської методології — одна з вирішальних умов суспільного прогресу. Перед науковцями стоїть завдання викоринити шкідливі наслідки культу особи Сталіна, і перш за все одного з найтяжчих — применшення ролі суспільних наук, внаслідок чого зовсім не розроблялись методологічні проблеми історичної науки. В світлі цього, підкреслив І. К. Білодід, важливе значення мають питання, які висуваються на даній конференції.

У доповіді «Методологічні питання вивчення історичних традицій українського народу» професор О. К. Касименко підкреслив, що ця проблема — нова ділянка історичного дослідження. Саме життя висуває необхідність виховання трудящих на кращих, прогресивних традиціях. Комуністична партія і народ всіляко підтримують традиції, які допомагають нашому постуальному рухові. Це традиції боротьби за соціальне і національне визволення, за перемогу Радянської влади, за побудову соціалізму і комунізму тощо. Щодня народжуються варті всілякого поширення трудові традиції новаторів виробництва, а також свята праці, врожаю, комсомольське весілля, урочисті проводи на пенсію та ін. Зважаючи на виключну роль прогресивних традицій у комуністичному вихованні трудящих, історики в своїх дослідженнях повинні звернути на них особливу увагу.

«В. І. Ленін про методологічні принципи висвітлення процесу становлення радянського суспільства» — тема доповіді П. Д. Коваля, який підкреслив, що глибоке дослідження ленінської спадщи-

ни є запорукою наукового успіху. Кожен вчений мусить пам'ятати вказівку Леніна про необхідність конкретного аналізу про те, що в наукових дослідженнях треба, виходячи з специфіки тих чи інших суспільних явищ, робити теоретичні узагальнення. П. Д. Коваль, викривши фальсифікаторів ленінської спадщини, наголосив на тому, що застосування ленінських методологічних принципів допомагає визначити перспективи розвитку нашого суспільства по шляху до комунізму.

П. П. Гудзенко в доповіді про періодизацію епохи соціалізму підкреслив велике теоретичне, наукове і політичне значення цієї проблеми. На відміну від буржуазної історіографії, яка розглядає історію суспільства в метафізичному плані, історики-марксистки встановили, що розвиток суспільства відбувається у вигляді послідовної, закономірної зміни суспільно-економічних формацій, не виключаючи різноманітності конкретних форм суспільного розвитку в межах кожної формації. В історії радянського суспільства можна виділити такі найбільш загальні періоди: 1) перехідний від капіталізму до соціалізму; 2) завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму; 3) розгорнутого будівництва комунізму. В межах цих періодів розрізняються певні етапи: Велика Жовтнева соціалістична революція, громадянська війна та ін.

Методологічним основам використання джерел і літератури в історичному дослідженні була присвячена доповідь А. В. Санцевича, який підкреслив виключну важливість вивчення періоду розгорнутого комуністичного будівництва. Доповідач говорив про шкоду, що її завдав історичній науці культ особи, в часи якого дослідження часто мали сталіноцентричний характер. А. В. Санцевич спинився на особливостях, умовах використання літератури й джерел з поточної історії, на труднощах, які виника-

ють перед дослідником в цій справі. Доповідач говорив про зростання питомої ваги преси як джерела цих досліджень, про специфіку використання поточних архівів і застосування анкетного опитування. Найважливіша умова успішного наукового вивчення сучасності — дотримання принципу історизму.

З доповіддю «Методологічні питання вивчення наукового комунізму» виступив Й. Д. Ремезовський. Проблематика наукового комунізму досі розроблялася недостатньо, що негативно позначилося на опрацюванні багатьох питань суспільних наук, зокрема історії радянського суспільства. Доповідач відзначив, що питання методології стали тим фокусом, у якому концентрується ідеологічна боротьба на міжнародній арені. Радянські вчені повинні займати наступальну позицію в цій боротьбі. Тільки об'єднаними зусиллями всіх науковців, що працюють в галузі суспільних наук, можна вирішити проблеми, які стоять перед науковим комунізмом.

В обговоренні доповідей виступило п'ять чоловік.

І. С. Хміль зауважив, що суперечки між авторами та видавництвами часто носять методологічний характер. Для всебічного правдивого висвітлення події історикам необхідно звертатися до суміжних наук — права, економіки та ін. Посилення методологічної сторони досліджень забезпечить їх ефективність, успіх серед читачів. М. К. Коваль (Одеса), відзначивши важливість конференції,

пропонував проводити подібні заходи й з інших суспільних наук. Видання матеріалів конференції було б великою допомогою більш, як 4 тис. викладачів суспільних наук. Ф. П. Шевченко вказав на важливість розробки радянськими істориками, разом з іншими працівниками суспільних наук, питань розвитку комуністичного суспільства. Теоретичні конференції потрібні для того, щоб підняти ті методологічні проблеми, які досі нерозроблялись. Б. М. Бабій говорив, що розвиток Української Радянської держави, а також залучення широких трудящих мас до роботи державного апарату в більшості історичних праць показується недостатньо. Необхідно висвітлити роль цієї держави у тих велетенських соціально-економічних перетвореннях, які становлять предмет дослідження радянських істориків. М. М. Коваленко, відзначивши важливість і актуальність поставлених у доповіді О. К. Касименка питань, вказав на необхідність дальшого аналізу й узагальнення прогресивних традицій українського народу.

На закінчення конференції О. К. Касименко висловив загальну думку всіх учасників про доцільність скликання наукової конференції з питань методології історичної науки і підкреслив необхідність організації в кожному інституті подібних нарад. Перед бюро Відділу економіки, історії, філософії та права ставиться питання про видання збірника матеріалів проведеної конференції.

Л. І. ТКАЧОВА

КОНФЕРЕНЦІЯ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

26—29 червня 1964 р. в м. Севастополі відбулась республіканська науково-практична конференція учителів історії та суспільствознавства, в якій взяло участь понад 400 чоловік — учителів, викладачів кафедр суспільних наук педінститутів, науковців, партійних працівників, гості з РРФСР, Білорусії і Молдавії.

Конференцію відкрив директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, член-кореспондент АПН РРФСР О. М. Русько. Доповідь про підсумки вивчення історії і суспільствознавства в школах республіки в світлі рішень червеного Пленуму ЦК КПРС і липневого Пленуму ЦК КП України з питань поєднання навчання і виховання учнів зробила Міністр освіти УРСР А. Г. Бондар. Секретар Севастопольського МК КП України В. П. Денисов доповідав про виховання учнів на героїчних революційних, бойових і трудових традиціях міста-героя Севастополя.

Обговорення доповідей відбулось на засіданнях 4-х секцій: «Формування марксистсько-ленінського світогляду учнів у

процесі викладання історії і суспільствознавства» (керівник — інспектор-методист Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховська), «Зв'язок викладання історії і суспільствознавства з життям» (керівник — зав. відділом методики історії НДІП УРСР М. М. Лисенко), «Активізація навчально-виховного процесу з історії і суспільствознавства» (керівник — старший науковий співробітник НДІП УРСР Г. О. Цвікальська) та «Позакласна робота з історії та суспільствознавства і її роль у поєднанні навчання з вихованням» (керівник — старший науковий співробітник НДІП УРСР Г. І. Підлучький).

Цікаві питання порушили у своїх виступах: учителька школи № 3 м. Севастополя О. Й. Скаридова — про застосування набутих учнями знань з діалектичного й історичного матеріалізму при аналізі суспільних явищ, учителька школи № 22 м. Краматорська Донецької області Г. М. Шелудякова — про виховання в учнів комуністичного ставлення до праці на трудових традиціях рідного заводу; учителька школи № 1

м. Бобринця Кіровоградської області М. Н. Побігуща — про науково-атеїстичне виховання учнів у процесі вивчення історії і суспільствознавства. Учителька школи № 1 м. Новгород-Сіверського Чернігівської області В. В. Сергіїчик говорила про естетичне виховання на уроках історії, учителька школи № 94 м. Харкова Є. М. Ярцева — про роль міжпредметних зв'язків у викладанні курсу суспільствознавства.

На різних сторонах формування марксистсько-ленінського світогляду учнів у проєсї викладання історії і суспільствознавства зупинилися: учителька школи № 52 м. Львова О. О. Дмитрієва, учитель школи № 28 м. Луганська В. О. Пунський, учителька школи № 3 м. Чернігова Є. Є. Прокушева, учитель школи № 4 м. Амвросіївки Донецької області М. Ю. Красовицький та ін. Конкретні прояви зв'язку викладання історії і суспільствознавства з життям розкрили: учитель Потокської школи Жмеринського району Вінницької області О. О. Іванишин, учитель Стецьківської школи Сумської області П. А. Чайка, учителька школи № 1 м. Ніжина Чернігівської області В. В. Фіщук та ін.

Загальне схвалення присутніх викликали виступи з питань активізації навчального процесу на уроках історії і суспільствознавства, виголошені учителем Красногвардійської школи Кримської області С. І. Скоробогатовим, учителькою школи робітничої молоді № 1 м. Севастополя Л. П. Грудачовою, інспектором Немирівського району Вінницької області Г. П. Степаненком, учителем школи № 6 м. Чистяково Донецької області О. І. Пузинею та ін.

Життя висуває все нові форми та ме-

тоди позакласної роботи з історії і суспільствознавства. Зокрема, багато учнівських колективів розшукують сліди героїчних подвигів при обороні і визволенні їх рідних міст і сіл у роки Великої Вітчизняної війни, ведуть листування з рідними та близькими загиблих героїв, дивляються їх могили, всіляко прагнуть увіковічити їх пам'ять. Про таку роботу повідомили учителька школи-інтернату № 4 м. Севастополя Л. І. Іюдіна, учителька школи № 4 м. Рубіжного Луганської області Є. Б. Черних, учитель Жванецької школи Кам'янець-Подільського району Хмельницької області В. М. Кушнір. Про інші цікаві форми позакласної роботи з історії розповіли завідувача кабінетом історії Сумського обласного інституту удосконалення кваліфікації учителів О. М. Філатова, учитель Збарзької школи-інтернату Тернопільської області І. П. Миколаїв, учителька школи № 39 м. Одеси Н. О. Ширяєва, учителька школи № 11 м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області Е. Л. Абель, учитель Пархомівської школи Богодухівського району Харківської області О. Ф. Луньов та ін.

Поряд з кращими учителями-практиками на конференції виступили директор Науково-дослідного інституту педагогіки БРСР П. С. Солнцев, старші наукові співробітники Інституту загальної і політехнічної освіти Академії педагогічних наук РРФСР Ф. П. Қоровкін та П. С. Лейбенгруб, викладачі кафедри суспільних наук ряду педвузів України.

В роботі конференції взяв участь і виступив з промовою зав. сектором шкіл ЦК КПРС М. П. Кузін.

Г. П.

НАРАДА З ПИТАНЬ ГЕНЕЗИСУ ФЕОДАЛІЗМУ

15—18 червня в Москві відбулася координаційна нарада з питань генезису феодалізму у народів СРСР, скликана науковою радою АН СРСР з проблеми «Закономірності історичного розвитку суспільства» за участю представників різних наукових установ Радянського Союзу. Від АН УРСР в нараді брали участь старший науковий співробітник Інституту історії М. Ю. Брайчевський та завідуючий відділом Інституту археології В. Й. Довженко.

У вступному слові Голова наукової ради академік Є. М. Жуков підкреслив велике значення розробки теоретичних основ історичної науки. В доповіді голови секції феодалізму З. В. Удальцової було поставлено ряд важливих питань: про розкриття діалектики загального і конкретного в процесі формування феодальних відносин в окремих країнах і загалом — про якнайбільше застосування

порівняльно-історичного методу, про ширше охоплення матеріалу, вихід у дослідженнях за межі державних кордонів тощо.

Предметом обговорення наради були питання генезису феодалізму у східних слов'ян (1-е та 2-е засідання), народів Прибалтики (3-є засідання), Кавказу (4-є засідання), Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу (5-е та 6-є засідання). Великий матеріал 16 доповідей та повідомлень справді показав, що при серйозних відмінностях у деталях процесу й хронології загальний розвиток був подібним і мав чимало спільного, відбиваючи загальноісторичні закономірності.

Академік Б. О. Рибаків проголосив доповідь на тему «Союзи племен і проблеми генезису руського феодалізму». Доповідач обстоював тезу про те, що союзи східнослов'янських племен були не просто етнографічними групами, а склад-

ними суспільними організаціями, які підпорядковували собі, по суті, всі основні сторони суспільного життя. Уділи, на які Київська Русь розділилася в XI—XII ст., відповідали цим союзам племен. На думку Б. О. Рибаківа, для правильного розуміння процесу генезису феодалізму необхідна історична перспектива щонайменше в 1,5 тис. років, протягом яких відбувався розклад первісно-общинного ладу. Головним територіальним ядром цього процесу була Середня Наддніпрянина.

Повідомлення українських істориків В. Й. Довженка («Про економічні передумови утворення феодалізму у слов'ян Середньої Наддніпрянини») та М. Ю. Брайчевського («Виробничі відносини у східних слов'ян в період переходу від первісно-общинного ладу до феодалізму») розвивали і обґрунтовували останню тезу. В. Й. Довженко на основі нового археологічного матеріалу переконливо показав, що в VI—VIII ст. слов'янське суспільство не зазнавало регресу, як твердять деякі автори, а розвилось нормально, закладаючи основи феодального способу виробництва. М. Ю. Брайчевський з'ясував внутрішню механіку тих процесів, які привели врешті решт до ліквідації первісно-общинного ладу і утворення феодалізму в східних слов'ян. Доповідач висунув дискусійну тезу, що саме цей шлях розвитку є закономірним, тоді як рабовласницька формація є відхиленням від нормального шляху і можлива лише за особливих умов.

Протилежну точку зору розвивав представник АН БРСР А. П. П'янков. Суспільний лад східного слов'янства в

VI—VIII ст. він характеризував як ранньорабовласницький. Однак цю точку зору не підтримали учасники сесії, оскільки доповідач не вбачав різниці між рабовласницьким укладом і рабовласницькою формацією.

Проблема генезису феодалізму в Прибалтиці знайшла своє висвітлення в доповіді академіка АН Естонської РСР Х. А. Моора — «До питання про генезис феодальних відносин у народів Прибалтики» і повідомленнях Т. Я. Зейде — «Про час утворення феодальних відносин у народів Східної Прибалтики» та Ю. М. Юргіниса — «Про формування феодальної ренти в Прибалтиці».

На нараді проявилась тенденція до «омолодження» феодальної формації. У зв'язку з цим постало питання про необхідність внесення ясності в саму систему понять і термінології, якими оперують дослідники, оскільки очевидно, що в даному випадку в слово «феодалізм» вкладається зужений зміст (мабуть, ідеться лише про вотчинну форму феодалізму).

Жваве обговорення внесло багато цікавого і нового в розуміння процесу генезису феодальної системи. Однак загальне здивування викликали виступи археологів О. Л. Монгайта, Г. Б. Федорова та В. В. Кропоткіна, які намагалися взяти під сумнів правомірність дедуктивно-логічного методу при дослідженні загальноісторичних питань і повсякденні археологічного матеріалу (!) як джерела для вивчення соціально-економічного розвитку стародавніх народів.

М. Б.

3 ІСТОРІЇ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ПРИКАРПАТТЯ

На червневому (1963 р.) Пленумі ЦК КПРС відмічалось, що у пропаганді бойових і трудових традицій важливе значення має створення історії заводів, фабрик, колгоспів і радгоспів, розпочата у свій час з ініціативи М. Горького. Науково-дослідна робота в цій галузі дає можливість глибоко і всебічно проаналізувати величезні успіхи в економіці нашої країни, в житті радянського народу за роки Радянської влади. Вивчення історії заводів і фабрик сприяє вихованню радянського патріотизму, гордості за нашу соціалістичну Батьківщину.

Викладачі кафедри політекономії Дрогобицького педінституту ім. Івана Франка залучили до наукової роботи кращих випускників і найбільш підготовлених студентів-заочників вузу, які працюють в основному на промислових підприємствах, будовах і в колгоспах. Перед кожним з них поставлене конкретне завдання — вивчити своє підприємство, багаторічна робота на якому, знайомство з виробничим колективом, а також знання

навколишнього життя створюють сприятливі умови для збирання матеріалів, вивчення історичних фактів.

Об'єктом дослідження обрана промисловість Прикарпаття, насамперед Дрогобицько-Бориславський промисловий район, робітничий клас якого має великий досвід революційної боротьби, чудові трудові традиції.

На кафедру вже надійшли перші матеріали. В. С. Дмитрієнко подав цікавий нарис з історії нафтопромислів Борислава, в якому, зокрема, докладно і змістовно розповідається про величезні зміни, що сталися на промислах в радянський час. С. І. Гнидець і С. Н. Леп'явко присвятили свій нарис історії Дрогобицького нафтозаводу № 2, В. М. Підкович — Бориславському управлінню газолінійних заводів, Х. Р. Гольдштейн та Н. С. Макарова — історії Бориславського рудоправління, А. М. Кравців — минулому Стебницького калійного комбінату, В. П. Мельничак — історії однієї з

новобудов великої хімії — Роздольського гірничо-хімічного комбінату, В. М. Солоника — Дашавському газопромислу, Л. Ф. Стефаненко зробила цікаве повідомлення про історію Стрийського вагоноремонтного заводу, заснованого ще в 70-х рр. XIX ст. Про 104-річну історію Сколівського лісопилного заводу розповів Д. Д. Кирилюк, а О. Ф. Ніколенко — про розвиток Стрийського виробничого об'єднання мебльово-деревообробної промисловості «Стрий». Багато праць присвячено історії цукрової промисловості Прикарпаття, яка в період панування Австро-Угорщини занепада і тільки після встановлення Радянської

влади по-справжньому розвинулась. І. І. Криський, М. І. Вайда, Д. І. Гимон розповіли про історію Ходорівського цукрового заводу, а Г. М. Миськів і В. М. Нешта написали історію Самбірського цукрового заводу.

Отже, перші кроки по створенню історії промислових підприємств дали цікавий фактичний матеріал про величні перетворення Радянського Прикарпаття напередодні святкування 25-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Ю. І. ПАЛКІН,
Н. Л. ФАЙНБЕРГ

ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР, ПРИСВЯЧЕНИЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКУ

24 березня 1964 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбувся черговий теоретичний семінар з питань архівознавства і допоміжних історичних дисциплін, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. В ньому взяли участь співробітники історичного і обласного архівів, університету, Інституту суспільних наук, музеїв, наукових бібліотек та інших установ.

З доповіддю «Світове значення творчості Т. Г. Шевченка» виступив доктор філологічних наук М. Ф. Матвійчук, який підкреслив, що ім'я великого Кобзаря стало для людства символом України і її талановитого героїчного народу. Доповідач навів слова шведського критика Альфреда Енсена, який сказав, що Шевченко «своїми високими ідеями, гуманним світоглядом вийшов далеко за межі України і забезпечив собі постійне місце в світовій літературі. Він поставив собі пам'ятник, міцніший від бронзи». У доповіді відзначено, що російська партійна критика показала і піднесла інтернаціональний пафос революційної творчості геніального українського поета. Прогресивні діячі світової літератури і мистецтва нашого часу популяризують літературну спадщину Шевченка, перекладають його твори, співзвучні з найпередовішими ідеалами сучасності, близькі й зрозумілі трудящим усього світу.

Історії спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку в Галичині присвятив свій виступ О. А. Дорошенко, а також повідомив про встановлення пам'ят-

ників в багатьох галицьких селах, зокрема в 1911—1914 рр., у зв'язку з відзначенням 50-річчя з дня смерті та 100-річчя з дня народження поета. Якщо простежити історію встановлення пам'ятників Т. Г. Шевченкові, сказав доповідач, ми знайдемо в ній відбиття революційних настроїв українського народу, який, вшановуючи пам'ять свого великого співця, боровся за його волелюбні ідеали.

Старший науковий співробітник Центрального історичного архіву Я. Г. Сенник охарактеризував архівні документи і матеріали про Т. Шевченка за період 1847—1940 рр.: біографічні матеріали, літографічний відбиток автобіографії Т. Шевченка з 1860 р., копії матеріалів про арешт поета в 1847 р. та перебування на засланні (накази, доповідні записки, листування, акти допитів та ін.). Відзначено також матеріали про зв'язки Т. Шевченка з російськими і польськими революціонерами. Значна частина документальних матеріалів стосується періоду після смерті Т. Шевченка, зокрема популяризації його творів, відзначення ювілеїв, боротьби прогресивних сил України і Росії проти заборони вшанування пам'яті поета. З повідомленням «Т. Г. Шевченко в документальних матеріалах Львівського обласного архіву» виступила старший науковий співробітник В. Котельникова.

Семінар викликав значний інтерес у громадськості Львова. Його учасники оглянули в Центральному історичному архіві виставку, присвячену знаменній даті.

Н. Ф. ВРАДІЙ

МЕМОРІАЛЬНА КІМНАТА-МУЗЕЙ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

18 червня 1964 р. було відкрито при Дніпропетровському державному історичному музеї меморіальну кімнату Д. І. Яворницького в будинку, де довгі роки жив учений (Дніпропетровськ, площа

ім. Т. Г. Шевченка, 5). На офіційному відкритті були присутні члени вченої ради музею, краєзнавці, вчителі шкіл, студенти, художники, трудящі міста. Начальник обласного управління культури В. Ю. Шо-

ханова зазначила, що громадськість міста достойно вшановує пам'ять видатного вченого, прогресивного діяча української культури. Академік К. Ф. Стародубов говорив про те, що, відкривши цю кімнату-музей, одним із засновників якої був Д. І. Яворницький, зробив добру справу. Ще й зараз є багато товаришів, які з вдячністю згадують лекції відомого історика. Автор книги «В пошуках скарбів» І. М. Шаповал, якому довелося працювати з Д. І. Яворницьким, поділився своїми спогадами. Під час першого огляду експозиції пояснення давала директор Дніпропетровського державного історичного музею ім. академіка Д. І. Яворницького Г. Ф. Ватченко.

Наукові працівники музею зібрали значну кількість матеріалів про життя, наукову та громадську діяльність Д. І. Яворницького — документи, наукові праці, які характеризують його як видатного дослідника історії запорізького козацтва, археолога, фольклориста, етнографа, лексикографа, письменника, прогресивного громадського діяча. Про студентський період життя історика свідчать матрикул, свідоцтво студента, диплом про закінчення Харківського університету. В експозиції — конспекти лекцій з російської історії, які читав Д. І. Яворницький в 1895—1896 рр. у Варшавському, в 1896—1905 рр. в Московському університетах, диплом про присудження йому вченого ступеня магістра російської історії за працю «История Запорожских казаков» (т. 1).

В меморіальній кімнаті представлені майже всі друковані праці вченого з історії запорізького козацтва. Увагу відвідувачів привертає Грамота Академії наук Української РСР від 16 квітня 1929 р. про обрання Д. І. Яворницького дійсним членом. Значне місце в експозиції присвячено висвітленню діяльності Д. І. Яворницького, як археолога, який першим провів систематичні розкопки і вивчення археологічних пам'яток Придніпров'я, зокрема дніпровських порогів. Музей збері-

гає понад 5 тис. листів до Д. І. Яворницького від різних осіб (В. В. Стасова, М. Л. Кропивницького, М. В. Лисенка, М. М. Коцюбинського, І. Е. Грабаря, П. К. Саксаганського, М. С. Самокиша та ін.) і установ. І. М. Шаповал передав музею настільний кришталевий термометр з написом «Шановному Д. І. Яворницькому в день народження від М. Лисенка. 1905 рік». В експозиції два малюнки І. Ю. Репіна — гетьманів Самойловича і Полуботка, подаровані художником Д. І. Яворницькому. Ряд документів показують Д. І. Яворницького як людину, що невтомно пропагувала історичні знання серед народу. Вчений часто виступав з лекціями в робітничих районах Катеринослава, в Полтаві, Харкові, Кременчуці, Лубнах та інших містах України.

Закінчується експозиція матеріалами про діяльність Д. І. Яворницького на ниві музейної справи. Це лист Катеринославського наукового товариства від 28 грудня 1902 р. про обрання Д. І. Яворницького членом Ради Катеринославського музею. Подяка від 24 вересня 1902 р. того самого товариства вченому за передачу в подарунок музею своєї колекції; редакційний лист Д. І. Яворницьким «Збірник робіт Дніпропетровського краевого музею» (1919 р.) та ін. Наведено висловлювання А. В. Луначарського, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника про роботу нашого музею та його керівника Д. І. Яворницького. 10 жовтня 1940 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про увічнення пам'яті академіка Д. І. Яворницького і ухвалено рішення надати Дніпропетровському історичному музею ім'я вченого і встановити йому надмогильний пам'ятник.

Меморіальна кімната Д. І. Яворницького користується значною популярністю серед трудящих. За короткий час її експозицію оглянуло близько 1000 чоловік.

Г. І. ШЕВЧЕНКО,
О. М. ОГРИЗКІНА

УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ УКРАЇНИ В КОНФЕРЕНЦІЯХ З ПРОБЛЕМ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

В листопаді 1962 р. з ініціативи групи випускників і молодих викладачів історичного факультету МДУ імені М. В. Ломоносова зустрілися студенти різних міст країни, які спеціалізуються в галузі вивчення Латинської Америки. Радянська латиноамериканістика ще зовсім молода, і тому майбутнє її, безсумнівно, значною мірою залежатиме від того, наскільки активно залучатиметься здібна молодь до цієї справи. Саме з цього погляду наукові студентські конференції з проблем Латинської Америки корисні і важливі.

Друга конференція відбулася в квітні

1963 р. в Чернівцях. Її учасники були гостями історичного факультету університету. Чернівці було обрано не випадково. Студенти нашого університету взяли активну участь у першій Московській конференції, ввійшли до складу Оргкомітету. З 1960/1961 навчального року я, як старший викладач університету, почав розробляти курс історії країн Латинської Америки. І з того часу латиноамериканська проблематика міцно ввійшла до курсових і дипломних робіт.

Конференція в Чернівцях пройшла на високому науковому рівні. Поглибилась

проблематика, працювали три секції: історична, економіки і права, мови і культури. Якщо на першій конференції було заслухано лише 17 доповідей, то в Чернівцях — понад 50 доповідей і повідомлень.

У квітні 1964 р. в Москві проходила Третя Всесоюзна студентська наукова конференція з проблем Латинської Америки, яка продемонструвала нові досягнення. На ній вперше був добре представлений Ленінградський університет. Наукове керівництво конференції високо оцінило роботу студентів ряду університетів, в тому числі українських. Відзначалось розширення кола студентів, які прагнуть творчо працювати в галузі цієї проблематики.

Корисною була участь у роботі кон-

ференції студентів-латиноамериканців, які навчаються в Університеті дружби народів імені П. Лумумби. З цікавими доповідями виступили представники Аргентини, Мексики, Бразилії, Куби, Гватемали, Британської Гвіани та інших країн.

Відрадно, що з 57 доповідей і повідомлень 12 належало студентам нашої республіки. Спеціальними грамотами були відзначені доповіді львів'янина Б. Кухти, чернівчан М. Фокіної і Ф. Теодоровича. На жаль, провідний вуз нашої республіки — Київський університет — мало уваги приділив підготовці до конференції. Наступну конференцію ухвалено провести в квітні 1965 р. в м. Краснодарі.

М. М. МЕЖЕВИЧ

ДИСКУСІЯ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ВЕГ УНД ЦІЛЬ»

На сторінках журналу «Вег унд ціль» — теоретичного органу ЦК Комуністичної партії Австрії — в лютому — квітні 1964 р. розгорнулася жвава дискусія з важливих питань історії австрійського робітничого руху 1934—1938 рр. Початок обговорення поклала стаття відомого історика-комуніста Герберта Штайнера «КПА і 12 лютого 1934 р.», надрукована до 3-ї річниці збройного виступу австрійського пролетаріату проти фашистської диктатури Дольфуса¹. Автор на основі опублікованих матеріалів поставив на обговорення деякі основні проблеми створюваної у боротьбі з неправильними поглядами серед комуністів політики єдиного антифашистського фронту. Перед VII Конгресом Комінтерну (серпень 1935 р.) як весь світовий комуністичний рух, так і його складова частина — Компартия Австрії допускали серйозні помилки, оцінюючи соціал-демократів, як «соціал-фашистів», визначаючи найбільшчим завданням — боротьбу за Радянську Австрію, розглядаючи лютневі бої 1934 р. як частину нового революційного піднесення в Європі і т. п. Після лютневої поразки КПА спочатку висунула деякі помилкові гасла. Наприклад, її заклик від 20 лютого 1934 р. «Вперед від лютневого повстання до Червоного Жовтня!» орієнтував робітників на підготовку «масового революційного повстання»². Лише XII з'їзд КПА у вересні 1934 р. накреслив правильну генеральну лінію: згуртування всіх антифашистських сил для захисту демократії, миру і національної незалежності країни.

Наведені Г. Штайнером помилкові гасла вже неодноразово піддавалися критиці

в марксистській історичній літературі. Радянський історик В. М. Турок на основі аналізу історичного розвитку в Австрії у ті роки приходить до висновку, що гасло Радянської Австрії ізолювало партію від народних мас³. Австрійський історик-комуніст Франц Вест у нарисах історії робітничого руху в країні 1927—1933 рр. відзначає, що серед австрійських комуністів були невірні погляди щодо ролі соціал-демократичних робітників⁴. Аналогічну картину подібних сектантських помилок знаходимо у працях істориків-комуністів багатьох країн. Незважаючи на це, стаття Г. Штайнера викликала серйозні заперечення.

Один з керівних діячів КПА Ервін Цуккер-Шиллінг не погодився з висновками Г. Штайнера⁵, вважаючи, що єдиною альтернативою фашистської диктатури в цей час була диктатура пролетаріату (гасло радянської влади). Е. Цуккер-Шиллінг стверджує, що з виходу соціал-демократії австрійський робітничий клас не мав спільників у особі селянства чи інших непролетарських верств, тому на відміну від Франції в Австрії напередодні лютневих подій 1934 р. не було передумов широкого народного фронту, і єдиним шляхом для пролетаріату було захоплення влади в свої руки. Він пише також, що лютневі бої стали частиною того контрнаступу пролетаріату проти фашизму, який виявився в масовій боротьбі у Франції, в громадянській війні в Іспанії та ін. За його висловом, Європа стояла в той час на роздоріжжі, і гасло радянської влади сприяло мобілізації прогресивних

³ В. М. Турок. Очерки истории Австрии. 1929—1938. М., 1962, стор. 246—247.

⁴ F. West. Vom 15. Juli 1927 bis zum 12. Februar 1934. Wien, 1955, стор. 50—56.

⁵ Журн. «Weg und Ziel», 1964, № 3, 193—199.

¹ H. Steiner. Die KPOe und der 12 Februar 1934, журн. «Weg und Ziel», 1964, № 2, стор. 68—79.

² «Rundschau über Politik, Wirtschaft und Arbeiterbewegung», 1934, № 17, стор. 597—598.

сил на зміцнення соціалістичних елементів проти фашизації. Е. Цуккер-Шиллінг захищає і гасло «від лютневого повстання до Червоного Жовтня», як «психологічне перехідне гасло».

Він підкреслює, що вирішальне значення для оцінки діяльності компартії в 1934—1938 рр. має її боротьба проти фашистського режиму, проти гітлерівської агресії, за свободу і незалежність Австрії.

Прихильники подібної точки зору докоряють Г. Штайнеру за його сумнів щодо правильності політики компартії того часу. Вони посилаються на те, що головний урок лютневих подій полягає в тому, що вони підтвердили правоту компартії з усіх основних питань і виявили банкрутство «австромарксизму». Саме тому лютий 1934 р. стає поворотним пунктом в історії австрійського робітничого руху і саме тому в компартію прийшли тисячі колишніх соціал-демократів⁶.

Проте більшість учасників дискусії позитивно оцінила статтю Г. Штайнера. Відомий економіст і публіцист Теодор Прагер виступив проти нетерпимого ставлення опонентів Штайнера до критики політики партії. Це породжує шкідливий міф про непогримість комуністів, і якщо деякі політичні установки компартії виявились неправильними, то їх не можна виправдати ніякими психологічними мотивами⁷.

Старий член партії Хільда Копленіг, автор ряду робіт з нової і новітньої історії Австрії, зупиняючись на гаслі «Від лютневого повстання до Червоного Жовтня»⁸, згадує, що спершу численні комуністи неправильно вважали лютневі бої збройним повстанням і змінили свою точку зору лише після тривалих і гострих

дискусій. Великою допомогою їм був лист тов. Г. Димитрова, в якому він переконливо показав, що в лютому 1934 р. робітники бились не за владу, а за відновлення демократичних свобод⁹. Тому орієнтація на революційне піднесення, на підготовку масового повстання не була вірною. Х. Копленіг відмічає, що і оцінка Е. Цуккер-Шиллінгом загального становища в Європі не відповідає історичним фактам. Якими б самовідданими не були бої в Іспанії чи класові сутички у Франції, вони мали оборонний характер і не вели до завойовання влади пролетаріатом. Подолавши свої колишні помилкові настанови, Комінтерн, Компартія Австрії показали свою силу і політичну зрілість.

Дискусія австрійських істориків-комуністів показує, що в їх середовищі йде активний процес переоцінки багатьох колишніх концепцій під впливом рішень XX з'їзду КПРС і дальшої боротьби з наслідками культу особи. Гострота полеміки обумовлена великою актуальністю поставлених питань, а також турботою про творчий розвиток марксистсько-ленінської історичної науки і викоринювання догматизму і словесної псевдореволюційності, яка нанесла велику шкоду австрійському робітничому рухові. Голова ЦК КПА І. Копленіг, підводячи підсумки 40-річному розвитку партії, писав, що один з найважливіших уроків минулого полягає в тому, щоб «постійно викривати радикальну фразеологію, згубну для робітничого руху, протиставити їй справді революційну політику»¹⁰. Загалом дискусія стала істотним вкладом в історично вірне висвітлення важливого періоду австрійського робітничого руху.

В. В. ПУСТОГАРОВ

ІНОЗЕМНІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ У БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД

Участь іноземних інтернаціоналістів у Великій Жовтневій соціалістичній революції, захисті Радянської Росії від зовнішніх і внутрішніх ворогів — славна сторінка історії нашої країни, яскравий зразок пролетарського інтернаціоналізму.

Проте в силу причин, породжених культом особи Сталіна, ця важлива проблема майже не висвітлювалась у радянській історичній науці. І лише після історичного XX з'їзду КПРС відновилося її вивчення. Мена славних героїв-інтернаціоналістів знову зайняли гідне місце в історії міжнародного революційного руху.

Багатогранній темі участі іноземних

інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад була присвячена наукова конференція, що відбулася в квітні 1964 р. у Львівському університеті ім. Ів. Франка за участю викладачів і студентів, учителів середніх шкіл, журналістів, учнів старших класів — слухачів школи юних істориків при університеті. Було заслухано 13 доповідей та повідомлень.

Великий інтерес викликала доповідь доцента І. І. Белякевича про революційну роботу Петроградської групи СДКПІЛ в російській армії під час підготовки Великої Жовтневої соціалістич-

⁶ Mitteräcker. Diskussionsbeitrag. «Weg und Ziel», 1964, N 4, стор. 261—262.

⁷ Журн. «Weg und Ziel», 1964, N 4, стор. 259—261.

⁸ Там же, стор. 262—265.

⁹ Г. Димитров. Письмо австрийским рабочим. М., 1934, стор. 11—12.

¹⁰ И. Копленіг. Некоторый опыт Коммунистической партии Австрии. Журн. «Проблемы мира и социализма», 1958, № 4, стор. 12.

ної революції, в якій використано великий фактичний матеріал, зібраний в радянських і польських архівах. Ця доповідь є фрагментом підготовленої до друку фундаментальної монографії з історії бойової співдружності трудящих Росії і Польщі в період першої світової війни та підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Доповідь професора М. Ф. Лебовича була присвячена висвітленню марксистською літературою діяльності угорських інтернаціоналістів у Радянській Росії. Доповідач піддав ґрунтовному аналізу видані в Угорщині та в СРСР збірники документів і спогадів про рух інтернаціоналістів, а також праці угорських і радянських авторів.

Про висвітлення діяльності іноземних інтернаціоналістів у партійній і радянській пресі 1917—1920 рр. (зокрема в газеті «Комуніст») зробив повідомлення

Ю. В. Петрушко (кафедра журналістики). Аспірант Г. М. Кипаренко по відомив про участь угорських інтернаціоналістів у боротьбі за соціалістичну Угорщину. Слухачів зацікавили також доповіді та повідомлення вчителя середньої школи Г. С. Кручкевича, студентів історичного факультету Л. К. Савицької, В. П. Кучерука, О. Г. Грищенка, А. Д. Жиліна, М. С. Сіренка, В. К. Башти та ін. про діяльність польських, чехословацьких, угорських, румунських, югославських, німецьких і французьких інтернаціоналістів.

До конференції було видано тези доповідей, організовано велику книжково-ілюстративну виставку «Вони боролися за владу Рад», присвячену іноземним інтернаціоналістам.

Г. М. КИПАРЕНКО

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Влітку 1962 р. експедиція Інституту археології АН УРСР та Переяслав-Хмельницького історичного музею (М. І. Сікорський, А. П. Савчук, М. Д. Шавейко) провела археологічне обстеження Переяслав-Хмельницького району. Було оглянуто вже відоме своїми пам'ятками бронзового віку урочище «За гай» поблизу с. Козинці, в гірлі р. Трубіж. Експедиція виявила новий комплекс виробів з кременю, мікролітів геометричних обрисів часів еніпалеоліту. Такі знаряддя в післяльодовий період були поширені серед населення Європи, Північної Африки, Індії і навіть Австралії. Їх знахідки у нас становлять надзвичайну цінність для вивчення історії найдавнішого людства.

В середній течії Трубежа біля с. Пристроми в урочищі «Товарячий гай» знайдено поселення бронзового віку, розташоване, як і «За гай», на луковому підвищенні. Тут виявлено три археологічні культури: багатовапеливої кераміки, тишинецько-конаривську і білогрудівську. Встановлено, що першу можна вважати на даному пункті найдавнішою, бо її залишки заходять під шар торфу. Друга траплялась тільки на рівні вище торфу. Третя — ще вище. Знахідки останньої особливо багаті. Знайдено жигла великих розмірів, багато різноманітного посуду. Дуже цікаві два крем'яні серпи і кам'яна сокира з просвердленим отвором.

У районі с. Харківців (близько р. Альти) проведено розкопки двох курганів, в одному з яких виявлено поховання дитини 3—4 років у скорченій позі, посипане червоною фарбою. Останні дві риси, як це встановлено наукою, говорять про приналежність поховання до першої половини бронзового віку. Факт спорудження величезного земляного насипу над похованням дитини може говорити про її знатне походження. В розкопаному кур-

гані на високому березі Дніпра біля с. Стовяги виявлено ще кілька поховань бронзового віку.

Знайдено багато поселень зарубинецької і черняхівської культур, зокрема два могильники (с. Баршівка на Трубежі і с. Соснова на Супої). Перші розташовані на дюнах понад заплавою річок і характеризуються знахідками речей з кругу внімчатих емалей (відповідають Межигірському і Мощинському скарбам), другі — на високих краях чорноземного плато і за характером своєї культури мають дуже мало спільного з першим. Нові факти дозволяють виправити положення відомого радянського дослідника ранніх слов'ян П. М. Третьякова про наявність у Середньому Подніпров'ї тільки пам'яток ранньої пори зарубинецької культури. Цікавий факт відсутності на нашій території, як і взагалі на Київщині, пам'яток поселень, які могли б зв'язувати згадані культури «Полів поховань» з культурою Київської Русі. В світлі цього більш зрозумілим стає повідомлення нашого літопису про заселення Володимиром Святославовичем місцевостей по Стугні, Остру, Трубежу вихідцями з півночі¹.

Археологія, як і будь-яка інша наука, постійно переживає нові відкриття, які змушують докорінно змінювати погляди на характер історичного процесу. Увага до нових матеріалів, до численних «білих плям» як на археологічній карті України, так і на інших територіях — одна з головних проблем нашої науки.

А. П. САВЧУК,
М. І. СІКОРСЬКИЙ

¹ В. Ляскоронський. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст., К., 1903.

Лист до редакції

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У КОМУНІСТИЧНОМУ ПІДПІЛЛІ КОНЦТАБОРУ БУХЕНВАЛЬД

Протягом 1937—1945 рр., за неповними даними, в німецько-фашистському концентраційному таборі Бухенвальд¹ трагічно загинули сотні тисяч антифашистів багатьох країн Європи, 500 тис. чоловік зазнали нечуваних катувань та страждань. З 23 700 чоловік військовополонених та мирних громадян, насильно вивезених з Радянського Союзу під час війни, на 11 квітня 1945 р. залишилися живими тільки 4700. За 8 років у печах крематорію спалено 51 тис. чоловік, крім того, біля пам'ятника Бісмарку 10 березня—11 квітня 1945 р. було розстріляно 7 тис. політичних в'язнів Бухенвальда².

У концтаборі панував жорстокий фашистський режим, 80 німецьких вівчарок у будь-яку хвилину були готові кинутись на ув'язнених, часто застосовувався спеціальний верстат для катування. Будь-який протест з боку в'язнів розцінювався як тяжкий злочин і винних негайно страчували.

Та ніякі страхіння табору смерті Бухенвальд неспроможні були примусити мужніх людей скоритися. Антифашисти Чехословаччини, Польщі, Австрії, Югославії, Італії, Франції, Німеччини та інших країн згуртовувалися на боротьбу проти гітлерівських катів. Опинившись у руках фашистів, вони під постійною загрозою смерті сміливо збирали зброю. В 1938 р. у таборі Бухенвальд почала розгортатися політична робота і виникло ядро Міжнародного підпільного комуністичного центру на чолі з німецькими комуністами Вальтером Штекером, Тео Нейбауером та Альбертом Кунцом³.

16 вересня 1941 р. у Бухенвальд прибули перші 300 радянських військовополонених, в основному політпрацівників Радянської Армії⁴, яких зразу було розстріляно. Друга партія радянських людей (2200 чоловік) прибула в Бухенвальд 18 жовтня 1941 р. з табору № 310 і наступна (2 тис.) — з табору № 307⁵. Серед прибулих були Павло Лисенко, Микола Симаков, Михайло Левшенков, Олександр Павлов, Віктор Попов та киянин Іван Петрович Ногаєць. Вони першими в Бухенвальді рішуче підняли прапор антифашистської боротьби серед радянських патріотів. Незважаючи на відсутність зв'язків між бараками, де розміщувалися радянські в'язні, у грудні 1941 р. в кожному з них виникла комуністична підпільна група. М. Симакову вдалося встановити зв'язок з німецьким комуністом Вальтером Бартелем та чеським комуністом Кветославом Іннеманном. З їх допомогою влітку 1942 р. розрізнені групи радянських людей об'єдналися в єдину комуністичну організацію, до якої увійшли М. Симаков (керівник), С. Бакланов, М. Левшенков, І. Ногаєць та О. Павлов⁶.

Восени 1942 р. у Бухенвальд прибув ешелон з 4 тис. українців⁷. Із збільшенням у таборі кількості радянських людей значно активізувалася антифашистська підпільна робота. Радянські комуністи своєю мужністю, стійкістю і патріотизмом запалювали серця учасників комуністичного підпілля. Навколо новоприбулих Василя Шуки, Василя Азарова, Олександра Купцова, Івана Ашарина виникли партійні групи, які при сприянні німецьких та чеських комуністів об'єдналися в другу підпільну організацію. Назріла необхідність консолідації сил, координації дій обох центрів. З цією метою 15 березня 1943 р. на засіданні активу підпільників було обрано єдиний комітет, до складу якого увійшли М. Симаков (керівник), В. Азаров, І. Ашарин, О. Купцов, С. Бакланов, Г. Крохмальов і М. Левшенков. Влітку 1943 р. ця організація остаточно оформилась і увійшла до складу Комуністичного інтернаціонального центру Бухенвальда на пра-

¹ Будівництво табору Бухенвальд розпочато фашистами в 1937 р. у Центральній частині Німеччини—Тюрінгії.

² «Концентрационный лагерь Бухенвальд. Сборник воспоминаний», Отпечатано на стеклографе, Бухенвальд, май 1945, стор. 85.

³ «Buchenwald. Dokumente und Berichte», Berlin, 1960, стор. 316.

⁴ Основний фонд музею героїчної оборони Брестської фортеці (далі—ОФ МГОБФ), спр. 144, т. 3, арк. 18. Спогади М. Ф. Кюнга.

⁵ «Концентрационный лагерь Бухенвальд...», стор. 86.

⁶ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 19. Спогади М. Ф. Кюнга.

⁷ «Концентрационный лагерь Бухенвальд...», стор. 86.

вах російської секції⁸. Це зміцнило Міжнародну організацію і пошавило її діяльність. Колишній в'язень концтабору Бухенвальд № 2752 К. Іннеманн⁹ пише: «Нашу непопулярну віру в готовність до посилення бойового опору не могли похитнути успіхи фашистської Німеччини на першому етапі війни, навпаки, наша впевненість у остаточну перемогу стала ще глибшою завдяки щоденному спілкуванню з радянськими товаришами та братами після їх прибуття до табору»¹⁰. У складі російської секції Міжнародної комуністичної організації було 1176 чоловік, з них близько 400 українців¹¹. У боротьбі з фашизмом згуртувалися в єдину бойову сім'ю представники багатьох національностей нашої країни. Пліч-о-пліч боролися з ворогом росіяни Іван Іванович Смирнов, Микола Федорович Кюнг, Микола Тихонович Потапов, українці Микола Васильович Федосеєнко, Борис Федорович Даниленко, Йосиф Мойсейович Комісаренко, білорус Болеслав Геронимович Бібіков, татари Бакий Гаттаулович Назиров, азербайджанець Акпер Агієв, єврей Семен Миронович Сухолуцький та ін. З радянськими підпільниками тісно співробітничали німець Генріх Зудерланд з Мюнхена, поляк І. Фрейкель з Томашова, чех Антоній Япачек з Турнова, австрійець Адам Левіт з Відня й ін. У своїх спогадах польський політичний в'язень Генріх Миколайчик писав: «Незважаючи на зусилля реакції, дружба між росіянами і поляками у таборі росла й міцніла. Спільно вирішувалися питання життя табору»¹². І зараз листується з своїм бойовим другом старим німецьким комуністом Ернстом Гаусманом киянин Євгеній Якович Ніколашин¹³.

Прізвиська багатьох вірних силів українського народу, які мужньо боролися з фашизмом у Бухенвальді, тепер широко відомі не тільки на Україні, а й далеко за межами нашої Батьківщини. Уродженець Кіровоградської області Олексій Іванович Гурін разом з іншими керівниками партизанського руху Бобринецького району на Кіровоградщині — інженером Федором Булаєвом, Іваном Івановичем Давидою, фельдшером Григорієм Семеновичем Бойком були схоплені гестапівцями і в жовтні 1943 р. відправлені ешеленом у Бухенвальд¹⁴. Тут багато кіровоградців уже було залучено в підпільну організацію. О. І. Гурін і Г. С. Бойко через німецьких комуністів Міжнародної підпільної військово-політичної організації були направлені у табірний госпіталь (до війни Бойко навчався в Одеському медінституті), де було врятовано життя багатьом в'язням табору. О. І. Гуріну і Г. С. Бойку зобов'язані своїм життям не тільки тисячі радянських військовополонених. Як сповіщала газета «Лейпцігер фольксцейтунг» (НДР), під час Московського фестивалю 1957 р. юнак Пауль з Лейпціга розшукував радянського лікаря Олексія, який, перебуваючи в Бухенвальді, врятував життя його батькові робітникові, комуністу¹⁵. Цим лікарем був О. І. Гурін.

За активну підпільну діяльність у Бухенвальді, врятування французьких патріотів Об'єднання колишніх в'язнів Бухенвальда Франції нагородило О. І. Гуріна «Медаллю таборів смерті»¹⁶. Зараз він працює завідуючим хірургічним відділенням Шевченківської районної лікарні Києва. Його руками зроблено близько трьох тисяч операцій.

На початку війни Г. С. Бойко був комісаром 110-го окремого кулеметного батальйону. В одному з боїв тяжко пораненого комісара схопили гітлерівці. Фашистський полон, концтабір, втеча, партизанський загін на Кіровоградщині і знову концентраційний табір Бухенвальд — такий шлях воїна-комуніста, члена КПРС з 1930 р. Г. Бойка¹⁷. У Бухенвальді Бойко зустрівся з своїм однополчанином, колишнім секретарем комсомольського бюро батальйону Сергієм Дмитровичем Котовим. У той час Котов уже був одним з керівників підпільної комуністичної організації¹⁸. Ставши на шлях підпільника, Г. С. Бойко у співробітництві з німецькими лікарями-антифашистами також рятував від страти патріотів багатьох країн. Зараз у Бобринці на Кіровоградщині працює викладачем сільськогосподарської школи Костянтин Петрович Селезньов, який тричі тікав з фашистських катівень, за що його було направлено в Бухенвальд для страти. Підпільна організація табору доручила Бойку врятувати його. Селезньова покляли в госпіталь, де він знаходився під номером померлого в'язня.

Таким чином, О. І. Гуріну і Г. С. Бойку вдалося берегти життя 73 радянським патріотам¹⁹. Тільки за 1944 р. госпіталь, де працювали Гурін і Бойко, видав 10 800 бю-

⁸ «Лекция Советского комитета ветеранов войны», стор. 34, (зберігається в Москві).

⁹ К. Іннеманн зараз член ЦК КПЧ.

¹⁰ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 97.

¹¹ Там же, арк. 94.

¹² «Концентрационный лагерь Бухенвальд...», стор. 61.

¹³ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 394.

¹⁴ Там же, арк. 207.

¹⁵ Газ. «Leipziger Volkszeitung», 15 січня 1964 р.

¹⁶ В'язень концтабору Бухенвальд П'єр Провост потай на 20 металевих пластинках вигравірував епізоди страшного життя в'язнів Бухенвальда. За ескізом однієї з цих пластинок зроблено медаль — хвилюючий доказ наявності злочинів фашизму.

¹⁷ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 185—187.

¹⁸ Там же, арк. 179.

¹⁹ Там же.

летенів на звільнення від праці, госпіталізував 800 чоловік, звільнив 1500 чоловік від роботи в шахтах, одержав понад норму 7200 кг хліба²⁰,— все це робилося для того, щоб хоч трохи зберегти сили в'язнів.

Міжнародний комуністичний центр табору організував масовий саботаж на підприємствах концтабору, де виготовлялася продукція для фашистської армії. За рішеннями організації керівництво цією справою доручалося Борису Даниленку (з Полтави), Борису Сиротіну (з Москви), Леоніду Орлову-Йосему (з Дніпропетровська)²¹. Активну участь у саботажі брали військовополонені Григорій Юхимович Остапчук, Йосип Романенко, Лев Володимирович Подгурський, Михайло Нереп, Павло Маркович Рубін, Семен Петрович Борушко, Олександр Петрович Позивай, Григорій Васильович Блоха, Віктор Львович Хазан та ін.

У кожному цеху діяла широко розгалужена мережа саботажників, які сували верстати й інше обладнання, зривали виконання денних завдань. На заводі Мі-Бау, що виготовляв устаткування для самоврядних снарядів ФАУ-1, в'язні табору зісували 300 апаратів управління. На військовий завод Густлов-Верке за 6 місяців 1944 р. було повернуто більше 5 тис. зіпсованих гвинтівків²². Л. Йосем писав, що одним з організаторів саботажу в цеху № 9 на цьому заводі був киянин Олександр Петрович Позивай, який багато зробив для того, щоб систематично випускалась бракована продукція²³.

Комуністи-підпільники докладали всіх зусиль, щоб зміцнювати моральний стан в'язнів, підтримувати серед них віру в неминучу перемогу над фашизмом. За завданням політичного відділу Міжнародного військово-політичного центру табору комуністи згуртовували в'язнів різних національностей, інформували їх про становище на фронтах, яскраво висвітлювали життя радянських людей на Батьківщині.

Восени 1943 р. російська військово-політична організація вже мала свій радіоприймач, зібраний Львом Павловичем Драпкіним, видавала на невеликих аркушах табірну підпільну газету «Правда пленных», яку редагував М. Левшенков²⁴. Політичні в'язні С. Котов, С. Бердников, В. Азаров, М. Кюнг, І. Півнев, П. Бабкін та ін. проводили бесіди в бараках, виступали з доповідями. Підпільна організація створила невеликий самодіяльний колектив, який нелегально виступав з коштертами. Активну участь в організації дозвілля полонених брав колишній артист цирку, киянин Олександр Омелянович Гузій. Його помічниками були Юрій Білоусов, Іван Тищенко, Іван Терещенко та ін.²⁵

Підпільники організували в таборі нелегальну школу для ув'язнених дітей та підлітків, у якій відповідалість за виховання і навчання було покладено на старого комуніста, вчителя Никодима Васильовича Федосеєнка²⁶. Він викладав російську мову й арифметику, а молодший політрук М. Ф. Кюнг — історію та географію. Радянські педагоги в тяжких умовах табірного життя знаходили можливість допомагати й польській школі.

Важливе місце в діяльності підпільної організації займала військова підготовка й озброєння в'язнів табору, розробка планів збройного повстання. Вже влітку 1942 р. після злиття розрізаних підпільних груп ставилося питання про збройне повстання. Пізніше Інтернаціональним центром було розроблено два варіанти повстання. В ході підготовки до нього почалося формування повстанських загонів. Російською секцією було вирішено створити чотири бригади. В 1943 р. формування підрозділів у таборі було доручено І. П. Ногайцю та Степану Бакланову²⁷. В січні 1944 р. у загальному таборі було сформовано три бригади, у карантинному — одну. Командиром однієї з них було призначено підполковника Бібікова Болеслава Геронимовича, який працює зараз директором 1-го автопарку загального користування м. Києва²⁸. Комісаром одного з батальйонів цієї бригади був старший політрук Г. С. Бойко. Тоді ж у таборі розгорнулося військово-навчання і політична робота. Разом з багатьма агітаторами активну участь у підготовці повстання брав член КПРС з вересня 1917 р. старший політрук киянин Федір Володимирович Максимов²⁹. Борис Сироткін, Леонід Орлов (з Дніпропетровська), Борис Даниленко організували постачання зброєю з військових заводів. Її ховали Петро Григорович Чебряко, киянин О. П. Позивай. Вибухівку заготовляв Павло Лисенко, легкозаймисті рідини — військовий інженер 1-го рангу киянин М. Т. Потапов, який одночасно керував розробкою плану повстання. Іван Гаврилович Кудрявцев

²⁰ «Концентрационный лагерь Бухенвальд...», стор. 115.

²¹ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 22. Спогади М. Ф. Кюнга.

²² ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 23.

²³ Там же, арк. 354.

²⁴ Там же, арк. 24.

²⁵ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 372.

²⁶ Н. В. Федосеєнко помер 27 жовтня 1962 р. у с. Таромському на Дніпропетровщині.

²⁷ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 26.

²⁸ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 4, арк. 157.

²⁹ Там же, арк. 67.

був старшиною сандружини, яка повинна була допомагати пораненим під час повстання. До дня повстання 11 квітня 1945 р. на озброєнні російського загону було 87 карабінів, 150 ручних гранат, 110 пістолетів, 300 склянок легкозаймистої рідини, боеприпаси, ножиці для різання дроту³⁰.

В результаті копіткої роботи Міжнародна військово-політична організація добре підготувала й успішно здійснила збройне повстання і не дала фашистам знищити табір при підході військ союзників. Виключна заслуга в цьому належить командирам-комуністам Радянської Армії. Колишній в'язень концтабору Бухенвальд, нині член ЦК Французької компартії Марсель Поль у своїх спогадах писав: «Сили кожної країни склали бригаду. Всі ці сили були поставлені під командування Міжнародного військового комітету, в якому радянські офіцери грали, природно, основну роль»³¹.

Слід відзначити особливу роль відділу безпеки російської секції військово-політичної організації концтабору Бухенвальд, яку очолював політпрацівник, до війни учитель історії, учасник оборони Бреста Микола Федорович Кюнг³². Тримавши тісний зв'язок з патріотами, відділ безпеки суворо контролював діяльність кожного в'язня концтабору і лише після ретельної перевірки на конкретних завданнях залучав нових членів до підпільної організації. Завдяки цьому за весь час існування організації не було жодного провалу.

Та після повернення на Батьківщину, у період культу особи Сталіна, М. Ф. Кюнга переслідували, а 11 березня 1949 р. заарештували. Коли в травні 1950 р. «за відсутністю складу злочинів» Кюнга випустили з Луб'янської тюрми у Москві, йому було заборонено викладати історію в школі. Тільки після викриття партією культу особи М. Ф. Кюнга було запропоновано посаду завуча Щербинської семирічної школи³³. Також, на жаль, була доля багатьох комуністів, активних борців з фашизмом у той важкий час.

Створена комуністами багатьох країн Міжнародна військово-політична організація в Бухенвальді відіграла велику роль у підтримці високого морального духу в'язнів, організації опору німецькому фашизму. Комуністи зберегли життя тисячам антифашистів, уміло саботували випуск військової продукції, глибоко продуманою політичною роботою згуртували в єдину бойову сім'ю всіх в'язнів табору, підготували і довели до повної перемоги збройне повстання, врятувавши тим самим від загибелі багато людей.

Однак діяльність комуністичного підпілля періоду другої світової війни ще мало вивчена, багатьох колишніх в'язнів Бухенвальда та інших фашистських катівень ще не знайдено. Але ми висловлюємо велику надію, що ці самовіддані борці проти фашизму відгукнуться, дадуть свої спогади, допоможуть створити докладний літопис про участь радянських людей в антифашистському підпіллі концентраційних таборів.

М. М. ЛЕМЕЩУК

³⁰ ОФ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 29.

³¹ Там же, арк. 98.

³² Зараз М. Ф. Кюнг — голова Президії секції військовополонених Радянського комітету ветеранів війни.

³³ ОМ МГОБФ, спр. 144, т. 3, арк. 7—8

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **Боян Балгаранов.** Великие дела, озаренные солнцем болгаро-советской дружбы. **Н. А. Мохов.** Советской Молдавии — 10 лет. **А. Д. Бачинский.** I Интернационал в Украине. **В. А. Чирко.** Дипломатическая миссия УССР в РСФСР (1921 г.). **Н. Р. Доний.** Деятельность Оргбюро по созыву I съезда КП(б)У. Сообщения. **В. В. Косолапов.** Научная абстракция в историческом исследовании. **В. А. Горбик.** Антирабочая политика английских консерваторов (1959—1963 гг.). *К 20-летию освобождения УССР.* **В. Д. Яценко.** КП(б)У — организатор и руководитель комсомольско-молодежного подполья (1941—1944 гг.). **В. А. Замлинский.** Борьба против немецко-фашистских захватчиков на Волыни. **Ф. П. Шевченко.** Антифашистские выступления в оккупационной немецкой армии на Украине. **В. А. Квитинский.** Партизанское сотрудничество. **П. И. Денисенко.** Восстановление экономики и культуры в западных областях (1944—1945 гг.). Выводы из научных исследований. **М. М. Меженин.** О партийном строительстве в Донбассе в 1953—1956 гг. **Ф. В. Головач.** Из истории совхозов УССР (1919—1921 гг.). Заметки. К истории городов и сел Советской Украины. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию.

CONTENTS

Articles. **Boyan Balgaranov.** Great Deeds Lighted Up with the Sun of Bulgarian Soviet Friendship. **N. A. Mokhov.** Forty Years of Soviet Moldavia. **A. D. Bachinsky.** I International and the Ukraine. **V. A. Chirko.** Diplomatic Mission of the Ukrainian SSR to the RSFSR (1921). **N. R. Dony.** Activity of the Organizational Bureau on Calling of the First Congress of the CP(b)U. Communications. **V. V. Kosolapov.** Scientific Abstraction in Historical Research. **V. A. Gorbik.** Anti-Labour Policy of British Conservatives (1959—1963). *On the Vicennial of the Liberation of the Ukrainian SSR.* **V. D. Yatsenko.** CP(b)U — Organizer and Leader of the Komsomol Youth Underground (1941—1944). **V. A. Zamlinsky.** Fight against German Fascist Invaders in Volyn. **F. P. Shevchenko.** Anti-Fascist Actions in the German Army of Occupation in the Ukraine. **V. A. Kvitinsky.** The Partisan Concord. **P. I. Denisenko.** Restoration of Economy and Culture in Western Regions (1944—1945). Conclusions from Research. **M. M. Mezhenin.** On Party Building in Donbas in 1953—1956. **F. V. Golovach.** From the History of Sovkhozes of the Ukrainian SSR (1919—1921). Notes. On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. A Letter to the Editor.